

**УКРАЇНСЬКА
КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
витоки та шляхи
історичного розвитку**

**Матеріали П'ятих
Всукраїнських історичних
читань**

До 400-річчя від дня народження
Богдана Хмельницького

Інститут історії України НАН України
Черкаський державний педагогічний інститут

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку

М а т е р і а л и
П'ятих Всеукраїнських історичних читань

Київ — Черкаси
1995

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань.
— Київ — Черкаси, 1995. — 220 с.

ISBN 5-7702-1085-0

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць складають матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань, які відбулися 15—17 травня 1995 р. у місті Черкасах.

Уміщені у цьому збірнику матеріали охоплюють традиційне для проблематики даних історичних читань коло питань. Значна увага приділяється висвітленню різноманітних аспектів Визвольної війни середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького, а також самій постаті великого гетьмана, 400-річчю від дня народження якого і присвячено цей збірник.

Р е д к о л е г і я :

*В. А. Смолій (відповідальний редактор), О. І. Гуржій,
В. М. Матях (відповідальний секретар), А. Г. Морозов,
В. М. Ричка, А. Ю. Чабан, Т. В. Чухліб, Ф. П. Шевченко*

Наукові редактори:
О. І. Гуржій, В. М. Ричка

Набір підготувала
Л. В. Дубич

Оригінал-макет підготував
О. І. Мостяєв

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 5-7702-1085-0

© Інститут історії України

В. А. С молій
(Київ)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Богдан Хмельницький належав до найвизначніших історичних постатей, яких висунула на політичну арену перехідна епоха від середньовіччя до нового часу. Її карб позначився на поглядах великого гетьмана, його поведінці і практичній діяльності. Очолив Визвольну війну українського народу (гадаємо, від цієї оцінки подій середини XVII ст. не має підстави відмовлятися) Б. Хмельницький вже зрілою людиною. Позаду залишилося навчання у світських і духовних закладах України, глибоке засвоєння знань з різних галузей наук, сформовані світоглядні засади. Богдана Хмельницького не можна було назвати і початківцем в політиці. Він добре був обізнаний з громадсько-політичною ситуацією у Речі Посполитій, чудово розбирався у хитро-сплетінні міжнародних стосунків (не випадково так тонко і вміло розігрував «кримську карту» в ході війни), а, основне, знав потаємні думи й сподівання різних груп тогочасного суспільства.

Разом з тим, повстання козаків, яке трохи згодом переросло у війну, висунуло на порядок денний цілий ряд проблем (соціальних, політичних, дипломатичних, військово-стратегічних), які до 1648 р. ще не розв'язував жодний політичний діяч України. В історичній ретроспективі не було аналогів ні в масштабах повстань, ні в складності соціально-політичних, дипломатичних і військових завдань, які вирішувалися у їх ході. Б. Хмельницький міг лише використати практичний досвід своїх попередників — глибокий прагматичний розрахунок Петра Сагайдачного, тактику ведення військових дій й політичну лінію козацьких проводирів 20—30-х рр. XVII ст. і т.п. Критично використати, але не взяти в цілому.

Проте найголовніше було те, що в теорії й практиці політичного життя України втрапилася традиція державотворчих процесів. Найбільш економічно сильний та духовно розви-

нутий стан тогочасного суспільства — українські магнати і шляхта, на жаль, залишилися осторонь боротьби за створення власної держави. Масове покатоличення й спольщення, вірне служіння новій вітчизні — Речі Посполитій — стали чи не нормою поведінки багатьох і багатьох представників цього стану. Не випадково у політичному житті українські магнати й шляхта у своїй більшості підтримували стратегічну лінію Варшавського двору щодо України. Вона не допускала найменшої можливості конституювання навіть автономного статусу козацьких областей у складі Польщі.

Тому величезна заслуга Б. Хмельницького як політичного діяча полягала у тому, що він зумів вирватися з орбіти традиціоналізму української шляхи й пройшов у своїх пошуках від засад козацького автономізму до програми створення незалежної соборної Української держави як спадкоємниці і правонаступниці княжої Русі. Як відомо, у більш-менш оформленому вигляді вона вперше прозвучала з уст гетьмана у 1649 р. Час показав, що ця ідея була життєздатною. Вона з великими труднощами, але досить швидко матеріалізувалася у вигляді політичних інституцій молодой держави.

В історичній літературі часто можна зустріти думку про те, що гетьман творчо використав досвід державотворення, який репрезентували Запорозька Січ і козацтво в цілому. Це правда, але далеко не повна. Правдою було й те, що Б. Хмельницький переосмислив або багато чого відкинув з практики державного будівництва початкового стану козацької доби (наприклад, по суті, перестав функціонувати інститут загальновійськових рад, який виявився надто громіздким і нединамічним у швидкому плині тогочасних подій). Водночас, добре знайомий з громадсько-політичним життям Речі Посполитої й інших європейських країн, Б. Хмельницький дещо запозичив і з їх практики державного будівництва. Проте в цілому молода Українська держава, що виникла наприкінці 40-х — початку 50-х рр. XVII ст., мала яскраво виражені самобутні етнічні риси.

Вперше за роки козацьких повстань Б. Хмельницький вирішив ще одне фундаментальне питання — соціальне. Його складність та суперечливість навряд чи міг передбачити гетьман на першому етапі повстання. Події розвивалися настільки стрімко, що їх соціальний аспект став, по суті, неконтрольованим. Перехід сотень тисяч колишніх кріпаків у козацький стан, знищення великого і середнього феодалного землеволодіння відбулися

протягом кількох місяців. Загострювалися міжстанові та внутрішні суперечності. Все це тало величезну небезпеку для молодій державі та ведення нею успішної війни з Польщею. Гетьман виніс необхідні уроки з цієї складної ситуації. Тому у своїй внутрішній політиці він проводив лінію, яка б унеможливила розв'язання громадянської війни в суспільстві. І в цілому це йому вдалося зробити.

Ми зупинилися лише на двох проблемах, які характеризують геній Б. Хмельницького як керівника Української держави. Проте не менш важливими штрихами до політичного портрета гетьмана були його військова діяльність, дипломатичний хист, послідовність й толерантність у вирішенні конфесійних та етнічних проблем. Все це забезпечило Українській державі не лише необхідні умови для свого утвердження, нормального функціонування, але й дальшої еволюції цілком цивілізованим шляхом.

В. С. Степанков
(*Кам'янець-Подільський*)

РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНИ

Перед тим, як перейдемо до конкретного висвітлення визначеного нами питання, хотілось би зробити кілька попередніх роз'яснень. По-перше, нами повністю опущено історіографічний сюжет, оскільки він заслуговує на окреме спеціальне дослідження. По-друге, враховуючи регламент доповіді, торкнемося найбільш важливих, на наш погляд, її аспектів.

Аналіз всіх сфер діяльності Б. Хмельницького в роки першого періоду Національної революції (1648—1657) переконливо показав, що найголовнішими завданнями для гетьмана тоді були виборення національної незалежності й створення суверенної держави. Лише під таким кутом зору можна об'єктивно оцінити масштаби впливу його особи на весь розвиток тогочасної української історії.

При цьому слід відзначити: 1. На відміну від попередніх і наступних керівників визвольних змагань народу, Б. Хмельницький все-таки зумів об'єднати всі патріотичні сили українців навколо великої ідеї національного визволення й одержати визнання за собою влади наділеного харизмою вождя. Незважаючи на зраду значної частини еліти, яка практично унеможливлювала досягнення поставленої в ході боротьби мети,

сцементовані залізною волею гетьмана козаки, селяни і міщани все ж спромоглися створити власну етнічну державу (на терені козацької України) й домогтися її незалежності від Речі Посполитої. В цьому аспекті не можна ігнорувати значимості для збереження єдності патріотичного табору морально-психологічної стійкості авторитету гетьмана. Для більшості козацько-селянських мас, він безперечно, був особою, наділеною якостями винятковості й навіть святості. Вже в травні-червні 1648 р. повсталий люд вбачав у ньому свого визволителя й рятівника православної віри. Поручик С. Чарнецький в кінці 1649 р. в одному з листів зауважував, що Б. Хмельницький «жодної війни із своїми не мав і мати не буде, бо всі його шанують як Бога (підкреслено нами — В.С.)»¹. Маємо визнання чигиринського хорунжого Василя, зроблене під час розмови з коронним гетьманом М. Потоцьким у жовтні 1650 р.: «Цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений»². Характеризуючи настрої повстанців весною 1652 р., анонімний шляхтич відзначав той факт, що «так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, що то від Бога даний для їх визволення»³. Ця харизматичність постаті гетьмана у критичні періоди національно-визвольної боротьби вселяла віру в народні маси, сприяла консолідації еліти й розвитку серед неї ідеї монархізму, запобігала загостренню міжусобної боротьби за вищу владу в Україні, пом'якшувала гостроту соціальних протиріч.

II. Зрозумівши тенденції політичного розвитку визволених регіонів, Б. Хмельницький спрямовував енергію народних мас на розбудову держави та виборення незалежності. Саме у цих напрямках сповна і розкрився його політичний геній. Тоді не існувало жодної з державних інституцій, на діяльності якої не позначився б вплив гетьманської діяльності. Вже на кінець 1650 р. Б. Хмельницький домігся оформлення в основних рисах державності на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, що було, як слушно зауважував О. Оглоблин, «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення»⁴.

III. Б. Хмельницький першим виробив наріжні принципи української державної ідеї, яка стала визначальною у всіх наступних визвольних змаганнях народу. Назвемо ці принципи:

По-перше, право українців на існування у них власної держави на терені етнічних меж їх розселення. «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолі і

Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи,» — казав гетьман 23 лютого 1649 р. польському посольству А. Кисіля⁵;

По-друге, незалежність утвореної Української держави від влади польського короля. У розмові з московським послом Г. Унковським (квітень 1649 р.) гетьман повідомив: «А нас Бог від них (Польщі й Литви — В.С.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали і ми волею Божою цим від них стали вільними»⁶;

По-третє, соборність Української держави. За свідченням члена королівського посольства «лютий 1649 р.» В. М'яковського, Б. Хмельницький неодноразово підкреслював свої наміри «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі»⁷.

По-четверте, з початку 1649 р. одним з визначальних напрямів його діяльності стало об'єднання українських земель у межах однієї національної держави. Саме тому, розпочинаючи воєнні кампанії 1649 і 1651 рр., він планував добиватися незалежності території від Перемишля (Вісли) до російського кордону. Восени 1652 р. досвідчений польський розвідник Щитницький повідомляв до Варшави: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра і далі аж до московських кордонів...»⁸ Спробу приєднати західний регіон до козацької України було зроблено восени 1655 р. у ході визвольного походу в Галичину, який зірвався через підступність шведського короля Карла X та напад кримського хана Магомет-Гірея. Влітку 1656 р. під час переговорів з володарями Швеції й Трансільванії гетьман наполегливо домагався оформлення у відповідних угодах відмови перших від претензій на західноукраїнські землі та визнання цієї території складовою частиною Української держави. На початку 1657 р. українська сторона вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в. кор. в. не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова, аж до Вісли»⁹. Під час нових переговорів з послами Швеції і Трансільванії влітку 1657 р. Б. Хмельницький знову підкреслив твердий намір «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями, яку вони нікому не віддадуть»¹⁰.

По-п'яте, важливе значення для подальшого розвитку України мала соціально-економічна політика Б. Хмельницького, яка відзначалася гнучкістю й виваженістю. Завдяки їй, йому вдалося провести державний корабель повз небезпечні «соціальні рифи», запобігти вибуху громадянської війни, що неминуче привело б державу до руйнації. Ця політика обумовила появу нових моделей соціально-економічних відносин — буржуазних й завершення процесу формування української нації. Тому не випадково у свідомості наступних поколінь українців ім'я Б. Хмельницького ототожнювалось не лише з визволителем від «ляцької неволі», але кріпацтва й панщини. На підтвердження цієї думки можна послатися на свідчення одного з польських сановників у кінці 60-х рр. XVII ст., що панщини в козацькій Україні «ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів". Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Господом) Богом від обіду і до вечері»¹¹.

По-шосте, в умовах розбудови держави особливо важливе значення для зміцнення її централізації, запобігання сепаратизму, приборкування анархічної стихії охлократії й отаманства олігархії мав політичний курс Б. Хмельницького на зміцнення прерогатив гетьманської влади, який В. Липинський справедливо назвав проявом «самодержавних, монархічних устремлінь» гетьмана¹². З початку 1649 р. гетьман розглядав свою владу, як вже дану йому від Бога єдиновладця і самодержця Русі¹³. Так започатковувався тоді складний і суперечливий процес становлення монархічної форми правління, формувалася українська монархічна ідея.

Весною 1650 р. М. Потоцький наголошував на тому, що «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»¹⁴. Не без підстав польський дипломат М. Станіславський застерігав у 1656 р. трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці у тому, «чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природнього стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в.кн. милості?»¹⁵ Не випадково також представники різних станів козацької України титулували його «нашим

государем», «володарем», «найяснішим» і т. д. Розуміючи небезпеку старшинських міжусобиць, він спочатку добився фіксації у договорі з Московією пункту про позитивність гетьманської влади, а в останній рік свого правління реалізував ідею її спадкоємності, що відкривало шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких. Безперечно, впровадження монархічної форми правління сприяло б консолідації державної еліти й стало б стержнем стабілізації політичного життя країни.

По-сьоме, у боротьбі за створення держави у повній мірі проявився величезний полководницький талант гетьмана. Насамперед відзначимо, що він зумів створити боекзатну й добре організовану національну армію. Вже влітку 1648 р. було розроблено й прийнято до реалізації військовий статут «Статті про устрій Війська Запорозького». Розуміючи слабкі сторони принципу ополчення, в останні роки свого життя почав задумуватися над проблемою створення 50 тис. регулярної армії, яка б утримувалася за рахунок державної скарбниці¹⁶.

За його безпосередньою участю відбулася організація війська української кінноти, що продемонструвала особливо високі бойові якості в боях під Зборовом та Берестечком. Гетьман спромігся створити артилерію (60—100 гармат), що за ефективністю дій не поступалася польській. До діючої армії увійшли підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та санітарної служб. Ретельно дбав про постачання зброї, боеприпасів, продовольства й фуражу.

Гетьман вміло використовував багатий досвід як козацького воєнного мистецтва, так і інших армій. Він рішуче відмовився від старої оборонної тактики, часто використовував стратегію несподіваного наступу і нанесення першого удару¹⁷. Проте, коли це було необхідно, вдавався і до партизанських методів боротьби. Показав себе неперевершеним тактиком маневреного ведення бою, умів створювати умови для психологічних поразок ворога. В ході воєнних дій проявляв особисту мужність, стійкість, холонокровність, здатність блискавично приймати вірні рішення.

По-восьме, зміст тогочасних джерел дає підстави стверджувати: Б. Хмельницький зіграв вирішальну роль у процесі становлення спецслужб (розвідки й контррозвідки) Української держави. До речі, чудово організована розвідка дозволяла вчасно одержувати найціннішу інформацію політичного й військового характеру, відіграла надзвичайно важливу роль у реалізації планів кампаній 1648—1655 рр.

По-дев'яте, варто наголосити на тому, що геополітична ситуація тоді була вкрай несприятливою для створення Української держави, оскільки проти цього виступали найсильніші держави Східної і Південно-Східної Європи: Річ Посполита, Кримське ханство, Московія та Порта. Тому перед гетьманом стояли надзвичайно складні проблеми: домогтися визнання її існування на міжнародній арені; заручитися підтримкою окремих країн для реалізації поставленої мети; запобігти утворенню антиукраїнської коаліції Речі Посполитої з Кримським ханством, Портою чи іншими державами. Слід також відзначити: Б. Хмельницькому і створеній ним дипломатичній службі доводилося виявляти чудеса спритності у пошуках виходу з здавалося безнадійних б ситуацій. Безперечно, сам гетьман належав до найвизначніших європейських дипломатів нового часу, і в значній мірі саме завдяки його особистим зусиллям Українська держава зуміла зробити прорив на шляху до її визнання Європою як суб'єкта міжнародних відносин.

По-десяте, важко переоцінити й значення діяльності Б. Хмельницького для розвитку національної самосвідомості українців. Не випадково революційні події й зрушення в соціально-економічному житті 1648—1657 рр. зафіксувалися в народній пам'яті під поняттям «Хмельниччина». Для більшості населення Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. ім'я Б. Хмельницького стало символом незалежності краю від польського панування, існування самостійної держави — Гетьманщини. Не випадково напередодні вибуху Коліївщини 1768 р. кобзарі й бандуристи ходили по селах і містах, співаючи думи про великого гетьмана, хоча це суворо заборонялося польськими колоніальними властями. Коли ж повстання вибухнуло, шляхта вважала, що розпочалася нова «Хмельниччина» і побоювалася, щоб внаслідок об'єднання народних мас Правобережжя й Лівобережжя не сталося відродження Української держави («удільної провінції») часів Б. Хмельницького¹⁸.

¹ Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5, спр. Особінських № 225, арк. 321 л.

³ Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. — № 1275, арк. 40; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ № 22883.

⁴ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 томах. — Т. 2. — М., 1953. — С. 118.

⁶ Там же. — С. 152.

⁷ Там же. — С. 117—118; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 3. — Київ; Відень, 1922. — С. 146.

⁸ Бібліотека Чарторійських (Краків). — ВР, № 146, арк. 241—242; Бібліотека Національна. — ВМФ № 6706.

⁹ Архів Юго-Западної Росії (далі — Архів ЮЗР). — Т. 6, ч. 3. — К., 1908. — С. 202—206.

¹⁰ Там же. — С. 294—297; *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 9, ч. 2. — К., 1931. — С. 1432—1436.

¹¹ *Мищик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.

¹² *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659. — Відень, 1920. — С. 117—120.

¹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.

¹⁴ АГАД. — Ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 70.

¹⁵ *Ковальський Н. П., Мищик Ю. А.* Аналіз архивних джерел по історії України XVI—XVII вв. — Дніпропетровськ, 1984. — С. 36.

¹⁶ Бібліотека Чарторійських. — ВР, № 142, арк. 54; Бібліотека Національна. — ВМФ № 6713.

¹⁷ *Апанович О.* Козацтво — збройні сили України // Голос України. — 1991. — 28 лютого, 22, 29 березня; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 128, 142—147.

¹⁸ Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 97. — Львів, 1910. — С. 34, 63; *Materialy do konfederacji barskiej r. 1767—1768.* — Т. I. — Lwow, 1851. — S. 146; *Rawita-Qawroncki F.* Historya ruchow hajdamackich (W. XVIII). — Т. 2. — Brody, 1913. — S. 129.

В. М. Мойсієнко
(Черкаси)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Особливе значення для реалізації національного потенціалу українського народу мала політична і військова діяльність гетьмана Богдана Хмельницького у 1648—1657, який не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив все можливе для його розв'язання.

Варто вказати, що Хмельницький чітко оформив цілі українського народу у війні проти шляхетської Польщі. Вона

розпочалась під гаслами боротьби за політичну та релігійну незалежність від Речі Посполитої — «за вольности свої, криваве заслуженіє» і за «старожитну гречеську» віру. Сформулювавши так свою програму в першому листі до російського царя, Богдан Хмельницький виявив себе як непоганий психолог: адже на ґрунті «вольностей», які кожна суспільна верства розуміла по-своєму, легко було згуртувати різні суспільні сили — козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри закликала до боротьби й православне духовенство.

Все те, що відбувалось в Україні впродовж Визвольної війни, вписувалось в контекст серйозних суспільно-політичних змін, якими у середині XVII ст. була охоплена майже вся Європа. В надрах феодального ладу почали формуватися буржуазні відносини. В українському суспільстві виразником нової тенденції виступало, з одного боку, козацтво, а з другого, спауперизовані елементи села, змушені працювати за наймом. Проте своєрідність подій в Україні полягала в тому, що антифеодальна боротьба за своїм змістом була водночас національною революцією, боротьбою за власну державність.

Навряд чи Богдан Хмельницький мав на початку війни чітко окреслений план дій (особливо в сфері зовнішніх орієнтацій). Знаючи історію України «от Владимирова святого крещенія» і гостро відчуваючи приниженість її становища у складі Речі Посполитої, Богдан тоді ще не припускав думки про можливість самостійної державності. Заради звільнення від католицького ярма він ладний був підпорядкувати Україну Росії або Туреччині. Можливо, не становив для нього значної цінності і той демократичний за своєю сутністю устрій, який вибороли для себе запорожці. Як розумний політик, Хмельницький не міг не усвідомлювати: незалежно від того, під чією владою перебуватиме Україна — Варшави, Стамбула чи Москви — на республіканських тенденціях доведеться поставити крапку.

Довгі роки «рабської» неволі наклали відбиток на менталітет українців. Піднявшись високо над своїм середовищем, Хмельницький не уявляв на початковому етапі іншої форми державного управління, ніж та, що панувала у Польщі. Польський король був виборним і не мав права спадковості, його рішення затверджувалися сеймом. Сейми (генеральний і повітовий) формувались на основі вибору з представників шляхти і духовенства. Будуючи національну державу, Хмельницький міг перейняти існуючу в Речі Посполитій республіканську форму.

Тільки після переможного походу влітку і восени 1648 р. гетьман почав відверто говорити про свої політичні наміри: «Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич»¹.

З цієї заяви польським комісарам у Переяславі (лютий 1648 р.) зрозуміло, що на українських землях організується «удільна держава», а Хмельницький став «самодержцем руським», тобто незалежним володарем.

На визволеній території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі. Найвищим органом влади вважалась загальна козацька рада, яка мала вирішувати найважливіші політичні та військові питання. Формально кожен козак мав право на ній виступати і голосувати. Але фактично радою керувала військова старшина, яка сходилась на вужчу раду і готувала відповідні рішення. Це свідчило про перегрупування соціальних сил і концентрацію влади в руках старшини. Рада мала обирати гетьмана й інших урядовців, могла знімати їх з посад (рангів). Весь державний апарат очолював гетьман. Він безпосередньо скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь у обговоренні питань і винесенні рішень ради. За його власноручним підписом виходили всі найважливіші розпорядження і накази. Він також брав участь у вищому суді, де розглядав скарги на рішення нижчих інстанцій, організовував фінанси, керував військом і вів мирні переговори; керував дипломатичними зв'язками з іноземними державами. Оскільки компетенція різних органів влади не була чітко визначена, в багатьох випадках діяло звичаєве право. «Важко без хвилювання, — писав М. С. Грушевський, — стежити за піднесенням політичної і суспільної думки цієї талановитої людини, яка уособлювала в собі сучасне йому українське суспільство, весь український народ, що несподівано вирвався з вікових пут політичного, економічного і соціального гноблення, з захопленням і сум'яттям спостерігав за відноколами, які перед ним розгорталися, і відкрив в них можливість зовсім інших, немисливих перед тим суспільних політичних відносин»².

Маси українського народу визнавали владу Хмельницького і «в усьому покладалися на гетьмана». Козацькі сотники і отамани високо підносили авторитет гетьмана і в листуванні з російськими воєводами титулювали його «государем», тобто незалежним володарем. Деякі сучасники припускали, що Хмельницький має всі підстави проголосити себе князем Русі. Уряди інших держав, які намагалися прихилити гетьмана на свій бік, заявляли про готовність визнати його князем (такі пропозиції, зокрема, виходили від Туреччини й Швеції)³. Канонізований образ Богдана на сторінках ювілейних радянських видань навіть віддалено не нагадував реального прототипу гетьмана — бунтаря, сина свого неспокійного часу. Духовно багата натура Хмельницького була зіткана із багатьох суперечностей: популіст — демократ легко перетворювався у властолюбного деспота — «самодержця», а безстрашний воїн на полі бою нерідко обертався приниженим прохачем у ханських передпокоях.

Слід також відзначити і той факт, що у Богдана Хмельницького поступово викристалізовувалась ідея оформлення спадкової козацької монархії, яка передбачала б функціонування аристократичної республіки чи авторитарно-унітарної держави. Те, що він пов'язував зі старшим сином Тимошем династичні проекти, у нас, не викликає сумніву. Далекоглядна політична комбінація шлюбу Тимоша полягала не лише в претендуванні його на молдавський престол, але й у спробі поєднатися шляхом посвоячення з фактичним правителем Литви — Янушем Радзивіллою. Богдан Хмельницький розвивав і концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансільванія, Росія) династичних зв'язків, які були пов'язані з шлюбом дочки Катерини. Монархічні тенденції виявлялись також у тому, що в останні місяці свого життя Хмельницький добився згоди старшинської ради на передачу гетьманської булави 16-річному сину Юрію. Треба відзначити, що спроби Богдана Хмельницького зробити гетьманство спадковою формою правління викликали невдоволення з боку старшини, і в першу чергу шляхетської групи, очолюваної І. Виговським.

Вразливим пунктом, на наш погляд, у політиці Хмельницького був її соціальний аспект. Одна й та сама рука підписувала заклики до «покозачення» селян і універсали про виконання «звичного послушенства». Відтоді, як селяни, що винесли на своїх плечах основний тягар війни, стали підданими нових власників маєтків, ореол слави Богдана Хмельницького як народного вождя почав меркнути. Серед прибічників гетьмана почалися незгоди, які

негайно позначились і на воєнних успіхах повстанців. В. Винниченко з цього приводу писав: «Поки Хмельницький мав "орієнтацію" на внутрішні сили, на народ, поки зв'язував козацьке національно-державне визволення з визволенням соціальним і політичним всього народу, — доти він мав перемоги над Польщею та над усіма зовнішніми силами, які вона кликала собі на поміч. Коли ж — вигнані польські пани почали замінятися панами українськими, вилупленими з козацьких полковників, — так колишній ентузіазм народу, який творив перемоги, почав опадати і Хмельницький почав мати поразки за поразками»⁴.

Гетьман розробив кілька варіантів можливої протекції для України, пов'язуючи її з наданням військової допомоги в боротьбі з Польщею. Один з них був пов'язаний з Туреччиною. Думка деяких істориків про те, що він відразу був відкинута Хмельницьким, не відповідає істині. Якщо вірити Івану Виговському, то ще задовго до Переяслава на раді з усіма полковниками Хмельницький пропонував перейти у підданство султана. Історик М. Аркас відзначив про намір гетьмана створити федерацію з південнослов'янських і неслов'янських народів під опікою Туреччини. Стосунки з Портою гетьман обладнував від імені України як незалежної держави і вимагав укладання такого договору, «який дано іншим християнським королям». Проте Хмельницький розглядав переговори з Туреччиною не більш як своєрідний «запасний варіант» — на той випадок, коли російський цар не дасть позитивної відповіді на його пропозицію про союз.

Врешті-решт, як відомо, вибір пав на Росію. Богдан Хмельницький сподівався, що Російська держава як одновірна і на той час порівняно слабка країна не загрожуватиме суверенітету України. Прийняття Війська Запорозького «під царську високу руку» розумілося Богданом Хмельницьким як протекторат — поширена в середньовічній Європі форма залежності, коли одна держава брала на себе захист територіальної цілісності іншої й здійснювала контроль за її політикою. У такий спосіб гетьман сподівався зберегти втрачену єдність Русі, а також зміцнити підвалини православ'я.

¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. — Т. 2. — К., 1953. — С. 118.

² Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа. — К., 1990. — С. 184.

³ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 237.

⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 13.

В. Г. Любченко
(Ніжин)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ У 1648—1649 РР.

В умовах розбудови державної незалежності України зростає цілком обгрунтований інтерес до нашого історичного минулого, зокрема, і до Визвольної війни українського народу проти польського владарювання. Одним із важливих аспектів війни був процес формування української державності.

В минулому цієї проблеми торкався визначний український історик академік М. С. Грушевський в 9-му томі «Історії України-Руси». Він констатував виникнення на визволеній території державності у формі республіканського типу правління. У 4-му випуску «Нарисів з історії України», що вийшов друком в 1939 році, історик М. Н. Петровський пише про існування української державності як козацької республіки. В монографії «Богдан Хмельницький» відомий український історик І. П. Крип'якевич підтримує точку зору про республіканський тип державності в Україні, але при цьому підкреслює переростання гетьманської влади в монархічну. З таким висновком погоджується і сучасний український історик Ф. П. Шевченко в праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття», яка була видана в Києві у 1959 році.

З 60-х років на цю проблему дослідники майже не звертали уваги. Нині ж вона стала особливо актуальною.

Відомо, що ще задовго до Визвольної війни осередком української державності, успадкованої від Київської та Галицько-Волинської Русі, стала Запорозька Січ. Ознаками її були наявність території, законодавчої, виконавчої та судової влади, козацького війська. Січ займала значну територію в межах сучасних Запорозької, Дніпропетровської, Миколаївської, Донецької, Херсонської, частково Кіровоградської та Одеської областей. Запорозжя ділилося на 8 адміністративних районів, які називалися паланками. Тут фактично були сформовані і активно діяли принципи демократичного устрою, який уособлювала Січова Рада, як законодавча верховна влада Січі, з законодавчими місцевими органами. Військовий суддя, якого обирала Січова Рада, очолював верховний суд Січі. Козацький кіш на чолі з кошовим отаманом та його помічниками був вищим органом влади.

Після перших перемог українського повстанського війська у Визвольній війні вищий орган влади на звільненій території України ще становила загальна рада Війська Запорозького. Зокрема, після переможної битви під Корсунем 16 травня 1648 року на великій раді розглядалися питання про перемир'я і подальші стосунки з Польщею та Кримським ханством. Трохи пізніше в Чигирині відбулася друга загальна рада, на якій знову обговорювалися українсько-польські та українсько-кримські взаємини.

На визволених з-під польсько-шляхетського владарювання українських територіях уже влітку 1648 року почав формуватися новий адміністративно-політичний устрій на зразок того, що існував на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький очолив генеральний уряд, тобто вищий орган влади. Середні адміністративно-територіальні одиниці — полки — очолили полковники. На чолі нижчих адміністративно-територіальних одиниць — сотень — стали сотники. Носії місцевої влади мали виконувати розпорядження гетьмана у вигляді універсалів, що почали оголошуватись з середини 1648 року.

З угоди про перемир'я між Україною і Річчю Посполитою від 14 листопада 1648 року дізнаємося, що польським коронним військам не дозволялося вступати на територію Київського воєводства. Ця українсько-польська угода вперше визнавала наявність двох істотних ознак української державності, що започаткувались в перші місяці Визвольної війни, а саме: визначеної території і українського козацького війська. Зважаючи на нові соціально-політичні реалії, угода взагалі не торкалась питання організації влади, судочинства, збирання податків на звільнених українських землях. Зрозуміло, що польська сторона не могла в тогочасній складній обстановці претендувати на відновлення влади своєї адміністрації.

В листах на ім'я Богдана Хмельницького представники російського уряду звертались так: «Богдан Хмельницкий, гётман Войска Запорожского и все Войско Запорожское». Титулування «его королевской милости» вже не вживалося. Свідченням міжнародного визнання України стали також самостійні дипломатичні дії Б.Хмельницького у відносинах з урядами Росії, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії.

Все ж слід відзначити: процес творення української державності не був послідовним і чітко окресленим, бо спочатку політика Богдана Хмельницького ув'язувалась з ідеєю досягнення козацької державної автономії в складі Речі Посполитої.

Великим політичним прорахунком українського гетьмана було те, що, здобувши визначні перемоги у боях з польськими військами в 1648 році, він залишив «без бою» переможений Польщі західноукраїнські землі.

Підступні дії кримського хана під Зборовом в серпні 1649 року привели до тимчасового перемир'я і підписання Зборівської угоди. Згідно неї реєстр Війська Запорозького встановлювався в 40 тисяч козаків. Списки реєстрового козацтва могла складати сама гетьманська адміністрація в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. На цій території урядові посади могли займати лише представники української козацької старшини та шляхти православного віросповідання. Православному митрополитові обіцялося місце в польському сеймі. Польській шляхті надавалось право повернутися до своїх володінь, а більшість селян повинні були знову визнати свою кріпосну залежність від магнатів. Отже, фактично було закладено наперед конфлікт між козацькою старшиною, з одного боку, і селянською масою та козацькими низами, — з другого. Це стало перешкодою розвитку демократичного козацького устрою.

Коли ж загалом оцінювати становище України до і після підписання Зборівської угоди, то слід констатувати: воно було значно кращим, ніж до Визвольної війни. Відмітимо ще раз наявність двох елементів української державності — чітко окресленої території і реєстрового козацького війська. Хоча гетьман і Військо Запорозьке формально вважались підданими польської корони, все ж до прийняття якогось рішення, що стосувалося Війська Запорозького, і польський сейм, і польський король мали повідомити про це Б.Хмельницького, узгодити з ним відповідне рішення.

Річ Посполита при підписанні Зборівської угоди змушена була в значній мірі під впливом недавніх вагомих перемог українського повстанського війська погодитись з наданням Україні певної автономії. Таким чином, де-юре визнавалось існування української державності. Автономія України була порівняно широкою, бо через заборони польським військам перебувати на козацькій території представники шляхетської адміністрації були безсилі здійснювати свій вплив на широкі некозацькі верстви українського населення. Польська шляхта змушена була визнати ту незаперечну реалію, що Богдан Хмельницький мав вагому владу на визначеній Зборівською угодою території.

ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ГОСПОДАРСЬКІЙ СФЕРІ

Внутрішня політика Богдана Хмельницького справляла значний вплив на все економічне життя України. В основі її лежало розуміння гетьманом необхідності зміцнення господарства, насамперед на тих землях, які складали історичне ядро української державності, — Правобережжі і Лівобережжі.

Розширенню міжрегіональних економічних зв'язків була підпорядкована політика Б. Хмельницького у таких надзвичайно важливих галузях господарства, як ремесла, промисли і торгівля. Гетьманський уряд приділяв велику увагу розбудові міст — основних ремісничих і торговельних осередків того часу. Вже в одному з перших своїх універсалів 1648 р. Б. Хмельницький наголошував на необхідності надання їм права на самоврядування. Державницький підхід спостерігався у ставленні до інтересів міщан, купців і ремісників. Вони захищалися від конкуренції з боку козацької старшини і монастирів, звільнялися від сплати внутрішніх мит, мали зменшений розмір повозочної повинності, інші пільги.

Про увагу Б. Хмельницького до проблем українських міст свідчить його ставлення до Києва — важливого центру економічних зв'язків між Правобережною і Лівобережною Україною. В 1652—1655 рр. ним видано ряд універсалів, що безпосередньо стосувалися міста. Гетьманська адміністрація відгукнулася також на заяви і клопотання адміністрації інших міст, зокрема Ніжина, Козельця, Чернігова.

Підтримка з боку держави сприяла поживавленню підприємницької ініціативи купців і ремісників, розвитку різних ремесел і промислів, зародженню якісно нових форм виробничих відносин. Однією з перших форм державної мануфактури, де були зайняті «робітні люди», став гарматний промисел. Зважаючи на обставини часу, йому як і іншим галузям, пов'язаним із забезпеченням військових потреб, приділялася особлива увага.

Розвиток українських міських ремесел і промислів в умовах все глибшого проникнення у феодальне господарство товарно-грошових відносин давав поштовх зростанню внутрішнього та зовнішнього ринків і відокремленню торгівлі від ремесла. Вбачаючи у розширенні внутрішньої торгівлі важливий фактор економічної консолідації українських земель, гетьманський уряд і особисто Б. Хмельницький надавали їй особливого значення.

З метою заохочення торгівлі між регіонами видавалися універсали про охорону купців, їх товарів та майна. Купці отримували з боку держави привілеї при продажу товарів, звільнялися у ряді випадків від торговельного мита. На пільгових умовах купецтво користувалося міським торговельним інвентарем, будівлями, мало дозвіл на будівництво нових торговельно-промислових приміщень. Так, 9 січня 1656 р. видано універсал, яким заборонялося чинити будь-які утиски і кривди міщанам Ніжина. А міщанам і ратуші Козельця дозволялося залишати в себе міські прибутки згідно гетьманського універсалу від 10 жовтня того ж року.

Ліквідувалися численні неузгоджені між собою внутрішні митниці. Певну систему у цю справу вніс митний статут 1653 року, який ввів єдине мито — по 10 денег з карбованця, зрівняв митні збори з місцевих і приїжджих торговців, підвищив мито на іноземні товари. Введена Б.Хмельницьким у 1654 р. нова система оподаткування товарів спрямовувалася на поліпшення умов місцевої торгівлі. У відповідності з нею мито збиралося в 2,5 рази менше, ніж за тарифом 1643 р., що діяв в Україні до Визвольної війни. Все це обумовило поглиблення внутрішнього ринку, появу по обидва береги Дніпра нових і розширення традиційних центрів торгівлі, де відбувалися ярмарки і торги за участю торгових людей з різних куточків України.

Навіть в умовах постійних воєнних дій торгівля між Правобережжям і Лівобережжям не припинялася. Активно здійснювалися торгові операції між населенням цих регіонів і в наступний період, коли вони були політично роз'єднані і опинилися в складі різних держав.

За часів Хмельницького розпочався активний міграційний рух з Правобережжя в Лівобережну Україну. У повсякденному виробничому і культурному спілкуванні переселенців з місцевим населенням відбувався об'єктивний процес взаємообміну і взаємозбагачення їх господарсько-побутових традицій, що теж впливало на зміцнення економічних зв'язків між цими споконвічними українськими землями.

В державній політиці Б.Хмельницького щодо економічної консолідації української спільноти можна виділити такі основні принципи: активне втручання державної влади у господарське життя; надання пільг, фінансової та матеріальної допомоги місцевим купцям і підприємцям. Позначена елементами меркантилізму і спрямована на захист інтересів українських можновладців, вона відіграла помітну роль у розвитку товарно-грошових відносин і процесу первісного нагромадження капіталу.

ДЕРЖАВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

Українська державність, що виникла в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. і продовжувала існувати впродовж більш як ста років, вписала яскраву славу сторінку в дипломатичну історію нашого народу. Україна почала відігравати помітну роль на міжнародній арені. Про неї знали державні діячі, дипломати не тільки Європи, а й інших регіонів світу. Відбулося юридичне визнання її як суб'єкта міжнародних відносин.

Турбота про добросусідські стосунки з різними країнами займала важливе місце в державотворчій діяльності Богдана Хмельницького. Маючи видатні дипломатичні здібності і багатий досвід, він вміло маневрував у хитросплетіннях тодішньої дипломатії, домагаючись здійснення своєї головної мети. Саме добре розуміння складної міжнародної обстановки, володіння нею дозволяли Богдану Хмельницькому впевнено вести переговори з іноземними посланцями. А їх було чимало. «Здається не було дня, — зазначав відомий польський історик Л. Кубаля, — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців, і не посилав своїх»¹. Ним була вироблена важлива концепція зовнішньої політики Української держави — по змозі уникати збройних конфліктів з сусідніми країнами. Разом з тим слід зазначити, що перетворення окраїни Речі Посполитої, її придатку і об'єкту вигідної експлуатації, заслону у татарських набігах у суб'єкт зовнішньополітичних відносин неминуче означало певні територіальні зміни у східноєвропейському регіоні. І якщо Польща могла терпіти появу у «дикому степу» вільної Козацької республіки, оскільки це мало зачіпало її державні інтереси і практично не вело до підриву територіальної цілісності, то з утворенням Української держави зовнішньополітична ситуація кардинально змінилася. Поява останньої неминуче вела до територіальних змін як у самій Речі Посполитій, так і найближчих сусідів. В світлі цього стають зрозумілими кроки двох давніх суперників у своїх експансіоністських задумах і діях — Московії та Польщі. Ні

та, ні інша країна не були зацікавлені в появі на їхніх теренах незалежної держави з демократичними традиціями, в якій вперше широкі народні маси (козаки) дістали право участі у діяльності державних інституцій. Українська держава виявилася інородним тілом між двома сильними країнами. І це прекрасно розумів Богдан Хмельницький. Більше всього його непокоїла можлива загроза спільного антиукраїнського фронту Московії і Польщі. Тому фактично з перших кроків Національно-визвольної війни гетьман уважно стежив за діями Москви, вів активну дипломатичну роботу у напрямі того, щоб, принаймні, запобігти союзу Московії з Польщею. Досягнутий на початку війни нейтралітет Московської держави став великою дипломатичною перемогою керівника національно-визвольної боротьби.

Величезне спустошення нашої землі військовими діями і набігами татар, виснаження людських ресурсів, підступність політики, а зрештою — зрада кримського хана, зондаж польськими посланцями контактів з московськими урядовцями переконали Богдана Хмельницького у неможливості власними силами зберегти незалежність Української держави. Альтернативою цьому став протекторат Московії. Формально Переяславська угода обмежувала зовнішньополітичні функції Української держави. Натомість підвищився її зовнішньополітичний авторитет. Країни-сусіди, інші європейські держави вбачали в Україні важливий чинник міжнародного життя, який сприяв збалансуванню політики у вибухонебезпечному регіоні Європи.

Таким чином, вихід Української держави на міжнародну арену і зростання її зовнішньополітичного авторитету було зумовлене як особистими дипломатично виваженими кроками її лідера, так і тогочасними історичними реаліями. Зростаюча роль дипломатії Богдана Хмельницького в формуванні та діяльності нових політичних союзів стала тим стабілізуючим фактором, що відкривав перспективу здобуття національної незалежності іншими народами.

¹ Цит. за: *Симоненко Р.Г.* До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний та міжнародний аспекти). — К., 1993. — С. 45.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ОСОБИСТІ ІНТЕРЕСИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ТА У ХОДІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

При розгляді загальної теми «Хмельниччина» нас не можуть не цікавити питання: які почуття були характерні для козацької старшини, Б. Хмельницького? Чи було на той час розвинуте почуття етнічної спільності? Чи, може, для них було характерне почуття станової відмінності. Як відомо, козаки протиставляли себе і магнатам, і міщанам, і селянам. Вони мали певний імунітет, певні права, тож не дивно, що вони обурювались тим, що їх силують до «незносної роботи». Це тих, хто вважав себе лицарями, захисниками батьківщини. Таким чином, можна сказати, що козаки підпадали під формулу: «Кожному відповідно до його участі в обороні країни від ворога, відповідно до ратної служби і участі в її управлінні».

Наполегливі спроби шляхти упокорити селян, загнати їх у ярмо викликали обурення, протест. Саме з тих країв, де панщина була не такою нещадною (або ж її зовсім не було) розпочалося заворушення. У зв'язку з цим доречно буде нагадати думку академіка М. М. Дружиніної та В. О. Федорова про те, що частіше всього повставав не той селянин, який був найбільше пригноблений і забитий, а той, який мав більше сил і засобів чинити опір. Тим паче, що перед ними був ідеал — вільне, козацьке життя. Таким ідеалом воно було і для міщан, і для дрібної української шляхти, які шукали захисту, а нерідко і порятунку в козаків.

Хмельницький був серед тих, кому король доручив військову підготовку війни з Туреччиною. Разом з тим можна припустити, що Владислав IV прагнув використати козацтво як силу, спроможну якщо не впокорити, то, принаймні, протистояти свавільним польським магнатам. «Притерти їм роги», за словами Самійла Величка. Але, як повідомляв венеціанець Альберто Віміна, «інтереси короля, козацтва і правлячої польської шляхти настільки розходились в цьому випадку, що всі проекти спільного натиску на Туреччину і васальний їй Крим не лише закінчились при Владиславові IV фатальною невдачею, але навіть стали однією із головних причин до повстання в 1648 р.: обставини примусили гетьмана в боротьбі з шляхетською олігархією шукати оперття

саме в Криму і в Стамбулі»¹. Крім того, коли старостою став О. Конєцпольський, а підстаростою Чаплинський, виникло питання про службове землеволодіння, яке вважав за своє Б. Хмельницький. Цим, зокрема, пояснюється ворожнеча між ними.

Вчинки і діяльність Хмельницького засвідчують, що його особисто спонукали до боротьби не високі помисли, а досить прозаїчні прагнення помститися за кривду і шкоду, яких зазнав він особисто від шляхти. Це повністю відповідає образу середньовічної епохи, з сильно розвинутим почуттям справедливості. В основі цього почуття лежала, за словами Хезінга, частіше всього потреба в помсті.

Сам гетьман заявив комісарам: «А ще первей о шкоду й кривду свою воював»². Пізніше він не один раз повторював сказане. Навіть вирішуючи питання державної ваги, Хмельницький не забуває свого кривдника. Він настирливо просить і комісарів, і короля видати Чаплинського, — винуватого в «тому, що вся перша війна почалася через нього»³. Цю ж вимогу гетьман ставить перед польськими комісарами у Переяславі. Хмельницький вважав, що поки Вишневецького не скарають, а Чаплинського не видадуть йому, «то або йому з усім Військом Запорізьким пропасти, або землій лядській — всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті загинути».

В ході переговорів з королем у серпні 1649 р. Хмельницький знову згадує кривдника і просить, щоб Чаплинський, «який є початком всього лиха і через якого батьківщина стільки страждала, за благочестивим рішенням в. к. м. дав шию під меч».

У так званій промові Хмельницький чітко висловлює програмну мету: «Буду воювати за нашу православну віру». Де тут хоча б натяк на боротьбу за незалежність? Чи може, славнозвісний лист до російського царя, в якому натякалося на можливість зайняти польський престол, засвідчує про прагнення до незалежності? Хмельницький не один раз пропонував Олексію Михайловичу позмагатися за польську корону: «Ми вам зичили всего доброго і цареві вашому пановання і королівства польського».

Отже, рівень мислення Б. Хмельницького відповідав рівню мислення певних верств населення, які вірили в доброго короля («король то пан... для них то щось святе» — за словами воеводи Адама Кисіля), оточеного поганими князями і «шляхотками». Така форма свідомості не дозволяла думати про незалежність, самовладне, окреме правління.

Інтереси Б. Хмельницького співпадали з інтересами козацтва, ще більше із інтересами реєстрового козацтва і старшини. Вести ж мову про його прагнення «організувати широкий соціальний блок» навряд чи правомірно, так само як і про будівництво незалежної української держави.

¹ Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Богдане Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина. — 1900. — № 1. — С. 62.

² Див.: Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 7.

³ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 107.

В. В. Гоцуляк
(Черкаси)

ЧИ ПОМСТИВСЯ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Д. ЧАПЛИНСЬКОМУ?

З легкої руки Самійла Величка була поширена літописна легенда, згідно якої після перемоги під Жовтими Водами 1648 р. Б. Хмельницький присудив і відразу наказав відтяти Чаплинському голову. Помста за кривду польській шляхті відповідала загальнонародним уявленням про справедливість. Характерно це і для широковідомого конфлікту Б. Хмельницького з підстаростою Чаплинським, який здійснив наїзд, «експропріацію» маєтку, арешт і замах на життя» першого. Цей сюжет заслуговує на особливу увагу ще й тому, що за браком достовірних свідчень про життя підстарости найчастіше конфлікт оцінюється лише через сприйняття Хмельницького. Так хто ж був цей вірний слуга магнатів Конєцпольських? В листі 1647 року Б. Хмельницький зазначає, що Д. Чаплинський вже 8 років перебував у «дозорстві», тобто його появу в Чигиринському старостві можна віднести до 1638—39 рр. Наявні джерела не дають вірогідних даних про походження Чаплинського. Його ім'я в літописах, мемуарах і листах не зафіксоване, а прізвище пишеться по-різному. В одних випадках Чаплинський, в інших — Чаплицький. У Гербовнику Несецького він названий Данилом Чаплинським. В одній з тогочасних актових книг він також називається Данилом, але прізвище пишеться як Чаплицький. Рід Чаплинських походив з Волині. Йому належав маєток у с. Миловша Луцького повіту. З представників цієї родини найбільш відомий

Рафаль Чаплинський — волинський підвоєвода. Після того, як під час Корсунської битви загинув таборівський староста Гдешинський, Рафаль Чаплинський одружився на його вдові, а король за особливі заслуги у війні пожалував йому Таборівське староство. Брати Рафалю — Ян Чаплинський у 1648 р. був луцьким бурграбієм, а Кріштоф — товаришем повітової хорунги Волинського воєводства. Чаплицькі ж були іншим шляхетським родом, який походив з Бреславського воєводства. Згідно перепису 1664 р., дворянин Матеуш Чаплицький володів с.Юрківцями Бреславського воєводства. В 1645—47 рр. він значився писарем Вінницького гродського (замкового) суду, а у 1659 р. його було обрано депутатом сейму від воєводства. На думку І.Каманіна, у родстві з Матеушем знаходився і чигиринський підстароста Даниїл Чаплицький; це могли бути рідні чи двоюрідні брати. Деякі факти про Чаплинського наводить М.Костомаров, відзначаючи при цьому наявні суперечності в джерелах про життя і час смерті останнього. Найбільш вірогідні факти маємо в листах Б.Хмельницького до Яна Казимира, а також у вимогах під час переговорів з польським двором. Під час переговорів 15 лютого 1649 р. і в листі до Кисиля від 8 серпня Хмельницький вмовляв воєводу посприяти, щоб уряд видав йому Чаплинського. А 9 серпня ще раз наполягав на передачі останнього чи його страті. Про це йшлося і 14 серпня 1649 р. та на початку березня 1650 р. 21 і 24 липня 1650 р. Б.Хмельницький висловив невдоволення тим, що польський уряд не видав Чаплинського. Характерно, що Д.Чаплинський, як про те свідчить І.Каманін, в ході Визвольної війни активно боровся на стороні польської шляхти під Пилявцями і Білою Церквою. Далі історик, не знайшовши більше відомостей про шляхтича, прийшов до висновку, що останній загинув десь між кінцем 1651 і початком 1653 рр. Про те, що Чаплинський на той час залишався живим, свідчить скарга дворянина Павла Гулевича-Воютинського. В ній, зокрема, йдеться про черговий наїзд того на родові с.Бородничі ротмістра надвірної хорунги Конєцпольського. 27 липня 1649 р., захоплення в ньому солонини, сиру, масла, коней, возів та ін. Для розгляду скарги, Чаплинському у квітні 1651 р. возний вручив повістку з викликом до суду. За історичними матеріалами, Чаплинський пережив самого Б.Хмельницького. Востаннє його ім'я зустрічається в документах 1660 року. Отже, гетьман так і не зміг справедливо покарати свого кривдника.

МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 Р. І ГАБСБУРГИ

Одним з найбільш важливих питань, яке цікавило уряд Австрії у 1654 р., було австрійсько-трансільванське суперництво за перевагу впливу в Східній Європі. Виходячи з тодішньої міжнародної ситуації, можна припустити, що Фердинанд III хотів інспірувати війну в Трансільванії і спровокувати вторгнення туди козацьких військ Богдана Хмельницького. У Стамбулі, занепокоєні розвитком стосунків України з Молдавією, пов'язували їх краще вирішення з одруженням сина Хмельницького Тимошем з Розандою, донькою Василя Лупула.

В інтересах Австрії було підтримування ведення війни на Балканах. Урядові Порти про це було добре відомо, зокрема з молдавських і волоських джерел інформації. Безпосередньо для цього Фердинанд III використав Михайла Петрашкевича, сестрінка волоського господаря Костянтина Щербана. Останній з молодих років служив стольником при австрійському дворі, а на початку 1654 р. перебував у Чигирині і чинив різні дипломатичні заходи спрямовані, проти С.Георгіци. Султан знав про це.

Від 6 лютого 1654 р. є повідомлення С.Георгіци до трансільванського полковника Януша Кемени про якихось австрійських людей, які приїхали до Богдана Хмельницького, щоб заохотити його виступити проти семигородського князя і польського короля. «Прибув наш чоловік, — писав господар, — котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цисаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели, чув. Він повідомляє, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансільванії і вторглися б у Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли пробратися до Хмельницького».

У повідомленні від молдавського воеводи дійсно є свідчення про те, що в січні 1654 р. український гетьман разом з своїм і московським військом мав намір іти походом на Молдавію, Волощину і Семигород, однак пізніше змінив план у зв'язку з необхідністю завершити війну з польським королем.

В контексті наведеного уривку з реляції С.Георгіци до Я.Кемени виникає питання: чи міг Хмельницький реально

розраховувати на підтримку Австрії, розпочинаючи війну у придунайських країнах.

Правда, нам неясно, чи описані події відбувалися до чи після Переяславської ради. Якщо «люди німецького цесаря» мали аудієнцію по дорозі з-під Жванця, тоді, частково, можна пояснити непоінформованість московської делегації Василя Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може служити той факт, що молдавський воєвода нічого не говорить Я.Кемені про головну подію 1654 р. — перехід гетьмана у «підданство» цареві. Крім того, звертає на себе увагу певною мірою дивне формування потреб австрійського імператора: об'єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А в разі, коли б Ракоцій рушив зі своїми військами проти козаків, то німецький цесар обіцяв зробити «диверсію» зі свого боку в семигородські володіння. На наш погляд, тут щось явно переплутано молдавськими «вістунами». Або за цими словами ховається якась дипломатична гра Фердинанда III. Про його наміри напасти на володіння Юрія Ракоція сповіщав семигородський посол у Стамбулі (не виключено, що також на підставі молдавських інформаторів). Звичайно, німецькому цесареві, не обов'язково було шукати приводу для інвазії в Семигород в польсько-українсько-трансільванських непорозуміннях. Крім того, не в інтересах Габсбурзької імперії було підтримувати політичну нестабільність у сусідському польському королівстві, провокуючи Військо Запорозьке до нової кампанії.

Крім власної вигоди, яку Габсбурги мали б від послаблення влади Ракоція, це також зіграло б на руку польському урядові. На такому ґрунті визначалися спільні дії австрійських та польських політиків на міжнародній арені. Витрачаючи військові сили на Молдавію і Семигород, козаки мусили б зменшити свою активність у Речі Посполитій.

Найімовірніше, що ніякої спеціальної місії від Фердинанда III до Богдана Хмельницького, як, наприклад, у 1653, 1654 або 1657 рр. не було. Тому, думається, через Петрашкевича імператор висловив козакам свої погляди на вирішення придунайської проблеми. Власне, розмови, які чув молдавський вістун від «людей німецького цесаря» мали б відноситися до цієї особи, яка, ймовірно, привезла якесь доручення Габсбургів. Тому виходить, що всі придунайські плани Б. Хмельницького у перших місяцях після Переяславської ради деякою мірою узгоджувалися з позицією австрійського уряду.

Самі правителі придунайських країн знали про дії Фердинанда III, спрямовані на продовження козацької війни. Австрійський резидент у Стамбулі С.Ренігер, однак, всіляко це спростовував перед султаном. Крім того, австрійці шукали можливість відповідно вплинути на Мухамеда IV через його наближених людей, наприклад, через Панайоті, урядового товмача.

Як би там не було, але в інструкції від лютого 1654 р. семигородському послові до Польщі Г.Гілляні говорилося, що М.Петрушкевич прибув до козаків «...не так давно». Це досить розпливчато, щоб робити якісь категоричні висновки. Проте, у порівнянні з вищенаведеною реляцією С.Георгіци до Я.Кемені, дає підстави датувати приїзд молдавського претендента до Чигирина кінцем 1653-го — початком 1654 р.

Зі смертю у квітні волоського господаря Матвія Басараби і обранням на його місце Костянтина Щербана, більш прихильного до Б.Хмельницького, на Волощину гетьману можна було розраховувати як на можливого союзника в усій молдавській кампанії. Один семигородець говорив С.Ренігерові у Стамбулі про якесь порозуміння між новим волоським воеводою і М.Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір «посягнути» на Семигород. У жовтні Б.Хмельницький вже мав такі неміри: призначити М.Петрашкевича молдавським господарем, замість С.Георгіци, а старого Василя Лупула — семигородським. Молдавський воевода отримував таку інформацію з листів М.Петрашкевича до своєї матері, які перехоплював.

Природньо, що при розробці австрійським двором будь-яких планів щодо Придунав'я цісар мав обов'язково враховувати свої стосунки не тільки з Богданом Хмельницьким, але й з Василем Лупулом. Деякі порозуміння Лупула з Австрією сталися вже 1653 р. С.Георгіца писав до С.Потоцького, що все робиться «...за поводом Василя господаря», чий син з кількома тисячами козаків і орди мав напасти на Молдавію на свято Юрія руського, себто на день 23 або 24 квітня 1654 р. ст. ст. При цьому слід згадати про наміри М.Петрушкевича одружитися з Розандою Лупулівною, а пізніше — вдовою Тимоша Хмельниченка, чи донькою Б.Хмельницького.

Те, що австрійський двір прагнув довести перед султаном свою непричетність до всієї придунайської акції, свідчить, що Фернанд III не намагався вплинути на татарського хана, а полишав взаємини з Кримом на розгляд козацької дипломатії і Василя Лупула.

Все це дозволяє зробити висновок, що Австрія була зацікавлена у тому, щоб Богдан Хмельницький розпочав ще одну війну з придунайськими країнами. Це була прихована провокація Габсбургів, розрахована на те, щоб козацькими руками розпалити вогнище війни в османських провінціях на Дунаї. Тому-то при розробленні планів молдавської кампанії керівництво Війська Запорозького в 1654 р. вміло використовувало політику багатьох європейських держав.

І. С. Стороженко
(Дніпропетровськ)

ВОЛИНЬ І ПОДІЛЛЯ У СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Після переможного завершення Жовтоводської та Корсунської битв (відповідно 16 і 26 травня 1648 р.), Б. Хмельницький вийшов на західний кордон «козацької землі», до Білої Церкви, погодився на перемир'я і вислав 12 червня 1648 р. посольство до польського короля, сподіваючись, що будуть задоволені такі його вимоги:

- відновити всі військові вольності і привілеї, надані попередніми королями;
- збільшити реєстр Війська Запорозького з 6 до 12 тис.;
- гарантувати захист духовенства і церкви стародавньої грецької віри, а святі церкви у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах, силою унії поневолені, при давніх вольностях залишити;
- виплатити за 5 років затриману платню!

Але не встигло ще козацьке посольство прибути до Варшави, як князь Я. Вишневецький, перебравшись з Лівобережжя на Правобережжя з 6 тис. військом, 28 червня 1648 р. розпочав бойові дії на Брацлавщині проти української армії, одночасно нарощуючи чисельність свого війська. Діючи адекватно, Б. Хмельницький оголосив на початку липня 1648 р. збір українського війська біля Маслового Ставу. Отже, сподівання на мирне завершення повстання не виправдалося. Українське козацтво вступило в затяжну війну проти Речі Посполитої.

На той час завершилося або перебувало у стадії завершення реформування осередків повстання на Лівобережній та Правобережній Наддніпрянщині у територіальні козацькі полки. Козацьке самоврядування, яке польська шляхта відмовилася визнати, стало реальністю. Але, щоб згуртувати народ навколо

державної козацької адміністрації, потрібен був час, а, головне, мир. З цією метою, як показали подальші події, Б. Хмельницький вирішив винести театр бойових дій проти польського війська за межі Наддніпрянщини. Крім того, при збройній підтримці осередків повстання на Брацлавщині з боку Білоцерківського полку, вдалося протягом червня 1648 р. просунути кордон «козацької землі» на захід вглибину до 150 км. від лінії Біла Церква — Умань і створити тут Уманський та Вінницький полки. Але на цьому просування на захід Б. Хмельницький, очевидно, вважав не завершеним. Про це, зокрема, можуть свідчити чисельні факти діяльності його агентурної розвідки по створенню осередків повстання на Поділлі і Волині.

Аналізуючи хід бойових дій та враховуючи способи збройної боротьби Б. Хмельницького проти Речі Посполитої, можна зробити висновок, що, не сподіваючись на велику сторонню допомогу, крім Криму, розраховуючи тільки на свої власні сили, український гетьман у липні 1648 року вирішує використати Подолію і Волинь як буферний територіальний простір між Польщею і українською козацькою республікою (Наддніпрянщиною), перетворивши його у театр бойових дій, на якому планує виснаження («вимотування») ворога. Одночасно передбачається поширити на цей регіон козацький державний устрій. Як показали подальші події, після Пилявецької битви (23 вересня 1648 р.) Військо Запорозьке взяло під свій контроль територію Волині і Подолії по річку Горинь і річку Збруч, а згідно Зборівської угоди 1649 р. кордон був перенесений на схід у середньому на 80 км. — до річок Случ і Мурафи. Надалі гетьман розробляє, як складову частину своєї воєнної доктрини, концепцію виснажування («вимотування») ворога або концепцію «гальмуючої» війни, яка стає головним способом боротьби проти Речі Посполитої. До її основних стратегічних напрямів належали:

- маневрове блокування головних комунікацій (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ);

- залучення місцевого населення до протидії ворогові, особливо при постачанні того;

- використання місцевого населення для поповнення козацької армії, виконання військових допоміжних функцій та організації матеріального забезпечення;

- проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога.

Реалізацію обраної концепції Б.Хмельницький розпочав напередодні Пилявецької битви, у середині липня 1648 р. Так, М.Кривоніс на чолі авангарду (16 тис. чол.) протягом другої половини липня здійснив маневрове блокування на рубежі Острог — Красилів — Сатанів — Кам'янець-Подільський основних комунікацій і серед них найголовнішої — Росоловецької переправи, що південніше Старокостянтинова, чим забезпечив вихід і розгортання головних сил української армії у цей район. У ході впровадження заходів з боку місцевого населення надавалась українській армії всебічна допомога. Така тактика передувала кожній битві й у наступні роки.

Виникає закономірне запитання: чому Б.Хмельницький перетворив Волинь і Подолію на арену боротьби проти Польщі, а також включив значну частину їх території до складу своєї держави, залишивши при цьому поза увагою значну місцевість, заселену корінними українцями? Щоб відповісти на це, звернемо увагу на карту татарських шляхів в Україні XVI—XVII ст. Через територію Волині і Подолії зі сходу на захід проходять три шляхи: Чорний, Кучманський та Покутський. Перший проходив через Старокостянтинів. Тут, південніше цього міста, існувала головна переправа шляху через р. Случ — Росоловецька. Другий проходив через м. Бар і північніше м. Тернополя з'єднувався з першим. Третій проходив через м. Хотин і м. Калуш. Всі ці шляхи губилися східніше і південніше м. Львова. Відомо також, що ці шляхи використовувались іноземними загарбниками для спустошень. Одже, цілком закономірно, що на території, яка з ними межувала, поселялись у великій кількості військово-служилі люди, які поєднували землеробство з обов'язками збройного захисту свого регіону.

Згідно з концепцією С.Лепявка з питань еволюції козацтва, основною верствою військово-служилого населення України були бояри — слуги — нижчий прошарок феодално-лицарського стану, який у другій половині XVI ст. був позбавлений своїх привілеїв. Останнє сприяло тому, що на українсько-татарському степовому прикордонні бояри-слуги злилися з близьким їм по духу козацтвом і вже під новим ім'ям стали вимагати визнання своїх лицарських прав.

Аналіз географії козацьких повстань 1591—1638 рр. свідчить, що регіонами найактивнішої народної боротьби були Наддніпрянщина та Волинь, тобто територія, де соціальні інтереси дрібної служилої шляхти та селян співпадали з інтересами

козацтва. Останнє у своїх вимогах перед польською владою виступало за збереження самоврядування, землеволодіння та надання йому державного статусу (козацький реєстр). На те, що соціальні інтереси служилого населення Волині і Подолії співпадали з інтересами козацтва, і розраховував Б. Хмельницький. В той же час введення князівського землеволодіння (починаючи з першої третини XVI ст.) на цих територіях призвело до соціальної диференціації служилого населення. Оскільки поширення князівського землеволодіння в регіоні йшло головним чином з заходу на схід, то спільність інтересів різних груп населення з козацькими слабла «зі сходу на захід».

З сказаного вище можна зробити висновок: розрахунки Б. Хмельницького на підтримку у Визвольній війні з боку населення Волині та Поділля, а також включення значної території цього регіону до складу створеної ним Української козацької держави гарантувалися на глибоких соціально-історичних коріннях, в основі яких була спільність соціальних інтересів військово-служилого населення з інтересами козацтва.

¹ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. — К., 1961. — С. 40—41.

М. В. Харишин (Київ)

ЗАХОДИ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ МОНАСТИРСЬКИХ ВОЛОДІНЬ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Довгий час в історіографії панувала думка, що Б. Хмельницький, слідом за політичним підпорядкуванням України Росії, намагався також поставити у залежність Київську митрополію від Московського патріарха. Ця точка зору розвивалася як вітчизняними істориками дореволюційного та радянського періоду, так і дослідниками української діаспори¹. Проте, останні дослідження вітчизняних науковців переконливо свідчать про наміри гетьмана розбудувати Українську державу², необхідним атрибутом якої мала би виступати православна національна церква, представлена тоді Київською митрополією.

Виявлені архівні матеріали, археографічні публікації свідчать, що від самого початку Визвольної війни Б. Хмельницький,

поряд із задоволенням козацьких вимог, домагався охорони прав Київської митрополії та повернення її православним всіх храмів³. Під час переговорів з урядом Речі Посполитої постійно фігурувало питання про зміцнення становища Української православної церкви, зрівняння її прав з римокатолицькою, розширення маєностей Київської митрополії тощо. Незмінність канонічного статусу митрополії як суб'єкта Константинопольської патріархії стало предметом спеціального обговорення під час українсько-російських переговорів.

Дії Б.Хмельницького стосовно захисту прав Української Православної Церкви не обмежувалися лише міжурядовими переговорами. Розгортання антифеодальної боротьби уже влітку 1648 року поставило перед гетьманом питання про майбутню долю володінь Київської митрополії. Гетьманський уряд прихильно ставився до представників духовенства, беручи до уваги заслуги того перед православною вірою, а також і те, що певна частина його у Визвольній війні виступила на боці повсталих. В актових книгах Руського воеводства, зокрема, названо поіменно понад 100 священиків, які брали участь у селянських походах на шляхетські замки, маєтки, міста. Деякі з них обирались навіть сотниками і полковниками у селянсько-козацьких загонах⁴. Гетьманський уряд вважав духовенство своїм союзником: церква мала великий вплив на маси і могла підтримати організацію нової української влади. Заручитися ж підтримкою церкви та її духовенства, особливо чорного, можна було лише шляхом збереження та розширення монастирського землеволодіння.

Першими, хто відчув на собі поблажливе ставлення гетьмана, стали посланці Густинського монастиря, які в липні 1648 року отримали охоронний універсал на монастирські володіння. В документі зазначалось, що порушників монастирського «спокою» будуть суворо карати⁵. Слідом за Густинським настала черга й інших монастирів. Богдан Хмельницький задовольняв їхні різноманітні прохання, брав під свою протекцію та захист. До кінця життя він дотримувався такої політики. На підтвердження цьому свідчать дані, наведені в таблиці на с. 35—37.

Звичайно, перелік маєтків наведений у таблиці далеко не повний. Він називає лише частину монастирських володінь. Відомо, наприклад, що Густинський монастир одержав від гетьмана всього 16 універсалів про охорону та збільшення своїх угідь. Також згадується тільки один маєток Печерського

Монастирські володіння київської митрополії за часів гетьманування Б. Хмельницького⁶

Назва монастиря	Володіння		Дата	Всього
	затверджені	новонадані		
1	2	3	4	5
1. Київський Флорівський	—	с. Вел. Дмитровичі с. Малі Дмитровичі с. Вишеньки	12.1648 — —	3
2. Київський Микільський Пу- стиний	8	озеро Дубне	03.1649 03.1649 04.1650 08.1650 08.1651 05.1652 05.1652 03.1656 06.1656	9
3. Київський Богоявленський Братський м-р	—	с. Мостище с. Ксаверів с. Мухомоди с. Сарновичі с. Обиходи с. Базар с. Плисецьке с. Чорногородка	01.1651 — — — — — — — 01.1656	8
4. Київський Михайлівський Золотоверхий	ліси навколо сіл Глевахи, Малютинки та Юріївки	3	11.1649	5
5. Київський Михайлівський жіночий	—	м. Вигурівщина Федаківський млин на р. Крас- нуці біля Трипідля м. Ходосівка с. Креничі	05.1654 06.1655 — —	2

1		2		3		4	5
6. Київський Видубицький	с. Калинівщина	4	—	—	—	05.1654	4
	с. Калнів Луг					—	
	с. Книдильщина озеро Глушця					—	
7. Київський Печерський чоловіч.	хутір Бузуків	1	—	—	—	12.1651	1
8. Київський Печерський жіноч.	с. Підгірці	1	—	—	—	12.1648	1
9. Київський Межигірський	монаст. млин	2	с. Чернин м. Вишгород с. Петрівці с. Мощини	4	—	10.1649	6
	Харковецький ставок					05.1651	
						12.1653	
						03.1656	
10. Батуринський Крупецький	с. Спаські Поля	6	—	—	2	03.1655	8
	с. Божок					—	
	с. Любитів					—	
	с. Заболотів					—	
	с. Озаричі					—	
11. Гадяцький м-р	млин с. Липового	1	с. Хмелів с. Коренецьке	—	—	1656	1
	охранна грамота гетьмана на мастиності					04.1656	
	гетьман підтвердив володіння монастиря					1654	
12. Козелецький Троїцький	землі, подаровані Райною Вишневецькою	2	млин у с. Тишки с. Луки с. Хитці луки бернандирів у м. Лубни с. В'язівка	5	—	04.1655	7
13. Мгарський м-р	с. Вільшанка					05.1656	
						01.1653	
						06.1657	
						—	
						07.1657	

14. Густинський	с. Маціївка	1	млин у с. Валки с. Полове Шкулатинів млин (одна мірочка) Вовчі озера с. Левки	5	07.1648 07.1652 05.1655 1655 02.1656 04.1657
15. Ірдинський (новоутворений)	—	—	балкійські й орловські хутори Старосілля баклійське з Буди- шами Смольчинці орловські з Будища- ми	5	09.1656 — —
16. Макошинський	грамота нах. гетьмана І. Золотаренка на визначенні навколо с. Баби	1	Ніжинський полк-к. Г. Гуляниць- кий надав землі збіглої шляхти	1	06.1654 —
17. Максаківський	с. Холми с. Ядугин с. Пральники с. Високе с. Красностав с. Максакі	6	—	—	05.1651 — — — 10.1654 — —
18. Ніжинський	—	—	млин на р. Сеймі в с. Нові Млини м. Мрин і прилеглі до нього села м. Салтикова Дівця с. Блистова с. Стольне с. Вороскішці с. Степанівка	7	12.1653 11.1654 — — — — —
Всього	37	45	82		

монастиря, коли з джерел точно відомо: ще до 1648 р. той володів вже кількома десятками сіл.

Отже, залишається невідомим, як і коли монастир відновив свої земельні права. З таблиці видно, що гетьманський уряд Б. Хмельцького не тільки не збирався ліквідувати систему монастирського землеволодіння, а навпаки, намагався її зміцнити й розширити. Для порівняння, шляхта, за підрахунками І. Крип'якевича, отримала в період з 1648 по 1657 рік близько 50 маєтків, а старшина — всього до 20⁷, тобто значно менше від монастирів митрополії.

Щодо володінь білого духовенства, то про них, по суті, не збереглося ніяких відомостей. Проте, універсал Б. Хмельницького, виданий Л. Барановичу з нагоди обрання того на Чернігівському кафедрі, свідчить про наміри гетьмана зберегти за білим духовенством і їх маєтності. Універсал підтвердив права на маєтки Чернігівської єпархії, заборонив будь-кому сторонньому втручатися в господарські справи єпископа, використовувати землі, «поменяному єпископству належачих», для своєї користі⁸.

Стосовно ніякого духовенства слід зауважити, що воно, ймовірно, влившись до лав повсталого народу, теж намагалося певною мірою розширити свої володіння за рахунок маєтностей католицької церкви та шляхти. З огляду малочисельності скарг на сільських священиків, можна припустити, що далеко не всі з них брали участь у війні, пам'ятаючи про свій сан.

Отже, наведені факти спростовують твердження деяких істориків про негативне ставлення гетьмана Б. Хмельницького та його уряду до православної Київської митрополії, її ієрархів. Український уряд, розбудовуючи державу, великою мірою покладався на духовенство, як свого духовного наставника в процесі становлення нових порядків. Розглядаючи Українську православну церкву невід'ємним інститутом державності, гетьманський уряд спрямував свої зусилля на зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, не допускав її економічного занепаду, постійно піклувався про церковні володіння, передусім, монастирські.

¹ *Тарнавський С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху // *Архив Юго-Западной России.* — Ч. I. Т. 5. — К., 1882; *Русское православие: вехи истории.* — М., 1989; *Лотоцький О.* Автокефалія. — Т. 2. — Варшава, 1938 та інші.

² *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII століття. — К., 1992; *Степанков В.* Українська держава в середині XVII ст: проблеми становлення й боротьби за незалежність. — Автореф. дис. — докт. іст. наук. — К., 1993 та інші.

³ ЦДІА України.—Ф.1407, оп. 2, спр. 28 в; 28 г; Документи Богдана Хмельницького.—К., 1961 та інші.

⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.—К., 1954.—С.195.

⁵ ЦДІА України.—Ф. 159, оп. 1, спр. 4.

⁶ Таблиця складена автором на підставі матеріалів фондів ЦДІА України.—Ф. 159, оп. 1, спр. 4; Ф. 203, оп. 1, спр. 6; Ф. 220, оп. 1, спр. 153; Ф. 1407, оп. 1, спр. 62, 63, 64; Інститут рукописів Центральної Наукової Бібліотеки НАН України ім. І.В.Вернадського. Збірка О.Лазаревського.—Спр. 41/4; Спр. 51; Там же. Збірка Церковно-Археологічного музею.—Папка № 216; Папка № 219; Папка № 594; Акты, относящиеся к истории Западной России.—Т. 5.—СПб., 1853.—№ 25, 28, 31, 32, 33, 35, 39, 40, 42, 46, 47; Історія України в документах і матеріалах.—Т. 3.—К., 1941.—№ 122, 123, 124; Документи Богдана Хмельницького.—№ 52; та інші.

⁷ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.—С.283.

⁸ ЦДІА України.—Ф. 51, оп. 3, спр. 15204.

В. А. Брехуненко
(Дніпропетровськ)

ДОНСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Одним з найменш досліджених в історіографії є питання про політику гетьмана стосовно Війська Донського. Часто українсько-донські взаємини тієї доби тлумачились науковцями як такий собі другорядний доважок до зовнішньої політики Б.Хмельницького. Проте, донський чинник, за нашим переконанням, відігравав дуже важливу, а на початкових етапах одну з вирішальних ролей.

Позиція донців стосовно українсько-польського протистояння набрала особливої ваги внаслідок появи якісно нових політичних обставин після зближення Б.Хмельницького з Кримом. Враховуючи гострі непорозуміння між донськими козаками і татарами, не важко було передбачити спроби перших скористатись з відсутності у Криму війська, щоб здійснити напад на півострів. Тоді б в умовах стратегічної для Б.Хмельницького потреби у союзницьких зносинах з ханатом та Туреччиною, у нейтралізації, а згодом і прихиленні на свій бік Москви (до сфери впливу якої входило Військо Донське), виникали суттєві труднощі для України. Конкретно це, по-перше, ускладнило б чи зробило б навіть неможливим залучення татар до театру військових дій, вимагало б від гетьмана суттєвої кореляції

тактики боротьби. По-друге, провокувався похід татар на Дон, до чого Іслам-Гірей, безперечно, намагався б залучити і союзників — українських козаків. Тим самим обумовлювалось загострення взаємин у трикутнику Крим — Військо Донське — Україна (з відповідною, зрозуміло, реакцією Москви та Польщі, що загрожувало або ж війною на два фронти, або ж втратою Крима, як союзника). За таких обставин гетьман неминуче потрапляв би у патову ситуацію. Разом з тим Б. Хмельницький враховував і той факт, що загальний стан українсько-донських стосунків попередньої доби давав підстави розраховувати на збройну допомогу донців.

Перший крок щодо Війська Донського гетьман зробив ще напередодні збройного виступу. Разом з посольством до Криму він направив і гінців на Дон «для людей». Однак реакція донців на пропозицію була тоді різко негативною, бо однією з умов заборонявся вихід на Україну навіть охочим козакам. Відтак можемо казати лише про приватні випадки участі окремих представників донського козацтва у військових діях 1648 р. Свідчення ж львівського райці С. Кушевича про значну роль донців при облозі Львова, що до цього приймалися в історіографії на віру, не підтверджуються жодним з інших тогочасних джерел. Окрім того, С. Кушевич в описі облоги Львова також обходить участь донців мовчанкою.

Між кампаніями 1648—1649 рр. Б. Хмельницький знову прагне залучити собі на допомогу Військо Донське. Одночасно з відповідними настановами посольству на Дон він пробує вплинути на донських козаків і через Москву. Та донці знову відмовили, а царський уряд ухилився від будь-яких дій. Відреагували на пропозицію тільки запорожці, які мешкали по донським містечкам; вони вирушили на Україну для участі у Визвольній війні.

Отже Б. Хмельницькому на той час не вдалося розв'язати «донську проблему», як йому хотілося. Ідея спільної боротьби проти Польщі не знайшла відгуку на Дону. Це, у свою чергу, збільшувало загрозу здійснення донцями небажаних для України антикримських заходів.

Перша небезпека такого характеру виникла вже у липні 1648 р. Після двох походів донських козаків на Крим, що, характерно, відбулись якраз під час перебування татарського війська в Україні, Іслам-Гірей та калга Крим-Гірей надіслали до Москви грамоти з погрозою «нынешние зимы с ратными людьми и с непровскими черкасы ваших донских казаков разорит без остатку»¹.

Далі донці не припиняли агресивних дій у цьому напрямку, внаслідок чого напередодні кампанії 1649 р. виникла реальна загроза відмови основних сил кримчаків від участі в бойових діях. Під впливом весняних походів донців, Іслам-Гірей більше місяця роздумував: вирушати в Україну чи організовувати похід на Дон. Українська ж дипломатія через це опинилась у вельми скрутному становищі. Насамперед, відсутність татар означала б звуження тактичних можливостей козацького війська (татарській кінноті Б.Хмельницький завжди відводив значну роль). Крім того, наявність у тилу орди при загальній нестійкості українсько-татарського союзу не виключала можливості набігів кримчаків на українські землі.

Породжені діями донських козаків проблеми наклали відбиток й на інші політичні обставини. Зокрема, припинилось зближення з Трасільванією, відмовила у допомозі Москва, відверто пропольську позицію зайняв молдовський господар Василь Лупул. Польща все настирливіше нехтувала умовами Переяславського перемир'я, а 21 травня полки Фірлея вдерлися на південно-східну Волинь.

Достеменно невідомий весь арсенал заходів Богдана, але Іслам-Гірей з місячним запізненням все-таки прибув в Україну.

Цілком закономірно джерела не фіксують участь донських козаків у військових діях 1649 р. Як і роком раніше, донці віддали перевагу нападам на кримське узбережжя, чим дуже ускладнили успішне завершення кампанії 1649 р.

У цьому аспекті не викликає сумніву факт підготовки спільного кримсько-козацького походу на Дон та суміжне московське пограниччя. Ініціаторами виступали татари. Намір походу виник у Іслам-Гірея відразу після укладення Зборівської угоди. Спершу хан мав намір здійснити акцію навесні. Потім фігурували дані про призначення походу на осінь. У листопаді ж називається точна дата — 1 січня наступного року.

Реакція Москви на такого роду підготовку була відповідною. Підтримувались сумніви гетьмана щодо можливостей здійснення походу, обіцялась царська «милість», а від воєвод прикордонних містечок вимагалось збирати ретельні відомості про плани татар та козаків.

Донські козаки довідались про загрозу військового походу на них досить пізно — на початку листопада, — і відразу спорядили до Чигирина чотирьох послів. Наслідки цієї дипломатії виявились невтішними. Тому на Дону продовжували очікувати нападу.

Відрядили гінців з проханням про допомогу до Царицина та до калмиків. Взимку проводились роботи по зміцненню фортечних споруд Черкаська: був насипаний новий земляний вал, вибудовані дерев'яні вежі, викопано рів, куди направили воду з Дону.

У найневигіднішому ж становищі опинився Б. Хмельницький. Конфлікт з Військом Донським та через нього з Москвою, як вже зазначалось, був для нього принципово неприйнятним. Деякий перепочинок на польському фронті у даному випадку розв'язував руки Іслам-Гірею. Позитивно сприймала ідею походу лише Туреччина. Неспокоєм відзначалась ситуація в Україні. До спільних дій проти козаків закликав ногайців Я. Вишневецький. Зрештою, доводилось рахуватись і з непопулярністю походу на Дон у козацькому середовищі. Гетьман навіть приховував від рядових козаків вірогідність виступу саме на Дон. Тим часом поширювались чутки про підготовку виправи на калмиків, ногайців, тощо. Словом Б. Хмельницький був вимушений активно розплутувати клубок непростих міждержавних протиріч.

Щодо Війська Донського гетьмана діяв так, щоб на Дону не залишилось жодних сумнівів у його войовничих намірах. У листопаді він закликав українців, що проживали на Дону, повернутись назад «от войны». Звідти були сухо прийняті посланці. Здійснювалось спорядження спеціального загону у Полтаві.

Своєю демонстративною підготовкою Б. Хмельницький давав Іслам-Гірею недвозначно зрозуміти, що виконає наказ того. Надалі, враховуючи зміну ситуації, гетьман то знову наказував готувати військо до швидкого виступу, то розпускав уже зформовані загоони.

Загалом же гетьману вдалося вміло протидіяти антиукраїнським прошкам Я. Вишневецького у ногайській орді та загостренню стосунків Криму з ногайцями та черкесами, унеможлививши тим самим похід.

Навесні Б. Хмельницький продовжував вживати дипломатичних заходів щодо донців. Тоді ж він двічі отримував розпорядження від Іслам-Гірея про виділення 4—5 тис. козаків для погамування черкесів. У середині липня за різними даними від 3 до 20 тис. козаків на чолі з осавулом Д. Лісовцем та Т. Хмельницьким таки вирушили на р. Міус для з'єднання з татарами. Проте подальше розгортання подій (упокорення черкесів, випалення степу, антиукраїнські заходи Польщі) знову внесло власні корективи.

Осінь 1650 р. видалась спокійнішою. Іслам-Гірей ненадовго облишив свої домагання. Та кримські татари з азовцями

продовжували поширювати чутки, очевидно, не без вказівок хана, про можливість спільного з козаками походу на Дон. Тому Військо Донське продовжувало перебувати у тривозі, а Москва, нарешті, зважилась на заборону донцям походів на Крим.

Відновлення військових дій між Україною та Річчю Посполитою також затягувало розв'язання проблеми. Вірогідно, Б. Хмельницький у той час знову домагався військової підтримки з боку донських козаків. Але Військо Донське так і не пристало на це.

Восени 1651 р. розлючений літнім походом донців на узбережжя Криму, Іслам-Гірей активізував проти них заходи. Від гетьмана хан вимагає збройних сил для спільного походу на Дон. Перебуваючи після Берестецької катастрофи у надто скрутному становищі, Б. Хмельницький не мав можливості для маневру і змушений був погодитись. Проте, у вирішальний момент, коли хан безпосередньо вимагав розпочати бойові дії, козацький загін, що вирушив на з'єднання з татарами, раптом навідріз відмовився виконувати такий захід.

Втім, Іслам-Гірей не відмовляється від бажання вигнати козаків з Дону. 13 березня 1652 р. московським послам у ногайській орді стає відомим, що на пізню осінь хан спланував черговий похід. Схвально поставився до цих намірів і султан. Та Б. Хмельницький, окрилений блискучою перемогою під Батогом, рішуче відмовляється виступити спільником у цьому акті. Він знову звертається до донців про надання йому збройної допомоги. Позиція ж Війська Донського не змінюється.

Проте Б. Хмельницький знову і знову пробує врегулювати наболілу донську проблему. Саме зусиллями української сторони до Березневих статей вноситься пункт про координацію заходів Війська Запорозького і Донського стосовно татар. Відтоді Москва вже починає вимагати від донців узгодження з нею та Чигирином їх дій проти Криму.

Після укладення військово-політичного союзу між Українською козацькою державою та Росією характер українсько-донських взаємин помітно поліпшується. Накази з Москви вимагали від донців переорієнтації до військових дій в Україні. Відтепер також спонукані і царем, і Б. Хмельницьким, донці беруть участь у боротьбі на польському фронті.

Таким чином, цілком очевидним стає те, що стосунки між українським і донським військами в політиці Б. Хмельницького займали особливе місце вже на початкових етапах Визвольної війни. Проте аж до 1654 р. гетьман, незважаючи на постійні й

різноманітні зусилля, так і не зміг домогтися його розв'язання у бажаному напрямі. При цьому чітко можна виділити два періоди в українсько-донських взаєминах: 1648—1653 рр., коли стосунки мали відверто конфронтаційний характер, і 1654—1657 рр., який відзначався їх загальним поліпшенням.

¹ РДАДА.—Ф. 123, 1648, № 16, арк. 156, 159.

А. Ю. Чабан
(Черкаси)

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Середнє Подніпров'я (тобто південна Київщина, центральна Черкащина, західна Полтавщина) впродовж віків відігравало роль геополітичного вузла для зовнішніх, стосовно України, державних формувань, а також — внутрішніх — для населення безпосередньо українських земель. Переважна більшість дослідників історії України відводить цій землі роль ядра у формуванні українського етносу у найдавніші часи, в період виникнення та утвердження українського козацтва, формування Української козацької держави.

Починаючи з кінця XVI ст., територія Середнього Подніпров'я починає знову займати особливе становище серед українських земель. Це відбувалося під впливом різноманітних факторів; їх поєднання і складає поняття геополітичного становища вказаної території. Цей термін нині широко вживаний в суспільних науках. Геополітика в сучасному трактуванні — це наука, яка вивчає форми політичного життя, економічних, політичних і територіальних інтересів тієї чи іншої країни у певних регіонах. Поняття геополітичного аспекту в розвитку тієї чи іншої території ми розуміємо як досконале вивчення сталих історичних та природних факторів розвитку народу, стратегічного розташування території, традицій способу життя та визвольної боротьби, стосунків із сусідами та виборювання власної державності, тактики і стратегії сусідніх держав щодо даної землі.

На нашу думку, розпочинаючи з кінця XVI ст. аж до початку Визвольної війни середини XVII ст., на Середньому Подніпров'ї склалося особливе геополітичне становище, яке вирішальним

чином впливало на хід історичних подій практично на всіх українських землях. До такого стану зумовив цілий комплекс чинників, які умовно можна поділити на дві частини: внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх відносяться процеси масового покаяння населення Середньої Наддніпрянщини, поділ козацтва на реєстрове та низове, і саме тут проявляються особливо гостро проблеми їх взаємостосунків, процеси посилення соціально-економічного тиску на українське населення і особливо перегляду становості населення. Все це в тісному переплетенні привело до загострення взаємостосунків між козацьким, селянським населенням і владними структурами, що привело до масових повстань кінця XVI—першої третини XVII ст., головні події яких відбувалися саме на цих землях.

Внутрішні геополітичні чинники цього часу привели до утворення передумов формування козацьких збройних загонів, які пізніше виступили головною силою у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, вигартували козацьких ватажків (в тому числі і самого гетьмана), які стали на чолі боротьби, розхитали систему польсько-шляхетської держави, а головне—тривалий час територія Середньої Наддніпрянщини залишалася самоуправною, що стало могутнім підґрунтям для творення Української козацької держави.

Водночас, починаючи з 20-х рр. XVII ст., загострюються стосунки між реєстровим та низовим козацтвом, що особливо проявилось у взаємовідносинах гетьманів П. Конашевича (Сагайдачного) та Я. Бородавки (Неродича), в час повстань під проводом М. Жмайла, Т. Трясила, П. Бута, Я. Острянина. Це протистояння привело до визначення особливого статусу міста Чигирин, як об'єднуючого центру, і не випадково це місто пізніше стало першою столицею козацької держави.

До зовнішніх геополітичних факторів, які особливо рельєфно проявлялися в той час на Середньому Подніпров'ї, слід віднести все зростаючі інтереси до цієї території сусідніх держав, таких як Польща, Росія, Туреччина, Кримське ханство, Придунайські князівства, Австрія, а також Ватикан. Кожна з цих сил намагалася або ж підкорити, або залучити на свою сторону населення Середньої Наддніпрянщини, використати його у боротьбі проти своїх суперників. Слід зауважити, що у першій половині XVII ст. змінюються устремління переважної більшості з названих

держав, від відкритої конфронтації з українським козацтвом, до його визнання, а також налагодженням союзницьких зв'язків.

Інший аспект цієї проблеми полягає в тому, що українське козацтво з кінця XVI ст. саме виступає активним чинником в міжнародних стосунках європейських держав. Відважні чорноморські походи на Турцію та Кримське ханство, походи на Москву, участь у бойових діях Польщі проти Турції, а також у боях французької армії призвели до утвердження слави про українське козацтво, як про значну бойову силу, добре організовану, з відважними і вправними воїнами. Важливим геополітичним фактором цього часу стало наростання протистояння європейських держав, а також Турції, яке особливо загострилося з другої чверті XVII ст. Це певним чином послабило тиск на українські землі, призвело до наростання державотворчих процесів, які особливо помітними стали саме на території Середнього Подніпров'я.

Геополітичне становище Середнього Подніпров'я справило, таким чином, суттєвий вплив на розгортання Визвольної війни середини XVII ст., перебіг її подій, утворення Української козацької держави.

Л. А. Савенко
(Херсон)

ПІВДЕННА УКРАЇНА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Ювілей Б. Хмельницького викличе пожвавлення наукових і, поза всякий сумнів, ненаукових дискусій щодо закономірностей політичного та етнічного розвитку Південної України. Прихильники відновлення СРСР і численні противники незалежної України докладуть неабияких зусиль, щоб довести «відсутність» будь-яких історичних прав України на північночорноморське узбережжя. На думку останніх, дійсна історія на північних берегах Чорного моря починається лише після їх «визволення» російськими військами за часів Катерини II. Це досить яскраво й переконливо відобразила підготовка і святкування 200-літнього ювілею заснування Одеси¹.

Природно, що в такій ситуації історик мусить звернутись до наукових праць, де б аналізувались питання розвитку Південної України за часів козащини, за гетьманування Б. Хмельницького і створення Української козацької держави.

На жаль, вітчизняна історіографія має на цьому терені вельми скромні здобутки. Так, за останні десятиріччя лише праці Я. Р. Дашкевича розширили горизонти наших уявлень про історичну долю означеного регіону за часів Хмельниччини². Адже навіть у спеціальних працях з історії колонізації та заселення Південної України доба Б. Хмельницького і національної революції XVII ст. обминається. Приміром, у новітній праці З. С. Орлової та І. Д. Ратнера «Из истории заселения Херсонщины» не згадується навіть ім'я гетьмана, не кажучи вже про вплив Хмельниччини на історію Херсонщини³.

Вивчення проблеми розвитку Південної України часів гетьманування Б. Хмельницького, на наш погляд, необхідно починати з вирішення науково-організаційних проблем. Йдеться про потребу створення науково-дослідної інституції на зразок колишньої Комісії історії Полудневої України М. Грушевського, яка діяла протягом 1924—1929 рр. у структурі Історичної Секції ВУАН. Така установа може бути створена, наприклад, при Інституті історії України НАН України. Функціонально ця інституція мала б не тільки досліджувати конкретні проблеми історії Південної України, а й координувати зусилля всіх зацікавлених структур (музеїв, бібліотек, кафедр історії вузів тощо) та окремих вчених у цій царині. Гадаємо, що активну позицію у вирішенні даного питання має зайняти відділ краєзнавчих досліджень Інституту історії України.

Варто згадати і про можливу участь у цій справі Інституту української археографії НАН України, яка, очевидно, полягатиме у створенні групи спеціалістів по розшуку, обробці, дослідженню й публікації джерел з історії Південної України. Вона, як і попередньо названа установа, має залучити в першу чергу вчених Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона.

Певна річ, що ці структури необхідно створювати не на громадських засадах, бо в сучасних умовах успіх такого шляху виглядає проблематичним. Необхідно, попри всі матеріальні нестатки поточного періоду, виділити бодай мінімум-мінімум коштів і на науково-організаційні потреби, і на матеріальне стимулювання праці дослідників. Можливо поєднання зусиль на цьому терені НАН України й інших зацікавлених відомств — міністерств освіти і культури та місцевих органів влади.

Також давно вже назріло питання про внесення у плани наукових дослідів порівняно численних академічних закладів історичного, етнологічного та культурологічного профілю тем по вивченню історії Південної України.

На користь запропонованого шляху вивчення історії Південної України свідчить неабиякий доробок історіографії 1920-х років. Так, у підготовленому до видання Комісією Полудневої України ВУАН збірнику «Полуднева Україна» мало вийти декілька студій з історії Південної України часів козаччини та Хмельниччини. Написані для збірника праці відомих дослідників Б. В. Варнеке, В. О. Пархоменка, Е. О. Загоровського, Н. Д. Полонської-Василенко з численними малюнками та картами не втратили свого наукового і політичного значення й до сьогодні⁴. І тому стоїть на часі пропозиція про пошук усіх статей⁵ і видання всього збірника у серії «Пам'ятки історичної думки України».

Ідею київських науковців про оприлюднення матеріалів збірника підтримали учасники наукових читань «Історико-культурна спадщина Херсонського краю» (жовтень 1994 р.), які звернулись з відповідними пропозиціями до Президії НАН України.

На користь необхідності видання збірника свідчить і аналіз щойно виданої статті І. Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького», що була написана для вище згаданого збірника⁶. На сьогоднішній день це найбільш докладне дослідження про межі української колонізації північночорноморських степів за Хмельниччини, їх оборонну систему, вплив союзу з Кримським ханством на становище Південної України тощо.

До майбутнього збірника, думається, слід включити деякі історичні та археографічні праці 1920-х років (або, принаймні, виїмки з них), які сьогодні стали раритетними і не втратили свого значення не лише для дослідників, але й для більш широкого читацького загалу. Йдеться про документи з укладеного Д. І. Яворницьким археографічного збірника «До історії Степової України», праці С. Я. Борового, О. О. Рябініна-Скляревського, М. В. Горбаня та інших вчених⁷. Доцільно перевидати розпорошені по різних виданнях і підготовленні до друку історико-географічні праці визначного знавця південноукраїнських старожитностей Ф. Є. Петруня (1894—1963)⁸.

Виданнях цих праць допоможе сучасним науковцям визначити дослідницькі завдання з історії Південної України часів Хмельниччини. Йдеться про уточнення кордонів української колонізації, про час і локалізацію запорозьких зимівників (останнім часом цими питаннями займається запорозький дослідник О. Л. Олійник)⁹, про роль Південної України у зв'язках України зі Сходом, про склад і чисельність населення, про взаємовпливи мешканців різних національностей і, зокрема, про українсько-татарські стосунки.

Отже, підготовка і святкування 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького засвідчили, що проблеми історії Південної України часів Національної революції XVII ст. залишаються вивченими недостатньо. Потреби розвитку національної історіографії та подальшого зміцнення незалежної України вимагають найскорішого заповнення цієї прогалини.

¹ Див: Одесі—200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Ч. I—II. — Одеса, 1994.

² Ярослав Романович Дашкевич: Бібліобліографічний довідник. — К., 1993.

³ Орлова З.С., Раппер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. — Херсон, 1993. — 126 с.

⁴ Див: Полонська-Сіменко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. — К., 1993. — С. 195—196.

⁵ Ричка В.М., Горішній П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 280.

⁶ Крип'якевич І.П. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Там же. — С. 280—305.

⁷ Водотика С.Г. Херсонщина XVII—XVIII ст. в українській історіографії та археографії 1920-х років // Історико-культурна спадщина Херсонського краю: Наукові читання 17—18 жовтня 1994. — Херсон, 1994. — С. 13—15.

⁸ Дашкевич Я.Р. Українська Бопланіана // Боплан Г. Опис України. — К., 1990. — С. 225.

⁹ Див: Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. III. — К., 1993. — С. 55—61.

ЦЕРКВА У ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В умовах, які склалися в українському суспільстві наприкінці XVI — першій половині XVII ст., етнічні та релігійні чинники зіграли важливу роль спочатку в освітньому русі, а потім і у Визвольній війні, яка на думку І. Крип'якевича, в очах сучасників була в першу чергу боротьбою за віру¹. Слід відзначити, що в перших листах Богдана Хмельницького до короля Владислава IV та коронного гетьмана Миколи Потоцького серед мотивів повстання релігійні поки що не згадувались. Але вже у червні 1648 р. в інструкції своїм послам він пише про права «стародавньої грецької релігії» та просить повернути православним захоплені уніатами церкви у Любліні, Красному Ставі та інших місцях. В міру розвитку подій релігійні питання стали відігравати все важливішу роль, а Хмельницький дедалі більше прагнув заручитися підтримкою православної церкви, розуміючи її вагу і вплив серед населення. Зі свого боку церква також потребувала допомоги у захисті власного майна та маєтків, оскільки у військовій круговерті збитків їй завдавали як польська, так, іноді, і українська сторона. Про це з жалем зазначав Хмельницький: «ми от давних часов голови свої покладаєм за віру нашу православную і за цілост домов божіих, а тепер, где би їм болший ратунок, яко от синов церковних бил, то еще барзій спустошене»².

Першими за допомогою до гетьмана звернулись інокії Прилуцького Троїцького Густинського монастиря, визнаючи таким чином його повноваження у захисті майнових та земельних прав церкви. Починаючи з червня 1648 р., Б. Хмельницький намагався всіляко забезпечувати права монастирів. У відповідь на звернення Густинського монастиря він видав кілька універсалів про недоторканість майна цього монастиря. В одному з них, зокрема, зазначалося, що на прохання густинських іноків, їх «яко богомолцов своих вцале, без жадного нарушеня гетьман з Військом Запорозским заховують под ласкою своєю»³. А стосовно порушників цього «напоминання» прилуцький полковник Іван Мельниченко отримав наказ «аби їх, яко неприятели, громил і забиял, інакше не чинячи».

На той час перед монастирями гостро постала нова проблема: розвиток антифеодальної боротьби викликав масові втечі підданих як з маєностей католицьких та уніатських, так і православних монастирів. Велика частина монастирських підданих

«показачилась», інші не вважали за потрібне виконувати звичайні роботи та повинності. Густинський монастир апелює до гетьмана з проханням не приймати до війська його підданих. Хмельницький задовольнив і це прохання, видавши 2 липня 1648 р. універсал про заборону записувати монастирських підданих в козаки. В цьому ж році аналогічні універсали отримали Флорівський та Печерський дівочий монастирі. Так, селянам с. Підгорець — маєтності Печерського дівочого монастиря «которые з охоти под тот час в козачество не хотячи до монастира робити і провинности отправляти» наказувалось повернутися до обов'язків, «постерегаючи на себе войскового каранья» і страти. Пояснюючи цей універсал, Хмельницький наголошував: «Бо ми зо всем войском не хотим от монастиров, особливе от убогих законниц подданих одиймовати даст Бог на услугу войсковую без людей церковных охочих»⁴.

В історії Визвольної війни чимало прикладів того, як в основі розподілу на ворожі табори часто лежали не конфесійні фактори, а соціальні, національні й політичні. Нова хвиля антифеодальної і національно-визвольної боротьби охоплює українські землі навесні 1649 р. В умовах, коли «...усе, що живо поднялося в козацтво»⁵, переважна більшість селян вважала себе вільною від повинностей і шляхом займанищини заволоділа частиною земель великих власників, в тому числі й духовних. Траплялось, що церква розглядалась саме під таким «соціальним» кутом зору, і, на думку С. М. Плохія, серед широких мас селянства та козацтва не було помітно особливої «святості» щодо православного духовенства та його володінь⁶. У лютому 1649 р. київський православний митрополит Сильвестр Косов через мгарського ігумена отця Калістрата скаржився Хмельницькому, що загроза нависла не лише над церковними маєтностями, а й над самим життям священиків, оскільки дехто з козаків «сміют і важатся непристойне не тилко в справи духовние церковние священническия втручати, але самих тих священников духовних отцов своїх не тилко зневажати, але і здоров'я їх позбавляти, ... на розних містцах по кілкунасту особ мало о смерть біючи забиваючи»⁷. Ситуація, коли світські втручаються в церковні справи, завдають шкоди маєткам, «вступаються» у духовні суди, звичайно ж, не нова, але такого розмаху події набувають вперше. Хмельницький, зрозуміло, не міг запобігти всім випадкам сваволі і посилює санкції до таких «смілцов». Тепер не лише за нанесення тілесних ушкоджень, а навіть «о найменшую словную в непри-

стойном поступку зневагу на духовних богомолцов» вони повинні бути «скарані на горло». Відповідальність за виконання наказу він покладає на миргородського і прилуцького полковників.

У перші роки Визвольної війни Хмельницький, охороняючи права церкви, головним чином обмежувався підтвердженням давніх земельних володінь монастирів. Протягом 1648—1650 рр. було видано принаймні 11 універсалів про недоторканість майна, підтвердження прав на послушенство селян і міщан Прилуцькому Густинському та Київським Флорівському, Михайлівському, Пустинно-Микільському та Печерському монастирям. З початку 1651 р. гетьман починає сприяти зростанню монастирського землеволодіння та економічному посиленню церкви. За підрахунками В. С. Степанкова, до 1654 р. 8 монастирям було видано 10 універсалів про надання їм маєтків та угідь. Ще більша кількість універсалів про надання монастирям маєтків, угідь і млинів була видана протягом 1654—1657 рр. Одинадцять монастирів отримало 10 універсалів на нові маєтки, 4 універсали на угіддя і 8 — на млини та млинарські кола. Дев'ять найбільших монастирів за безпосереднім розпорядженням Хмельницького отримали від 4-х до 14-ти маєтків кожний⁸. І. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький» наводить дані, за якими в період з 1648 по 1657 рр. монастирі отримали понад 80 маєтків, шляхта — близько 50, а старшина — до 20. Отже, серед усіх категорій українських власників монастирі отримали найбільше універсалів та надань. Цікаво, що такі універсали видавав не лише гетьман, а й полковники. Так, наприклад, ніженський полковник Іван Золотаренко 1-го грудня 1653 р. надав Ніжинському монастирю містечко Млин з приналежними до нього селами, а потім дозволив цьому монастиреві побудувати млин на річці Ссїмі у Нових Млинах (у листопаді 1654 р. Хмельницький затвердив ці надання)⁹.

Православні монастирі отримували такі надання за рахунок перерезноділу католицьких та уніатських володінь, завдяки ліквідації великої власності на землю і переходу частини маєтків у розпорядження Війська Запорозького. Так, Київський Богоявленський монастир отримав село Мостище, що раніше належало київським домініканцям¹⁰, а пізніше колишні села іезуїтів: Ксаверів, Мохоїди, Плисецьке, Черногородку, Сарановичі, Обіходи та Базар з усіма «пожитками, ставами, млинами, сеножатями і іншими всякими доходами і приналежностями», а також з підданими та їх повинностями¹¹. Лубенський Мгарський монастир — сіножаті лубенських бернардинів. Київському Михайлівському монастирю Хмельницький передав містечко Вигурівщина з усіма «акци-

денціями, котрих перед войною дедичні панове і їх намісники заживали» та із арендами: пивними, медовими і горілчаними¹².

Слід констатувати: якщо аграрна політика Хмельницького поступово еволюціонувала в бік визнання необхідності ліквідації кріпосницьких відносин, особистої незалежності селян та їх права на спадкове землеволодіння, то стосовно монастирських підданих вона майже не змінювалась. Протягом 1648—1654 рр. Хмельницький постійно видавав універсали про «послушенство» селян монастирям та виконання на їх користь «повинностей ведлуг звичаю давного». Виключення в цьому питанні не робилось навіть для козаків, які осіли на монастирських землях. У травні 1652 р. гетьман дав наказ ковалинським та дівичлинським козакам, що, згідно з давніми привілеями Київського Микола-Пустинського монастиря «хто — колвек с козаков на кгрунте монастирском оселост маєт повинен десятину дават на монастир зо всего збожа, также покотелсчизну і очковое»¹³. Козаки Вигурівщини, так само як і міщани цього міста, повинні були віддавати показанщину на користь Київського Михайлівського монастиря. За церквою зберігалось також право духовного суду. В універсалі про надання Межигірському монастирю села Чернин обумовлювалось, що у випадку непослуху чернинських селян ігумену та ченцям «волно будет... карат, яко поданих місца святого, ведлуг проступков їх»¹⁴.

Розглядаючи питання про відносини церкви та козацької держави, слід окремо зупинитися на стосунках між Хмельницьким та київським митрополитом С. Косовим. З одного боку, державна політика гетьмана передбачала надання значних прав православної церкві. Ним, зокрема, обґрунтовувалась вимога представництва митрополита в Сенаті. З другого боку, сам митрополит напередодні Хмельниччини прагне унії з католицькою церквою. У 1651 р., коли польські війська увійшли в Київ, наляканий розмахом селянсько-козацької війни, останній поспішає завірити короля у своєму вірнопідданстві, скаржитись, що з початку повстання він разом з усім духовенством постійно перебував у страсі. У відносинах Хмельницького та Косова, очевидно, зіткнулись тенденції українського державотворення та митрополичі прагнення незалежності від світської влади. Слід відзначити, що за роки війни ми знаємо багато прикладів участі представників православного духовенства у визвольному русі, хоча у більшості випадків це були представники нижчого духовенства, найтісніше пов'язаного з селянськими та козаць-

кими верствами. Проте церковні ієрархи також не залишилися осторонь. Ще влітку 1648 р. луцький єпископ надав допомогу Кривоносу, надіславши 70 гаківниць, порох, олово та значні кошти, щоб розпочати наступ на Олику і Дубно¹⁵. Львівський єпископ закликав Хмельницького йти на Львів, а кам'янець-подільське вище духовенство просило його прямувати до Кам'янця, обіцяючи при цьому підтримку¹⁶.

Участь представників православного духовенства у Визвольній війні, а також звернення їх до гетьманського правління за підтримкою у зміцненні своїх прав та господарств, свідчить про визнання церквою гетьманської влади вже на початковому етапі Хмельниччини. Це не могло не зіграти позитивної ролі в процесі формування козацької держави. В свою чергу старшинський уряд намагався активно спиратись на авторитет церкви. Всіляко підтримуючи церкву і зміцнюючи її позиції, гетьманська влада забезпечувала свою легітимність і певною мірою створювала ідеологічні засади свого існування. Таким чином, відносини церкви та козацької держави в період її становлення відзначались широкою взаємною підтримкою та заінтересованістю.

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 114.

² Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961 — С. 56—57.

³ Там же. — С. 55—56.

⁴ Там же. — С. 89.

⁵ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

⁶ Плохій С.М. До історії Формування політичного секуляризму на Україні // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації. — К., 1991. — С. 78.

⁷ Мозалевський В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649—1661 гг. // Киевская старина. — Т. 92. — Кн. 3—4. — К., 1906. — С. 65—66.

⁸ Степанов В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 62.

⁹ Крип'якевич І.П. Вказ. праця. — С. 283.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 401—402.

¹¹ Там же. — С. 209—210.

¹² Там же. — С. 467—467.

¹³ Там же. — С. 347.

¹⁴ Там же. — С. 262.

¹⁵ Там же. — С. 310.

¹⁶ Плохій С.М. Вказ. праця. — С. 81.

Н. В. Шевченко
(Миколаїв)

**ПОЛІТИЧНА СПАДЩИНА БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ
60—70 РР. XVIII СТ.**

Найбільш повно своє ставлення до долі козацької держави та її засновника гетьмана Богдана Хмельницького і укладеного ним договору з Росією 1654 року різні верстви українського суспільства висловили під час виборів депутатів до Законодавчої комісії 1767—1774 рр. Катерина II, залучивши українських депутатів до роботи Законодавчої комісії по реформуванню застарілого російського права, сподівалася цим підвести юридичну базу під свої акції щодо руйнування державного устрою України та уніфікації законодавства останньої з імперським. Однак виборча кампанія 1767 року в Україні виразно продемонструвала наявність опозиції всіх станів українського суспільства до політики імператриці. Так, виборці у своїх наказах депутатам одноставно стали на захист своєї державності під гаслом підтвердження у новому законодавстві традиційних «малоросійських вольностей». Зокрема, у наказах козацьких, шляхетських та духовенства указ Катерини II від 10 листопада 1764, яким скасовувалося гетьманство, кваліфікувався як такий, що порушив «малоросійські вольності», гарантовані Богдану Хмельницькому російським царем Олексієм Михайловичем у договорі 1654 року. Зокрема, в них у більшості випадків вміщено історичну довідку щодо умов згаданого договору, при цьому наголос зроблено на його добровільності: «Малороссийский народ под предводительством Богдана Хмельницкого, свергнув иго республики Польской, пришел в подданство и учинено оное на таком договорном основании и данными привилегиями, что всем онаго малороссийского народа чинам остаются вечно при своих правах, привилегиях, преимуществах, вольностях, на которых они состояли под королями польскими и великими князьями литовскими без всякого нарушения и отмены...» У наказах козаків Ніжинського, Київського, Прилуцького, Лубенського полків, як протидія намаганням представника царської адміністрації в Україні, президента II Малоросійської колегії П. О. Рум'янцева не допустити вимог з гострим політичним звучанням, містився заклик відновити

порушенні «малоросійські вольності», включаючи право обирати гетьмана «вольними голосами» (без контролю царизму).

Відзначена солідарність козацьких виборців у політичних вимогах із старшиною і шляхетством, на нашу думку, не означала повного співпадіння їх позицій у трактуванні змісту згаданих «малоросійських вольностей». Так, для козацтва і міщан вони означали перш за все соціальні порядки, що утвердилися в Україні в результаті Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького і знайшли визнання у «Березневих статтях» 1654 р. (козацький статус з усіма його економічними та політичними правами для більшості населення, право самоуправління міст, відсутність кріпосницьких порядків тощо. Посилаючись на договір 1654 р., козацтво вбачало у ньому не тільки правову основу Гетьманщини з усіма її політичними інститутами, а й соціальними. Таким чином, політична спадщина Б. Хмельницького виступала у козацьких наказах 1767 р. в якості державницької традиції України як козацької демократичної республіки.

Прикладом старшинського підходу в трактуванні козацьких традицій української державності є поетичний трактат «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дідовича (1762). Його автор, роблячи екскурс в минуле України, захищає гетьманську державу XVIII ст., що народилася у вирі Визвольної війни середини XVII ст. і юридично була визнана у договорі її фундатора Б. Хмельницького з Росією у 1654 р. С. Дідович всіляко прославляє творця Гетьманщини, який, на його думку, всі сили віддав на визволення свого народу з «лядської неволі» і, укладаючи договір з Росією, подбав про інтереси власної держави. Остання, наголошував автор трактату, хоч і об'єднана з Великоросією одним правителем, але на умовах окремої держави, і тому її права і вольності мають бути гарантовані. Жалкуючи з приводу занепаду його вітчизни, С. Дідович вбачає головну причину цього у невизнанні царизмом провідної ролі козацької еліти в політичному житті Малоросії XVIII ст. та відмові останній у правах російського дворянства.

Водночас частина української знаті, переважно зі шляхетства, переконавшись у безрезультатності своєї апеляції до тексту договору 1654 р. у справі збереження автономії Гетьманщини (справа наказного гетьмана П. Полуботка), вдається у 20—50 рр. XVIII ст. до трактування «Березневих статей» 1654 р. тільки в

якості гаранта української державності, витоки якої ними вбачаються в автономному статусі Київського князівства у складі Великого князівства Литовського до 1471 року. Ця актуалізація литовського періоду в державницькій традиції України прослідковується під час кодифікації українського права 1728—1743 рр. та з приходом до влади Катерини II, яка одразу недвозначно заявила про свій намір ліквідувати всі автономії у складі Російської імперії. Налякане такою перспективою, українське шляхетство звернулося у 1764 році до імператриці з петицією «Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав малороссии». У документі наголошувалося як на необхідності підтвердження з боку російського уряду давніх, гарантованих ще Олексієм Михайловичем, «малоросійських прав», так і на визнанні Катериною II програми державних реформ, за допомогою яких українська еліта планувала відродити свою державність у вигляді шляхетської республіки, що унеможливлювало відому практику самодержавства втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Однак соціальна програма реформ, що були викладенні і в наказах шляхетства до Законодавчої комісії 1767—1774 рр., мала виразний феодално-кріпосницький характер і перекреслювала основні економічні здобутки селян і козаків у ході Визвольної війни.

Саме автономістична програма наказів козацтва та міщан 1767 р., що включала вимогу збереження Української держави і відновлення гетьманства, найбільш послідовно захищала політичну спадщину Б. Хмельницького. «Малоросійські вольності», до яких вони неодноразово зверталися, були для них синонімом не тільки політичної автономії Гетьманщини, як це мало місце в шляхетських наказах, а й правовим документом, що визначав останню як республіку дрібних власників. Її соціальний аспект носив антикріпосницький, антишляхетський характер. Для селянства, козацтва і міщан Гетьманщини XVIII ст. Богдан Хмельницький залишався не тільки великим гетьманом, творцем Української держави, а й батьком нації і гарантом республіканських порядків середини XVII ст., які кваліфікувалися «золотими часами вольності народу».

СТАТЕЙНИЙ СПИСОК І. ЖЕЛЯБУЗЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ОСТАННЬОГО ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНСТВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Серед багатьох матеріалів колишнього Посольського приказу РДАДА у Москві, а саме у фонді 40 (Сношення России с Венгрией) зберігається статейний список посольства Івана Желябузького до Трансильванії влітку 1657 р.¹ Свого часу дане джерело було введене до наукового обігу М. Бучинським², а дещо пізніше видруковане петербурзькими археографами А. І. Тимофєєвим та Ф. І. Успенським³.

Іван Опанасович Желябузький (1638 — після 1709), відомий російський дипломат і державний діяч, мемуарист, походив з феодального роду, представники якого ще у XV ст. перейшли на службу великому князю московському з Польсько-Литовської держави. У 1674 р. Желябузький став стольником, у 1682 — думським дворянином, у 1684 р. — окольничим. Як дипломат він служив ще у 17-річному віці, бувши приставом австрійського посла до Москви Алегретті (1655 р.). У 1657 р. він здійснив першу самостійну місію як посол царя Олексія І до трансильванського князя Д'єрця II Ракоці, котрий тоді вів війну на території Польщі разом з союзними шведськими військами короля Карла X Густава та українськими, якими з волі гетьмана Б. Хмельницького командував полковник Антон Жданович. У 1662 р. Желябузький брав участь у посольстві до Венеції та Англії, а у 1667 р. очолив посольство до Австрії. По смерті царя Федора у 1682 р. він вирушив на Україну приймати присягу Війська Запорозького новим правителям Московської держави. У 1666 р. він був суддею Конюшенного приказу, а у 1684 р. — чернігівським воеводою. Відсторонений від активної політичної діяльності у петровські часи, Желябузький поринув у написання мемуарів і написав твір, де так описав події 1682—1709 рр., що той за визнанням сучасних дослідників, став енциклопедією життя тогочасної Московської держави.

Оскільки посольство Г. Волкова до Д'єрця II, здійснене у 1656 р., було не дуже вдалим⁴, Олексій І направляє до трансильванського князя нове посольство, на чолі з Желябузьким. Згідно з царським наказом, Желябузький виїхав з Москви II червня 1657 р. (тут і далі дати подані за новим стилем). Метою посольства до Ракоці (а також до А. Ждановича) було розірвати

українсько-шведсько-трансильванський союз і припинення війни союзників проти Речі Посполитої. Про це чітко говориться у недрукованій досі царській інструкції — «наказі» Желябузькому⁵, і тому нема потреби звалювати провину за ініціативу відкликання Ждановича з Польщі на генерального писаря І. Виговського, як це роблять деякі російські історики⁶. Мав Желябузький і розвідувальні завдання, які легко розгадали представники українського уряду з огляду хоча б на примхливий маршрут посла. Замість того, щоб їхати через Білорусію до Польщі, де був тоді Ракоці, він поїхав через Україну.

Шлях Желябузького пролягав через такі головні населені пункти, як Смоленськ (21 червня) — Стародуб (4—5 липня) — Ніжин (9) — Київ (12—14) — Корсунь (19) — Капустяна Долина (20) — Корсунь (22—28) — табір української армії Юрія Хмельницького західніше Корсуня (30 липня — 2 серпня) — Бузуївка (3—5) — Київ (9—29 серпня). Статейний список, тобто звіт Желябузького базується на свідченнях багатьох представників центральної та місцевої влади України, в першу чергу Ю. Хмельницького, генерального осавула І. Ковалевського, полковників А. Ждановича, І. Нечая, І. Голеницького, І. Гроховського, П. Яненка, В. Дворецького, Г. Лісницького, І. Дубини, Д. Тритина; представників козацтва, міщанства, православного духовенства; гінця Речі Посполитої до Б. Хмельницького М. Грибовського та інших осіб, часом з досить нестандартними біографіями. Додамо, що перекладач посла Д. Остаф'єв побував навіть у Чигирині, у Б. Хмельницького, хоча, очевидно, був прийнятий тільки Виговським. На жаль, з багатючих своїх джерел Желябузький сконструював дуже лаконічний і сухий статейний список, який до того ж є виразно тенденційним. Події висвітлені у ньому під московським кутом бачення. Тим не менш, дане джерело не можна недооцінювати. Воно насамперед важливе для розуміння складної внутріполітичної ситуації в Україні напередодні смерті гетьмана Богдана Хмельницького, дозволяє краще зрозуміти причини розпаду антипольської коаліції, відступу корпусу Ждановича на батьківщину, зазначає деякі риси приви́ду Руїни, що насувався на українські землі.

Насамперед вкажемо на унікальні свідчення самого А. Ждановича, котрий сам прибув до посла у Київ 19 серпня і розповів про причини зміни Б. Хмельницьким зовнішньополітичного

⁵ «Тебе б Онтому... от неприятеля, от свейского короля отлучитца и великого княжества Литовского на города и места не наступает... и итти бы назад к гетману, к Богдану Хмелницкому со своим войском»⁵.

курсу України. Отже, Віленське перемир'я 1656 р. було безпідставно розцінене як грубе порушення Москвою договору 1654 р. Тут Жданович наводить слова Б. Хмельницького, котрий в свою чергу цитує українських послів, що повернулися з Вільна: «нас де отдали по прежнему во владения ляхам, и нам де нечево дожидадца добра... ныне де нас и вконец выгубят» (арк. 22). Отже, цей фрагмент засвідчує достовірність відомих слів Остапа Виговського, батька генерального писаря, і знімає з нього звинувачення деяких істориків в умисному перекрученні фактів. Тоді тільки Хмельницький почав «с Ракоцею и с волохи и с мутяны ссылку чинит, чтоб им быт заодно... послал де меня гетман к Ракоце воеват Польшу, а велел де мне доступат Ракоце королевства, потому что с Ракоцею у гетмана меж себя была вера, что Ракоце доступя королевства, быт с ним да с волохами, да с мутяны в соединене, а от государя хотел отступить» (арк. 21—22), тобто, Б. Хмельницький знов повертається до своїх давніх (ще 1649 р.) планів зближення з придунайськими державами. А. Жданович всіляко відмежовується від цього задуму гетьмана, запевняючи, що діяв тільки з його наказу під страхом смерті. Це було легко зробити, оскільки Богдан Хмельницький на той час вже помер. На резонне запитання Желябузького, чому не було донесено про такі «крамольні» дії Б. Хмельницького жодною особою з України, Жданович послався на страх перед гетьманом. Щоправда, такий задум нібито мали П. Тетеря та П. Яненко, але й вони не зважилися на донос. Додамо, що Жданович навів важливі дані щодо минулої кампанії, згадав про участь українських військ у взятті Берестя, Варшави тощо.

Желябузький зафіксував у своєму звіті зростання соціальних суперечностей, звуження соціальної бази гетьманату Б. Хмельницького, посилення опозиційних йому і промосковських настроїв. Ці його дані прояснюють лаконічні відомості літопису Самовидця та деяких інших українських історичних творів XVII—XVIII ст. про бунт козаків на Ташлику, їхню відмову йти в похід на Польщу. Желябузький вказує на те, що невдоволені козаки посилалися на втрати у війську Ждановича, на нестачу провіанту, на неясність мети походу, врешті з'явилися посилання й на відсутність царського указу. Ці аспекти були особливо ретельно занотовані Желябузьким. Він послався на стародубського войта К. Молявку, котрий гостро критикував Б. Хмельницького і схвально висловлювався про царських воєвод (арк. 4) на оформлення платформи майбутніх барабашівців, котрі, невдоволені зростанням ролі старшини, тішили себе

ілюзіями про поліпшення свого становища з допомогою царя: «єдеш де ты к царскому величеству, извести де наши все нужи государю, как мы от старшин своих терпим..., для чего мы без государева указу в Польшу не идеш» (арк. 17).

Царський посол подає важливі дані про останні дні Б. Хмельницького, зазначає його тяжку хворобу. 10 серпня він дізнався про смерть гетьмана від прибулого з Чигирина козака Григорія. 24 серпня козак Київського полку Іван Прокопенко, що прибув з Чигирина, повідомив посла про козацьку раду, яка мала відбутися 31 серпня в день похорону Б. Хмельницького і вирішити питання про нового гетьмана. Були названі два основні кандидати: І. Виговський та Ю. Хмельницький, однак перший був не дуже популярним серед Війська, тобто серед рядових козаків, а другий, було ясно, «не здержит гетманства» (л. 23). Тут же містяться цінні вказівки на зростання серед козацтва промосковських настроїв, на потенціальні уособи у боротьбі за гетьманську булаву між полковниками (арк. 23).

Статейний список Желябузького містить і чимало іншої важливої інформації. Так, у ньому засвідчується кількість козаків у корпусі Ждановича, котрий воював на території Польщі у 1657 р. (50 тис. (арк. 5), чисельність армії Юрія Хмельницького, що стояла на Гашлику (бл. 20 тис.) (арк. 9), є дані щодо дипломатичних контактів українського уряду з Швецією, Трансильванією, Річчю Посполитою, вказано, послы яких держав були присутніми у Чигирині під час смерті Б. Хмельницького (шведський, трансильванський, турецький і молдавський) (арк. 18). Знаходимо тут і ряд цінних деталей, наприклад, згадано топонім «Наливайків Брід» західніше Корсуня, де стояла армія Юрія Хмельницького (арк. 14) і т. д.

Враховуючи важливість статейного списку А. Желябузького як історичного джерела, вважаємо необхідним перевидати його на сучасному науковому рівні.

¹ РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1657 р., № 2, арк. 1—27.

² Буциньский Н. О Богдане Хмельницком.—Харьков, 1882.

³ Русская историческая библиотека.—Т. 8.—№ 17.—СПб., 1884.

⁴ Див. матеріали посольства Г.Волкова: РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1656 р., № 1.

⁵ РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1657 р., № 1, арк. 20; див. також царську грамоту Ракоці: арк. 24—28.

⁶ Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С. 225.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС XVII—XVIII СТ.: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Питання про спадковість в дослідженні вітчизняною історіографією національного державотворчого процесу не є риторичним. На жаль, певна частина публікацій останніх років висунула перед українською мадієвістикою дилему — чи піти їй шляхом утвердження напівдилетантських підходів до розробки проблематики українського державотворення (коли наукова спадщина того чи іншого питання обмежується кількома вряди-годи випадково вихопленими працями і на підставі цього робляться поверхові узагальнення та висновки), чи врешті-решт підвести під цю проблему належний історіографічний фундамент. Адже не менш давньою, ніж сама традиція української державотворчості, є традиція її наукового висвітлення в спеціальній літературі. Справжній її розвій припадає на другу половину XIX — перші десятиліття XX ст., коли до вивчення проблематики української державності починають застосовуватися нові методичні та методологічні прийоми (зокрема, історико-порівняльний аналіз) наукового дослідження.

В активізації дослідницької роботи українських істориків (а в подальшому і українознавчих наукових центрів) у справі розробки проблеми побудови самостійного державного організму в українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. вирішальну роль відігравали дві групи чинників — з одного боку, це зміни в соціально-політичному житті країни, з іншого — закономірності розвитку на зазначеному етапі української історичної науки.

Зазначимо, зокрема, що спалах у другій половині минулого століття інтересу до розробки проблематики національної державності в часи переходу від середньовіччя до нового часу був далеко не випадковим. За оцінкою науковців, саме в XVII—XVIII ст. було покладено «край старим формам» в державотворчості українського етносу, відбулося «глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державності».

За специфікою перебігу процесу державного будівництва в Україні у другій половині XVII—XVIII ст. в національній історіографії виділяються два етапи. По-перше, це держава Б. Хмельницького як самостійна незалежна одиниця, і, по-друге, держа-

вотворчий процес в Україні, починаючи від смерті великого гетьмана і до кінця XVIII ст. Такий хронологічний поділ пояснюється, насамперед, тим величезним значенням, яке відіграла епоха Хмельницького як в історичній долі українського народу загалом, так і, зокрема, в справі становлення незалежної Української держави. Саме з цих причин тема Хмельниччини постійно перебувала в фокусі наукових інтересів істориків, юристів, соціологів, політологів другої половини XIX — початку XX ст. Через її призму, власне, сприймалася вся державна історія XVII—XVIII ст. На думку фахівців, перебіг державотворчого процесу за наступників Б.Хмельницького не був рівномірним. Однак окремі сплески державотворчої активності не змінювали в цілому його затухаючого характеру. Причини цього, за оцінкою науковців, обумовлювалися комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, не останню роль серед яких відіграла поступова втрата козацькою верствою своїх репрезентативних державницьких функцій в результаті її внутрішньої диференціації. Козацька старшина в боротьбі за зрівняння в правах з російським дворянством в більшості своїй поступово позбувається автономістичних настроїв, так і не виробивши із себе національної державотворчої еліти.

В цілому вся тематика проблеми української державності XVII—XVIII ст. сфокусована в двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правових інститутів. Центральним при цьому виступає питання про правові підвалини існування в українських землях самостійного державного організму. Іншим важливим аспектом, який постійно перебував у центрі дослідницьких інтересів, починаючи з кінця 50-х р. XIX ст., є дослідження проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в ракурсі її тогочасної політичної історії.

Що слід розуміти під терміном «держава»? Як протікав процес еволюції державної ідеї в українських землях? Якими були соціальний зміст та форми її практичного втілення? Які верстви українського суспільства репрезентували цю ідею? Взагалі якими показниками слід характеризувати власну національну державну одиницю? До розв'язання цих та інших питань протягом кількох десятиліть зверталися науковці як в загальних працях з історії України-Гетьманщини, так і в спеціальних, досить численних розвідках з конкретної проблематики історії державного будівництва в XVII—XVIII ст. Однак має рацію і

О. Терлецький, коли зазначає, що «історія Української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави». Зокрема, цю тезу доводить дискусійність державотворчої проблематики. Багато важливих питань набували дискусійного характеру вже в момент своєї постановки (республіканська та монархічна концепції державного устрою України — Гетьманщини; наявність державотворчих планів у гетьмана Б. Хмельницького; хронологічні межі визнання Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. в державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою; наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького і П. Дорошенка тощо).

Зазначимо, що в історіографії другої половини XIX — початку XX ст. спостерігається досить нерівномірне територіальне охоплення державотворчого процесу в українських землях. В науковій літературі мова переважно йде про Лівобережну Україну другої половини XVII—XVIII ст. і майже відсутні згадки і аналогії з його перебігом на Правобережжі.

Слід відзначити, що аналіз доробку вітчизняних істориків у справі дослідження української державності, створеної в результаті переможного поступу Визвольної війни середини XVII ст., дозволяє говорити про виведення у другій половині XIX — першій третині XX ст. українського державознавства на справді наукову основу, забезпечену достатньою методологічною та джерельною базою. Більше того, всупереч офіційно визнаної пріоритетності у вивченні державницької проблематики за закордонними українознавчими центрами початку XX ст., маємо підстави стверджувати: наукові підходи до вивчення історії державотворення в Україні другої половини XVII—XVIII ст. започатковуються на терені Лівобережжя і західноукраїнських земель в 60—70-х рр. XIX ст. представниками народницької історіографічної школи, які зробили певний внесок в забезпечення фактологічного боку проблеми. Але на цьому етапі питання державності розглядалися лише в контексті розв'язання інших проблем історичного минулого українського народу. З становленням історико-юридичної школи розпочинається вивчення ступеню закріпленості державотворчого процесу в діявших на той час нормах українського законодавства. Одночасно відбувається поступовий процес перетворення історії державного права в самостійну наукову галузь. Розквіт дослідження державотвор-

чої проблематики припадає на перші десятиліття ХХ ст., коли ініціативу повністю перебирають на себе представники державницького напрямку. В цей час проблема української державності, перетворившись на самостійний предмет дослідження, набуває рівнозначної чинності в ряду іншої історичної проблематики. Характерно, що вона розробляється (починаючи з 1917 р.) практично за одною методою української медієвістичної школи як в системі Всеукраїнської академії наук, так і в Українському соціологічному інституті у Відні, Українському вільному університеті і Господарській академії в Чехословаччині, Берлінському українському науковому інституті.

Проте за відомих умов, зупиниться на яких, на наш погляд, немає потреби, оскільки про це вже неодноразово йшлося в новітніх історичних розвідках, в українській радянській історіографії ця тема досить тривалий час змушена була перебувати на правах персони нон грата. По суті, в 30-х рр. нинішнього століття фактично була перервана започаткована в суспільствознавстві на зламі двох віків практика синтезних підходів до вивчення проблеми українського державотворення, біля витоків якої стояли спеціалісти трьох самостійних наукових галузей — історичної й юридичної наук, а також політології.

На сьогодні не існує (незважаючи на значний доробок в галузі державознавства істориків другої половини ХІХ — перших десятиліть ХХ ст.) не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але і потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; еволюція української державної ідеї та її роль і місце в ментальності українського середньовічного суспільства; взаємозв'язок державного ладу та соціальної і економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на українську державність через призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, Польщі, Росії та Османської імперії тощо. Варто також з'ясувати роль людського фактору в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої державної влади в країні; дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та її народонаселення. Визріла необхідність синтезного вивчення українських державних інституцій в їх самотності, еволюції та взаємовпливах, а також виявлення їх тотожності

чи відмінності з державними установами інших країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного будівництва в середині XVII ст. і призвели до його повного затухання лише протягом кількох наступних десятиліть.

Щоб забезпечити історіографічний зріз дослідженості проблеми державотворення в Україні, необхідно також застосувати синтезні підходи до створення узагальнюючого історіографічного курсу з українського державознавства.

Ю. А. Пінчук

(Київ)

ПРО ІСТОРИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ М. І. КОСТОМАРОВА ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ОСОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Микола Іванович Костомаров (1817—1885) вніс значний вклад в українську історіографію. Особлива роль належить йому у відтворюванні історії доби Богдана Хмельницького і життєпису цього визначного українського гетьмана. Погляди М. Костомарова на питання історії і її діячів, у тому числі на особу Б. Хмельницького, тісно пов'язані з його історико-теоретичним світоглядом. Передусім йдеться про поєднання в ньому ідей народності і державності. Проте, до сьогодні вважається, що М. Костомаров уособлює виключно народницький напрям в історіографії. Таке трактування не можна визнати вичерпним, не зовсім вірно беззастережно протиставляти М. Костомарова державницькій науковій школі. Дійсно, його концепція не збігається з державно-елітарним напрямом. Але це не означає, що вона позбавлена державницької ідеї. Навпаки, саме ця ідея у поєднанні з народницькою складає сенс костомарівської історичної концепції. Тому, ймовірно, допустимо визначити започаткований ним в історіографії напрям, як народно-державницький.

Історична концепція М. Костомарова торкається найважливіших аспектів суспільного життя, зокрема, — національного і соціального. В ній, з одного боку, заперечується імперський принцип державотворення, з іншого — пропагується національний державотворчий. При цьому неодмінною вимогою є перевагування народного начала над державним, коли держава існує

для народу, а не навпаки. На погляд М. Костомарова, Україна повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою. Саме з історичною долею Української держави пов'язує він пробудження і розвиток в ній національної свідомості народу, політичних ідей і демократичного руху.

Микола Костомаров захопився історією доби Богдана Хмельницького наприкінці 30-х років, невдовзі після закінчення Харківського університету. Вже його магістерська дисертація «О причинах и характере унии в Западной России» (1841 р.) завіدчила, що в українській історичній науці з'явився талановитий дослідник з власним поглядом на події Визвольної війни середини XVII ст. і особу Б. Хмельницького. На відміну від своїх попередників, М. Костомаров вивів на авансцену історії поряд з героями-вершителями безіменну, здавалося б, народну масу. Саме народна потреба, на його погляд, змусила Хмельницького до активізації діяльності.

У 1857 році виходить друком дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России», яке потім, перероблене й доповнене, склало опубліковану 1859 року відому двотомну монографію «Богдан Хмельницкий», а далі — тритомну в нових редакціях (1870 та 1884 рр.). Ця праця на довгий час стала головним науковим джерелом про Хмельниччину. З кожним наступним її виданням посилюється наголос автора на ідеї незалежності Української держави, на дипломатії Богдана Хмельницького як провідника цієї ідеї.

Концепція М. Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії знайшла втілення і в інших його працях, у тому числі в науково-публіцистичних, котрі відзначаються лаконізмом, позбавлені зайвого скептицизму, хоча й містять у собі надзвичайний полемічний запал. В статті «Україна» (1860 р.) він характеризує Б. Хмельницького як діяча, котрий розчарувався у підступній політиці московського уряду щодо українського державотворення і «умер із жалю». М. Костомаров у полеміці з М. Максимовичем стосовно ініціаторів Гадяцького договору 1658 року (І. Виговський та інші) відзначив, що укладачі цього договору не були зрадниками; це були шляхетні патріоти, але уведені в оману тогочасним вихованням. Коли б Хмельницький

не помер надто рано, то, без сумніву, ім'я його, на думку Костомарова, також стояло б під цим договором.

Оригінальними є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козацестве» (1860 р.). Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво, і він бажав увесь показачитись, спроби козака (зрозуміло, значного) здобути статус польського шляхтича або російського дворянина викликали у народі, як показує автор, опірність. Втім, ця претензія, зазначає він, була притаманна Хмельницькому, Виговському, Дорошенку і Мазепі — і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання. Б. Хмельницький, на погляд Костомарова, більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: гетьман нерідко виявлявся людиною з народу, і через те народна пам'ять вибачала йому багато з того, чого не забуде історія. Отже, М. Костомаров не ідеалізував особу Б. Хмельницького. Він також не протиставляв Богдана іншим визначним гетьманам України.

Важко цілком чітко сказати, в чому М. Костомаров вбачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому — втратив український ідеал громадського життя. Можливо, в обох вчинках разом ?! Адже Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко простежується в його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею» (1868 р.).

Новаторськими є погляди М. Костомарова на особу Б. Хмельницького у творі «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий» (1863 р.). Тут автор концентрує увагу на ролі гетьмана у відстоюванні в нових умовах принципу демократичного розвитку українського суспільства, початків республіканізму. Учений наголошує на київській традиції свободи й індивідуалізму, показує її відмінність від московської традиції авторитаризму й підкорення особи колективові. Логічним є його висновок про те, що коли б прикrostі і несправедливості супроти українського народу не звели Хмельницького передчасно в могилу, дійшло б до того, що «Богдан повів би свої козацькі війська на Москву».

У нарисі 70-х років «Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий» М. Костомаровим були систематизовані й викладені в загальнодоступній формі результати його попередніх

досліджень з історії України від давніх часів до половини XVII сторіччя, в тому числі — з історії козацтва і Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Автор дав високу оцінку гетьмана, який, за його визначенням, належить до самих видатних рушіїв руської історії; і не його провина, що короткозора, темна політика боярська не зрозуміла його, звела передчасно в труну, зіпсувала плоди його десятирічної діяльності. Таким чином сенс костомарівського розуміння особи Б.Хмельницького потрібно пов'язувати з великою політикою і дипломатією, з ідеєю демократизації і процесом державотворення. А демократизм українського суспільного і політичного життя займає найперше місце у творчості М.Костомарова і його історичній концепції. Саме з ним він з'єднував появу козацтва та його організацію, інші феномени історії України.

Звичайно, погляди М.Костомарова еволюціонували на основі опановування ним новими джерелами. Виразно засвідчує це опублікована 1878 року стаття «Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты». Причому, ця еволюція здійснювалася переважно у напрямі розорення державотворчої діяльності та дипломатичної політики гетьмана як такої, що слугувала забезпеченню національних інтересів України, передусім — її незалежності. За переконанням Костомарова, історичне значення особи Богдана повинне уявлятися в іншому світлі, а саме: наступники Хмельницького — Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Богдана Хмельницького, — «напроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху».

Вклад М.Костомарова в дослідження історії доби Богдана Хмельницького, творення його життєпису і оцінку особи гетьмана фундаментальний. Комплексний огляд його творів засвідчує, що з позицій історичної концепції науковця рух Б.Хмельницького, хоч і викладений на тлі соціальної боротьби, є, по суті, рухом національно-визвольним. За оцінкою М.Грушевського, саме появою свого «Богдана Хмельницького» М.Костомаров повинен завдячувати тому, що після ув'язнення і тривалого заслання в зв'язку з політичною діяльністю в Кирило-Мефодіївському братстві він знов став «загально признаним ідеологом українства».

А. Т. Давидюк
(Вінниця)

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:
ОБРАЗ ДЕРЖАВОТВОРЦЯ САМОСТІЙНОЇ
УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ Д. ДОНЦОВА**

Повернення доброго імені Д. Донцова українському народу дає можливість більш детально дослідити багату спадщину цього славного сина України, великого патріота, теоретика українського націоналізму. В своїх працях, зокрема «Дух нашої давнини», «Модерне москвофільство», «Націоналізм», «Політика національна і опортуністична», «З приводу однієї ересі» та інших творах, Д. Донцов послідовно відстоює ідею провідної верстви, правлячої касти, під якою розуміє «щось подібне до Ордену, окрему положенням у суспільстві й духом верству “луччих людей...”», яка поповнювалася б вихідцями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших...» Базою такої верстви, за Д. Донцовим, має стати не міфічний «демос», не маса (демократія), не клас (класократія), не партійно-політична програма (націократична монопартія), не «трудова інтелігенція, не клас хліборобів, а аристократія, здатна охороняти свою духовну й моральну вищість і чистість, свою форму й силу» (6—7)*.

Серед багатьох славних героїв, яких Д. Донцов відносить до провідної верстви, чільне місце займає постать Богдана Хмельницького — державотворця самостійної незалежної України.

Аналізуючи причини упадку гетьманської держави, втрати самостійності України, Д. Донцов твердить, що це сталося не від географічного становища країни, а через «змузичення провідної касти», через великі втрати її кращих представників на війні, що призвело до занепаду козацького духу, повільного засвоєння ідеалів нижчої верстви. «Коли горде покоління тих, що “з Богданом ляха задавили”, по вуха погрузло в приватнім житті, їх заступили “байструки Єкатерини”. Коли амбіцією колишньої козацької старшини стало вже не “бути вільним”, не “всім верховодити”, не на Січі панувати, а на її землях жито сіяти, табуни розводити й картопельку садити в тіні чужого меча, — функції панування й верховодства перебрали на себе Румянцеві й Велемінови», — справедливо твердить Д. Донцов (27).

* Тут і далі подаються сторінки за книгою: Донцов Д. Дух нашої давнини. — 2-е вид. — Дрогобич, 1991. — 341 с.

Відстоюючи ідею провідної ролі козацької верхівки в житті суспільства, Д. Донцов гостро полемізує з М. Грушевським, П. Кулішем, М. Шаповалом, О. Назарчуком та іншими, що вони, розцінювали навіть такі героїчні постаті як Хмельницький, «скидають з постумента героя на користь пасивної маси» (74).

Постійно звертаючись до змісту універсалів Б. Хмельницького, його промов перед старшинами та послами, Д. Донцов робить такий висновок: щоб народ України став організаційно, культурно і духовно єдиним і сильним, необхідно відродити принципи ієрархічності суспільства, на чолі якого має стояти провідна каста, що має «благородні кістки», які звеличував Шевченко в «козацькім панстві», яка відмінна від колективного хохла. Досягти бажаного відродження можна через повернення до традицій старої України, яка ще не була заражена духом вегетативної культури, дихала сама й надихала свій народ духом героїчної культури (93). В цьому відношенні характерним може бути універсал Б. Хмельницького з Білої Церкви у 1648 р., де звертаючись до неkozаків, гетьман пише: «но если ... нас (козаков) одоліють, то відайте панове, же і вас всіх малоросіянів ... огнем і мечем поруйнують і опустошать ... в рабську одягнуть одіж», «за побіденням нас, абіе і вас побідять вразі і труди ваші їм в користь підуть» (125).

Постать Б. Хмельницького у творчості Д. Донцова стоїть поряд з багатьма ушавленими державними діячами та великими полководцями як України, так і зарубіжних країн. Це насамперед великі князі Київської Русі, мужні і талановиті полковники Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., такі гетьмани України як І. Мазепа і П. Полуботок. Спорідненість долі, спільну удачу, прикмети духу правлячої каста знаходить Д. Донцов між Б. Хмельницьким, Кромвелем та Наполеоном, які в потрібний момент стали обранцями історії, прийняли іншу подобу, щоб воскреснути для нового життя. В іншому випадку Б. Хмельницький стоїть в одному ряду з Бісмарком, Рішельє, Клеменсо. Усіх їх об'єднує одна спільність — це люди особливого типу, особливої вдачі, фанатики, аскети, подвижники, формотворці (139, 143, 155).

Серед основних прикмет, чеснот Б. Хмельницького, як представника провідної верстви, Д. Донцов виділяє:

— шляхетність з такими основними прикметами як служба абстрактній ідеї, ідеалові, Богові; аскетизм, служіння вищій справі, вічне напруження і комбативність духу;

— мудрість, яка допомагала йому розуміти мету, охопити суспільство організуючою ідеєю. Серед багатьох прикладів про мудрість Б. Хмельницького Д. Донцов цитує і слова із народної пісні: «Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає, гадає»;

— мужність як символ відваги, войовничості, рішучості, безстрашності «твердої руки» формотворця.

Усі три чесноти — шляхетність, мудрість, мужність — Д. Донцов тісно пов'язує з психічною вдачею Б. Хмельницького, який, на його думку, поєднував динарсько-нордійські прикмети раси. Постать Б. Хмельницького за психологічною вдачею Д. Донцов ставить поряд з гоголівським героєм Тарасом Бульбою, козацькими типами з «Енеїди» І. Котляревського, представниками блискої доби князівської Русі, козаччини (І. Богун), та інших (229).

Д. Донцов активно використовує образ Б. Хмельницького при аналізі формотворчих ідей правлячої касты у відношенні до землі, населення, влади. Автор дає порівняння мети суспільства в діях провідної і підвладної верстви: з одного боку, турбота про силу і славу усього суспільства, його згуртованість, об'єднуюча ідея, з другого — щастя, добробут вигоди окремих людей з усіма їх слабостями та егоїзмами, інстинктом самозбереження. До перших Д. Донцов відносить Б. Хмельницького, який, за словами пісні, «уже почав він землю копитами конськими орати, кров'ю поливати». Про ставлення сподвижників Б. Хмельницького до землі свідчить і промова Самійла Зорки над гробом Б. Хмельницького, коли він, звертаючись до хмельчан, сказав: «Хай говорять про наше лицарство і хоробрість поля і долини, вертепи і гори» (245, 248).

В образі Б. Хмельницького Д. Донцов бачить героя, для якого ідеалом є культ цілості національного організму Вітчизни, предків і слави. Б. Хмельницький протиставляється Барабашу, який волів не «за віру християнську ставати», а «з мостовими панамі хліб сіль з упокоєм вічний час вживати». В цитованих Д. Донцовим універсалах Б. Хмельницького знаходимо заклики до боротьби за незалежність України, її славу: «...лучше убо и благополізніше за віру нам і за цілість отчизни на военнім од оружія бранного полягати, нежелі в домах своїх як невістюхи побієнними бути», бо в першій випадку бодай «слава і отвага наша рицарська во всіх європейських і інших странах славно провозноситься буде» (264).

Що дає сучаснику знання історії, традицій і духу нашої давнини? Чому можуть навчати сучасне покоління герої, подібні Б. Хмельницькому?

На поставлені питання Д. Донцов дає відповідь, аналізуючи стан державності в Україні в її історичному експресі.

Для того, щоб Україна відродилася, потрібна, на його думку, нова формуюча ідея, нова культура, які були розтоплені ударами нової ідеології, що остаточно утверджується в суспільстві у 1917 р. Шлях до відтворення нової ідеї і культури Д. Донцов вбачав у поверненні до духу нашої давнини, до духу традиціоналізму. Тільки нові лицарі, герої типу князівських дружинників і козаків, «хмельничани з їх вождем», герої «часів степових лицарів Св'ятославів і Хмельницьких», «дияволи Хмеля» можуть сформувати нову касту провідників, сильних і твердих, рішучих і характерних, сильних духом і жадібних влади.

І. В. Верба
(Київ)

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ОЦІНЦІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Серед чисельної плеяди закордонних дослідників, які в своїх студіях зверталися до доби Богдана Хмельницького, особливо помітне місце посідає професор високих шкіл Олександр Оглоблін (1899—1992). В своїх високоталановитих працях він змалював широку панораму національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність і свободу. Серед багатьох розвідок вченого-емігранта в першу чергу варто назвати такі: «Українсько-московська угода 1654» (Нью-Йорк, Торонто, 1954); «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року» (Мюнхен, 1965); «Хмельниччина і українська державність» (Нью-Йорк, 1954), «Думки про Хмельниччину» (Нью-Йорк, 1957). В своїх розправах дослідник охопив всю першу половину XVII століття, умовно поділивши його на три великих проблемно-хронологічних масива: «Золотий спокій», «Богдан Хмельницький — володар і людина» та «Хмельниччина і українська державна ідея». На думку вченого, яка начисто перекреслювала міркування польської, народницької і радянської історіографії про буцімто повний занепад української економіки і тяжкий національний гніт, О. Оглоблін вважав роки, що передували Хмельниччині, часом розквіту, піднесення та інтенсивного розвою господарської діяльності. «Золотий спокій». Він справді був золотий. Бо українське життя цього часу —

господарське, культурне, політичне — вщерть повнилося золотом — золотом багатства й золотом думки».

Досліджуючи тогочасну українську національну ідеологію, Олександр Петрович вказує на три головні центри, з яких визрівала, а згодом і стала пануючою ідея державності: Києво-Могилянський гурток, Волинський культурний осередок протестантської шляхти і, нарешті, українська козащина. Ці чинники відіграли в історії України неабияку роль, однак, як підкреслює науковець, перемогла концепція козацької держави — «козацького панства». Державно-політичне життя українського суспільства пішло шляхом Війська Запорозького, як форми державної організації України. Торкаючись цієї проблематики, шановний професор за відомими джерелами реконструює історичну силуетку гетьмана Богдана Хмельницького, а разом аналізує характер державної влади козацької України і, зокрема, проблему українсько-московської угоди 1654 року. Великого гетьмана він розглядає в двох площинах: як людину і як володаря. Науковець звернув пильну увагу на портретні зображення українського володаря (малюнки літопису Величка, полотно ван-Вестерфельда, гравюра Гондіуса), на яких Хмельницький виглядає «чоловіком сильної фізичної будови, добре захований, не зважаючи на свої 50—60 літ, сильного темпераменту, невичерпної енергії». Одночасно аналізуючи його особисті людські якості, О. Оглоблин пише «Своєю вдачею й поведженням Хмельницький був дуже складною людиною. Він міг бути привітний, простий, скромний, міг навіть імпонувати цією простотою й скромністю, але міг бути маєстатичним, гнівним, грізним, навіть лютим — і також імпонувати, коли треба й перед ким треба було, і цією стороною своєї натури. Він легко виходив з себе, хвилювався, зривався — але й міг чудово володіти собою, вмів виявляти і вмів приховувати свої справжні настрої й почуття. Про це одностайно кажуть усі сучасники». Барвисто описуючи слабини козацького державця, Олександр Петрович вважає їх за гру Хмельницького, який умів чудово використовувати емоції для політичної справи й дипломатичної гри, гри не звичайної людини, навіть талановитого майстра, а гри володаря.

Чимало цікавих думок висловив Оглоблин і з приводу Хмельницького як видатного державного діяча. Це питання він розглядає через призму військової, дипломатичної і державної діяльності гетьмана. На останньому чиннику суспільствознавець зупинився особливо докладно, розуміючи, настільки повно тут

зреалізувався геній Хмельницького: «...на нашу думку, найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України — не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької Держави». Його судження спирались на ґрунтовну джерельну базу та значний масив історичної літератури, яку вчений опрацьовував в різних архівосховищах України і діаспори.

У роботі «Українсько-московська угода 1654» дослідник наголосив на втраченій для науки автентичності договору, в пізніші походження цього документа московського і білоруського характеру дають тільки однобічну і фрагментарну картину. Методом співставлення думок окремих науковців (М. Слабченка, М. Грушевського, А. Яковліва) і джерел він пройшов до слушного висновку, що Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України і Московії, гарантованого протекцією московського царя над Україною й оформленого новим — українським — титулом царя.

За оцінкою сучасного козакознавця О. М. Апанович¹, дослідження Оглоблиним договору 1654 року є на наш час найвищим етапом у розробці цієї проблеми науковцями української діаспори.

¹ Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994 — С. 90

В. В. Масненко
(Черкаси)

МІФ І РЕАЛЬНІСТЬ ХАРИЗМИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОГЛЯДУ
М. ГРУШЕВСЬКОГО
(до постановки проблеми)

У вітчизняній історичній думці склалася досить стійка парадигма щодо суперечливого характеру оцінок М. Грушевським особи, поглядів та планів гетьмана Б. Хмельницького. Такий підхід видається явно недостатнім та некоректним. Величезний документальний матеріал, опрацьований Грушевським, давав йому всі підстави для глибоких наукових висновків, а наше завдання полягає у тому, щоб їх зрозуміти. Спробуємо це зробити шляхом введення лише одної категорії до характеристики

Хмельницького — харизматичності його особи. Принагідно зазначимо, що сам Грушевський подібного поняття не використовував. У його дискусії зустрічається термін «провіденціальний муж», що має більш особистостний вимір.

У тексті «Хмельниччини» (9-ий т. «Історії України-Руси») — чимало доказів на користь того, що великий гетьман має ознаки саме харизматичного лідера. «Богдан був дійсно *прирожденний* вождь — правитель і політик — дипломат. Легко піднімав і рухав маси, вмів панувати над їх насторожами — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у вдачі його було *щось* *необорно царівне*, що з'єднувало йому людей», — пише Грушевський (тут і далі зберігаємо правопис оригіналу). Історик також в значній мірі солідаризується з оцінками польського дослідника Л. Кубалі, «багато відчув у нім вірно», що Хмельницький є «диким прикажчиком провідіння» і по своїй історичній ролі може рівнятися Кромвелю.

Вірний своїй критичній вдачі, Грушевський ставить питання — чи міг би хтось виконати цю «ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана?» Оцінюючи тодішню українську еліту, він припускає, що, напевне, багато її представників мали більші військові, політичні, державотворчі здібності, «чули за собою більші інтелектуальні сили» (на прикладі характеристики Виговського, Богуна, Золотаренка, Кричевського, Кривоноса та ін.). Грушевський також рішуче виступає проти погляду, що Б. Хмельницький «ніби то був титан між пігмеями, втілення державного розуму і державного будівництва, до которого ніколи не могли підвестися його наступники». Виходячи з цього, робить висновок: «Велику історичну роль відіграють не завжди ті, що мають найкращі для неї здібності». Причину такого явища Грушевський вбачає у випадковості, у щасливому збігу обставин: «припадково саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби революційної енергії». Подібні висновки не вписуються у сповідувану видатним дослідником позитивістичну схему розуміння історії.

Далі Грушевський аналізує шляхи та джерела творення Богданової харазми. По-перше, пріоритет ініціатора революційного виступу дав Хмельницькому «престиж, популярність, авторитет, який мусіли цінити його одностудці й товариші; берегти його як носія сих вартостей, підтримувати його престиж

і навіть *легенду* — в інтересах спільної справи». Це цікаве спостереження, з огляду того, що харизма лідера твориться саме завдяки міфу про нього. Останній можна розглядати як властивий атрибут будь-якої харизми. По-друге, «за Богданом був певний авторитет, традиція великих побід “весни” української революції». Чинник емоційного піднесення, феномен непереможності, своєрідного психологічного зрушення у свідомості мас також досить точно характеризує процес харизматизації особи великого гетьмана.

Важлива проблема — хто саме створював образ провідника нації? Народна маса чи вузька група прихильників? Тут, незважаючи на загальну «неонародницьку» належність, Грушевський робить однозначний вибір на користь останньої. Саме провідні групи тогочасної української панівної верстви посилено формували і підтримували міф про вище, Богом дане, призначення Хмельницького, всіма засобами намагалися імплантувати його у масову свідомість. Народна маса в основному стояла осторонь цього явища і ставилася до особи гетьмана доволі амбівалентно. Кінець-кінцем еліта перемогла, надломивши народ на свій лад.

Початковим суб'єктом творення Богданової харизми, за Грушевським, виступає козацьке військо, вже сильно насичене — в горішніх верствах шляхетським елементом. Власне, це коло найближчих прихильників Б. Хмельницького, яке складається на початках повстання з представників козацької старшини та упослідженої православної шляхти. Саме вони творять навколо імені гетьмана ореол вождя, який послідовно обстоював козацько-шляхетські⁶ станкові права й мав найвищі привілеї на облаштування козацьких справ. Але цього було явно⁶ замало, щоб витворити з постави Хмельницького загальнонаціонального лідера.

Надалі до вирішення цього завдання підключився новий суб'єкт харизмотворення — кола київської інтелігенції, ієрархія українська та грецька. Київський осередок проголосив гетьмана «надією християнства, порівняв з Мойсеєм, Макавеями, Константином Вел.» А Вселенський патріарх підтримав ці компліменти, «називаючи його князем Русі, фундатором нової православної держави, підчеркуючи ту велику роль, яку може ся козацька держава відіграти в боротьбі за визволення

православного світу». У даному випадку мова ведеться вже про загальноукраїнський рівень, який давав можливість повести за собою всю православну Русь.

Зазначені вище середовища у Грушевського одночасно подаються і як творці політичної програми Хмельниччини.

Варто окремо зупинитися на тих рисах особи Хмельницького, які вповні відповідають постаті харизматичного лідера. Характерно, що Грушевський у більшості випадків саме їм надавав негативного звучання, як таким, що шкодили українській визвольній справі й послаблювали гетьмана як політичного та військового діяча. Найбільш виразно харизматичність Хмельницького виявляється у такій його рисі, як «незвичайне, неймовірне привязанне до влади як догмат життя». На думку Грушевського, це була чи не головна ділянка, де гетьман послідовно притримувався власної політичної лінії. Це «був тільки один пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуїція — там де панував інстинкт самозаховання — себто заховання своєї влади». Далі Грушевський цілом погоджується з такою оцінкою Богдана: «Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень».

Й нарешті, вельми промовистою є характеристика Хмельницького як азійського політика. Свої висновки Грушевський ґрунтує на таких моментах. Він вважає, що для гетьмана було притаманне безоглядне марнотратство людським матеріалом: «збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас». Хмельницький не піклувався про збереження території Української держави, оскільки вів війну саме на її землях. «В сій слабій ув'язці з територією відчувається той євразійський підклад — пережитки чи впливи кочовництва в Богдановій компанії».

Грушевський також у суто харизматичний спосіб вирішує проблему смерті гетьмана, вважаючи, що той «вмер своєчасно для свого авторитету».

В цілому спроба розгляду грушевської візії особи Б.Хмельницького через «харизматичну призму» дозволяє уникнути багатьох суперечностей, буцім-то притаманних їй.

«...А БОГДАН ЄСТ ДАНИЙ ОД БОГА...»

(постать Богдана Хмельницького в українській
літературі XVII століття)

Образ Богдана Хмельницького соковито виписаний у віршах і п'єсах, повістях і романах. З'являються нові твори про гетьмана. Починалося ж осмислення особи «батька Хмеля» ще за його життя, в далекому XVII столітті.

Природно, що найоперативнішим жанром вкотре виявилася поезія. Саме віршова українська література, яка в XVII ст. переживала неабияке піднесення, дала перші зразки художнього осмислення Національно-визвольної війни XVII ст. Маються на увазі вірші 40—60-х років XVII ст. на історичні теми.

Гучні перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами та Корсунем, до певної міри, мабуть, несподівані своїм вражаючим успіхом, дуже швидко відлунилися у фольклорі і книжній поезії. Цілком очевидно, що в них стрімко зростав авторитет гетьмана Хмельницького. Першим з історичних поезій згаданого циклу скрізь стоїть вірш «Висипався їх міха», дуже близький змістом і поетикою до фольклорної пісні «Чи не той то хміль». У ньому невідомий автор (зазначимо тут, що практично всі вірші означеного циклу анонімні) згадує ім'я Богдана Хмельницького в цікавому контексті. Різні джерела доносять до нас відомості про те, що «уродзона» шляхта намагалася кепкувати із нешляхетного, на їх погляд, і багатого асоціаціями прізвища українського гетьмана. Тож невідомий автор дотепно і дошкульно для поляків розвиває їхні ж версії на тему «хмеля», але із протилежним їхньому, героїчно-патріотичним змістом:

Висипався хміль із міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Бивернув дідчу думу,
До жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці...

І автор вірша, і вся Україна побачили, що «отже Хмельницький може, — поможи йому, Боже! — тих куркоїдів бити...», тому і зрозумілим стає видиме сатиричне «приперчення» у зображенні гоноровитих загарбників. А блискуча Корсунська перемога тільки додла позитивних емоцій. Саме після неї образ Богдана Хмельницького починає писатися у яскравій панегіричній тональності, відзначаються його державницькі й полководницькі достоїнства, а рідний гетьманові Чигирин здобувається на славу столичного міста:

І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
Хмельницького чигиринського давнього запорозця.

Те, що саме Хмельницький став на чолі війська, став гетьманом,
багатьма авторами поезій подається як повеління чи обрання
Господне: «Бог його указав і войську подав, аби їм правова» чи
«...а Богдан ест даний от Бога...» Натомість нищівна поразка
польських гетьманів Потоцького і Калиновського під Корсунем
подається як крах їхніх зловорожих задумів проти Хмельницького.

Загалом же історичні вірші «жовтоводсько-корсунської» тема-
тики витримані у мажорному тоні. Те ж стосується і змалювання
образу Богдана Хмельницького. Автори клали, сказати б, тільки
перші мазки його портрета і, можливо, дещо односторонні.

Стриманіше і, водночас, значно об'ємніше виписується постать
гетьмана у великому вірші «Чтиридесять тисяч Богдан войська
споряжає»...

Окрему групу віршів складають яскраві панегірики Богданові
Хмельницькому, написані, очевидно, вже після смерні гетьмана:
«Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського»,
«Непереможний Богдан...», «Епітафія Богдану Хмельницькому». Їх
автори дали повну волю своїм почуттям і своєму літературному
хмстові, добираючи найвишуканіші епітети й порівняння для
змалювання заслуг Хмельницького:

«Непереможний Богдан», «могутній володар», «щедрий душею
Богдан, що Марс його виховав грізний», «світлий наш гетьман»,
«мудрий, хоробрий козак» — ці образні характеристики не потре-
бують додаткових коментарів. Авторі віршів щедро використову-
вали античну образність, античних героїв для зіставлення з
українським гетьманом (чи навпаки)...

У прозовій літературі XVII ст., зокрема, історико-докумен-
тальній — козацько-старшинських літописах Самовидця, Г. Гра-
бянки і С. Величка, — особа гетьмана Богдана Хмельницького
виписується рельєфніше, повніше. Це природно, адже виражальні
можливості у такого роду письменства були ширшими.

Порівняно немало в козацьких літописах матеріалів, сказати
б, особистісного, біографічного характеру. Кожен із авторів вважав
за потрібне написати «вивід про гетьмана Хмельницького, хто він
був і звідки; про дітей його...» Показово, що він характеризується
(як і його батько Михайло) законопослушним підданим польської
корони, за яку неодноразово воював, і сподівався на прихильність
короля і шляхти. Та різні обставини поміняли ситуацію і для
Хмельницького, і для козаків і для України.

Безсумнівно, найбільше уваги власне особі Б. Хмельницького
приділяє у своєму літописі Григорій Грабянка, зосереджуючи увагу
на різних фактах життя і діяльності славного сина України.

В. І. Яременко
(Хмельницький)

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ЗА ПОЕМОЮ—МІСТЕРІЄЮ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА «ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ»
У ХУДОЖНЬО—ІСТОРІОСОФСЬКОМУ
ВИСВІТЛЕННІ**

Твори Тараса Шевченка мають великий вплив на формування історичного світогляду. Це стосується і сприйняття особи та діяльності гетьмана Б. Хмельницького. Між тим, проблема візії Б. Хмельницького у творчості Шевченка ще не дістала свого адекватного наукового висвітлення, що особливо помітно в коментарях навіть до академічних видань спадщини великого поета і художника. Ім'я Шевченка часто використовується дослідниками для обґрунтування своїх, іноді більш ніж сумнівних, концепцій оцінки діяльності Б. Хмельницького.

З огляду на великий обсяг матеріалу, обмежимося рамками аналізу одного, чи не найяскравішого для розуміння, твору Шевченка — поеми «Великий Лях», написаної у жовтні 1845 р. У відповідності з вимогами жанру містерії, автор використовує глибоко продуману і надзвичайно розвинену систему символів та алегорій. Без їх відповідного прочитання годі дошукуватися історіософського змісту у трактуванні Богдана Хмельницького.

Основа увага в поемі приділяється осмисленню діяльності Б. Хмельницького та її наслідків.

У поемі Шевченко виразніше, ніж де інде, визначає місце Хмельниччини в історії Гетьманщини. В тричленній композиції поеми прочитуються три стадії Української козацької держави в напрямі її поступового поглинання Росією: становлення (Хмельниччина) — певна стабілізація після боротьби за Україну сусідніх держав і новий порив до волі (гетьманування Мазепи) — остаточна діквідація державності (царювання Катерини II — «лютого ворога України»). В символічному антропоморфному зображенні ця згасаюча історична стадіальність в поемі виглядає так: дівчина, що росте, виростає і стає на порі — недоліток — слабе немовля. Вона посилюється вживанням ще й водяної символіки, що була колись найважливішою в язичницьких культах слов'ян. В поемі маємо, крім цілком зрозумілого за текстом значення води як поганой чи доброї прикмети, ще й інше: оздоровчу функцію води, яка в українських заговляннях виступає магічною аналогією в парі «вода — кров», та її

ритуальне використання. На першій історичній стадії бачимо споживання води, хоч уже і «затруєної» політичними намірами гетьмана («Чом я з нею Відер не побила! Батька, матір, себе, брата, собак отруїла Тію клатою водою»). На другій — вже догоджання водою «цареві московському» і готовність годити «всякому». На третій — царське плавання по Дніпрі, як символ упокорення — поневолення України. За давніми уявленнями «ріка заливає вогонь, зупиняє кров», але одночасно в ній потопляє все «зле — лихе». Останнє посилює оптимістичний імпульс поеми.

Всі тричленні блоки — частини поеми, так чи інакше, розпочинаються зі згадки про Б. Хмельницького. Вся художня структура твору засвідчує, що на Хмельниччину автор дивився передусім як на посталу Українську державу, а на гетьмана як на засновника цієї держави. Одночасно він вважав, що Б. Хмельницький належно не розщепорядився національним набутком.

Хибність рішення Хмельницького «обгрунтовується» в поемі майстерним розкриттям реакційності та безглуздості імперського ладу Росії, невиситимим прагненням розчинити в собі всі народи: «Ото указ нарюкують: "По милості Божій, І ви наші, і все наше, І гоже й негоже"». До віддалених наслідків політичного кроку Б. Хмельницького, пов'язаних із втратою історичної пам'яті, автор відносить поступове згасання національної свідомості українського народу. В символічному вираженні це помітно на образах трьох «душ-п'ятишечок», яких дослідники справедливо вважають втіленням несвідомих верств українського народу.

Трагізм і морально-етичний аспект орієнтації Б. Хмельницького на Москву проявився і в тому, що наслідки його політичного кроку окопилися на ньому самому, в ставленні до пам'яті про славного гетьмана. «Малий льох» у поемі — це уособлення спадщини Б. Хмельницького. Натуралізованим сатиричним описом його руйнування з боку представників імперської адміністрації автор блискуче показує, що час остаточно поховав надії на гідну протекцію з боку московського царства. «Великий льох» — цілком метафоричний образ всієї України, який за допомогою прикметника умовно протиставляється попередньому символу.

Алегорична образність «Великого льоху» не заважає автору вплітати в канву поеми історичні факти. Хмельницький іде «в Переяслав Москві присягати» в пилипівку — тривалий передріздвяний піст. Відомо, що якраз 21 і 24 грудня 1653 р. гетьман пише листи до В. Бутурліна із запрошенням їхати з посольством до Переяслава.

Своєрідним поясненням історіософських аспектів діяльності Б. Хмельницького у поемі «Великий льох» є вірш «Стоїть в селі

Суботові», який багато дослідників вважають епілогом поеми. Але цей твір вимагає окремого аналізу.

І. М. Кулич
(Київ)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ДЗЕРКАЛІ НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Визвольна війна українського народу середини XVIII ст. викликала великий інтерес серед західноєвропейської громадськості. «Природно, — відзначає Д. С. Наливайко, — що особливо значним був резонанс Визвольної війни 1648—1654 рр. в Німеччині, сусідній з Річчю Посполитою. Вісті й чутки про “велику козацьку війну” буквально затоплювали країну; їх приносили найманці, які тисячами служили в польському війську, комерсанти й агенти різних держав, а також єзуїти, місіонери, євреї-лихварі, які були виметені з України бурею народного гніву і які у великій кількості осідали в Німеччині... На основі розповідей всіх цих людей склалися реляції і повідомлення німецьких часописів, а також брошури, памфлети й “летючі листки” німецькою й латинською мовами, що розходилися по всій країні та за її межами»¹.

Особливо уважно стежив за розгортанням Визвольної війни українського народу барденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм I, який був зацікавлений у підриві могутності Речі Посполитої, об'єднанні Пруссії, що перебувала в васальній залежності від Польщі, з Бранденбургом і створенні єдиного та сильного європейського королівства².

Як вважають українські історики (Ю. Мицик, Д. Наливайко), однією з перших брошур про події в Україні того часу була «Докладна й достовірна реляція про хід жорстокої і кривавої війни, яку з недавніх пір ведуть проти Польщі козаки й татари», видана німецькою мовою в Аугсбурзі 1649 р. Того ж року була опублікована латинською мовою «Реляція про славетну експедицію», яка згодом була перекладена на німецьку і польську мови. Це видання з апологічних позицій трактувало похід польської армії під Зборов, зображуючи Зборовську битву як перемогу для Польщі³.

Офіційну точку зору Речі Посполитої виражала і брошура «Коротке узагальнююче повідомлення про те, що відбувалося у серпні цього року на Русі між польською королівською партією, з одного боку, і козаками, а також татарами — з другого, до підписання миру. З цілком достовірних повідомлень тих, хто безпосередньо брав участь в подіях, взято і видано прихильному читачеві. Року 1649»⁴

Одним з дуже цікавих німецьких видань, в якому наводилося загальне висвітлення першого етапу Визвольної війни українського народу, була невелика анонімна брошура «Про новий заколот козаків проти Корони Польської...», що побачила світ також у 1649 р. Як і попередники, її автор перебував на про шляхетських позиціях, гіперболізував страхіття «великої козацької війни», засуджував варварів-козаків та селянську сірому, яка піднялася слідом за козаками⁵. Матеріали цих реляцій, донесень і повідомлень тиражувалися в згаданих вище «летючих листках».

З 1634 по 1738 рік у Франкфурті-на-Майні виходило своєрідне видання хронікального типу під назвою «Театр Європи, або докладний і правдивий опис всього, гідного згадки в історії, що відбувалося, переважно в Європі і Німеччині». («Theatrum Eeuropeum»), яке базувалося вже на конкретному матеріалі та на різноманітній документальній інформації. В шостому і сьомому томі «Театру Європи» (всього їх було видано 21), написаними маловідомим німецьким істориком, уродженцем м. Регенсбурга Йоганом-Георгом Шледером, йдеться про Визвольну війну українського народу. Автор виступає захисником магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, а повсталі маси українців називає «ребеліянтами», «розбійниками», «гультьями», ворогами «законного монарха». Та, не зважаючи на всю тенденційність Шледера, в його свідченнях містяться дуже цікаві факти з історії Визвольної війни, так би мовити, цінні «визнання противника» повсталого українського народу⁶.

На початку 1657 р. до Б. Хмельницького у Чигирин прибуло шведське посольство Веллінга, у складі якого був німецький священник Конрад Якоб Гільдебрандт. Він вів щоденник, на основі якого в 1668 р. були написані «Подорожні нотатки», знайдені пізніше в архіві Штеттіна⁷. Цей твір опублікували німецькі істрики в кінці минулого століття, а окремі його розділи, де йдеться про Україну, переклав у 1937 р. на українську мову Д. Оляничин⁸. Використовуючи цю працю, дослідник знайде в ній конкретні замальовки очевидця з життя маловідомої для її автора України, починаючи від політики гетьмана Б. Хмельницького до побуту й

звичаїв українських селян. Звичайно, що найбільший інтерес в нотатках становить розповідь пастора про аудієнцію членів шведського посольства у Хмельницького, під час якої розмова велася латинською мовою. Змальовуючи хоробрість козаків у Визвольній війні, Гільдебрандт говорить, що вони «невтомно йдучи на ворога, палили його і безпощадно били»⁹. Дуже цікавими є ті сторінки, де йдеться про поведінку українського гетьмана в побутовій обстановці. Без упередженості й ворожості ставиться Гільдебрандт і до повсталого українського селянства, але причини Національно-визвольної війни трактує дещо звужено, на перший план висуваючи жорсткий визиск трудових прошарків населення з боку орендарів, лихварів та торгівців¹⁰.

Певні відомості про Україну періоду Визвольної війни містяться в щоденнику дипломата, німця за походженням, Йоганна Майера, зокрема, про події під Берестечком у 1651 р., про тяжке становище полонених в татрській неволі, про суперечності Б.Хмельницького з полковником Гладким, про битву під Красним і загибель Д.Нечая, про поразку польських військ від загонів І.Богуна, про повстання селян в Польщі під проводом Костки Наперського і т.ін.¹¹

Варто окремо зупинитися на працях Йахима Пасторія, зокрема, на його творі «Скіфсько-козацька війна, або про змову татар, козаків і руської черні проти Польського королівства»¹². І хоч Пасторій вважається польським істориком (його справжнє прізвище — Хіртенберг), але його батько був німецьким пастором, а праця «Скіфсько-козацька війна», що вийшла у 1652 р., латинською мовою у Гданську, послужила джерелом компіляцій для деяких західно-європейських творів про Визвольну війну українського народу. Праця охоплює події в Україні з 1648 по 1651 рік (до Білоцерківського миру). Згодом її матеріали лягли в основу більш широкого твору «Історія Польщі» (1685 р.) та ряду інших. Незважаючи на те, що Пасторій виступав захисником інтересів правлячих кіл Речі Посполитої, в його творах подано узагальнюючу картину Визвольної війни, що сприяло широкій популярності автора в європейських країнах, особливо в Польщі, Німеччині, Франції. Його «Скіфсько-козацька війна» була тим джерелом, з якого брали фактичний матеріал з історії України німецькі історики та юристи¹³.

В 60-х роках XVII ст. у Німеччині продовжували виходити праці, присвячені Визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького. Так, у 1666 р. в Нюрнберзі з'явився твір з характерною для того часу дуже довгою назвою «Новий

польський Флорус, правдива й достовірна розповідь про криваві війни, які нинішній польський король Його Величність Ян Казимір вів з початку свого правління до нинішнього дня в різні роки проти козаків, татар, московитів, шведів, бранденбурзього курфюрста, седмигородців»¹⁴. Вважають, що його автором є німецький історик Еразм Франціск. Понад 300 сторінок першої частини цієї праці відведено Визвольній війні. Автор висвітлює всі події війни з позицій польсько-шляхетської Польщі. Понад 60 стрінок книги присвячено опису битви під Берестечком.

В останній третині XVII ст. в західноєвропейських країнах з'явилося ще чимало видань, в яких в тій чи іншій мірі відображена Визвольна війна українського народу. Найбільша увага цій події приділена у нарисі «Козаки», вміщеному в німецькому пер'одичному збірнику «Космографічно-історичний театр» за 1688 р., який виходив в Аугсбурзі¹⁵. Тут вперше визвольна боротьба українських козаків і селян названа «народною війною».

Значну увагу Визвольній війні приділив також С. Пуфендорф у своєму «Вступі до історії основних європейських держав», (1682 р.). Ця праця була перекладена на російську мову у 1711 р.¹⁶

Матеріали про Визвольну війну зустрічаються також у туристичних путівниках, які почали виходити в Європі у другій половині XVII ст. Зокрема, в одному з них, що з'явився німецькою мовою у Аугсбурзі в 1687 р., про гетьмана Б. Хмельницького говориться, що «був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти поляків селян і татар...»¹⁷

В цілому зазначимо, що існує значна німецькомовна література про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., яка виходила в другій половині XVII ст., але, на жаль, більшість матеріалів (реляції і повідомлення, брошури, памфлети, «летючі» листки) ще лишаються незібраними й невивченими, хоч певні кроки в цьому напрямі останнім часом вже й зроблено українськими істориками (Ю. А. Мицик, П. П. Ковальський, Д. С. Наливайко, С. М. Плохій).

¹ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. (Запорозька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 212.

² *Оляшин Д.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в 1648—1657 рр. // ЗНТШ. — 1931. — Т. 151. — С. 154—158.

³ *Мицик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI—середина XVII в. — Днепропетровск, 1981. — С. 45.

⁴ Kurzer summarischen Bericht, was im Monath Augusto dieses Jahres zwischen den Parteyen königlicher polnischer Seiten und den Cosaken sambt den Tatern in Reusland und Deroselbe gegent biss zu erhaltenem Friedem passiret und vorgeauffen. Aus glaubwürdiger communication der jenigen beyder action selbst gewesen dem gunstigen Zeser Zu gut zusammen gezogen und aussgefertieget. Anno 1649. — Див: *Мыцык Ю.А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений. — Днепрпетровск, 1978. — С.155—164.*

⁵ Grundliche und Denkwürdige Relation der neuliche Cosaken Spruch wider die Cron — Polen. — 1649.

⁶ Див: *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Немецкое историческое сочинение «Theftrum Europaem» об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. — Днепрпетровск, 1975. — Вып. 2. — С.120—135; Наливайко Д.С. Украина другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. — 1971. — № 1. — С.135.*

⁷ *Hildebrandt K.J. Dreyfache Königl. Schwed. Zegations — Reis — Beschreibung ihn Siebenbürgen die Ukrain ung Turkey nacher Constantiopel. — Див: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992. — С.954—194; Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.1. — С.380.*

⁸ *Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. // ЗНТШ. — 1937. — Т.154.*

⁹ Там само. — С.65—67.

¹⁰ Цит. за: *Січинський В. Вказ. праця. — С.95.*

¹¹ Див: *Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины. — С.26—30.*

¹² *Pastorius J. Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae. — Dantisci, 1652.*

¹³ Див: *Плохий С.Н. Источники сведений труда И.Пастория «Война скифо-казацкая» о начальном периоде Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений. — Днепрпетровск, 1978. — С.164—170.*

¹⁴ *Erasmus Francisci Neuer polnischer Florus das ist richtige und glaubwürdige Erzalung der blütiger Kriege. — Nuznberg, 1666.*

¹⁵ *Theatrum cosmographico-historicum oder der Welt-Courier... — Augsburg, 1688.*

¹⁶ *Пуффендорфій С. Введеніє в гісторію європейську. — СПб, 1711.*

¹⁷ Цит. за: *Січинський В. Вказ. праця. — С.118.*

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО СІМЕЙНОГО ЛАДУ В УКРАЇНІ XIV—XVI СТ.

Селянська сім'я за середньовіччя була не лише первинним економічним, соціальним та культурним осередком, але й базовою продуктивною одиницею, що і зумовлює актуальність досліджень цілого комплексу питань, пов'язаних з декларованою проблематикою. Найважливішим бачиться висвітлення передумов виникнення і причин тривалого побутування різних типів сім'ї та їх взаємотрансформації. В теоретичному плані принциповим є визначення базової форми сім'ї, на основі якої творилися її інші типи та підтипи. Вказані аспекти в поєднанні з конкретно-історичним дослідженням господарсько-економічних та культурно-ідеологічних рис селянської сім'ї створять можливість комплексного висвітлення історії українського середньовічного села.

Спеціальних досліджень, присвячених еволюції селянської сім'ї в XIV—XVI ст., практично не створено. Хоча свого часу деякі аспекти зазначеної проблематики піднімались в працях І. П. Новицького, М. К. Любавського, О. Я. Єфименко, М. Ф. Володимирського-Буданова, М. В. Довнар-Запольського, О. М. Левицького та ін. Вказані вчені ввели до наукового обігу значний масив джерельних даних, науково опрацювали та систематизували останні.

Подальші дослідження істориків, етнологів, демографів урізноманітнили теоретичні підходи до висвітлення проблеми і створили можливість для певних узагальнень. Проте і сьогодні залишається актуальним висловлене в кінці 80-х рр. зауваження А. П. Понсмарьова про те, що проблема типологічних змін сім'ї з точки дору історичної перспективи ще не достатньо розроблена, а серед вчених немає єдності в оцінці вказаних процесів.

В досліджуваній період основу сімейного ладу селянських дворого господарств складали малі і нерозділені(великі) сім'ї. Найбільш типовими осередками нерозділеної сім'ї в Україні були дворища. В українських дворищах XIV—XV ст., як правило, проживало по декілька малих сімей, пов'язаних родинними відносинами, які «сидели на одном хлебе», тобто спільно виробляли і споживали виготовлений продукт, «спільною рукою» розпоряджались землею, угіддями, садибою. Хоча ступінь усуспільнення виробництва і споживання міг бути різним. Так, з кінця XV і в XVI ст. непоодинокими були згадки про дворища в яких малі сім'ї «особного хлеба užívajúť», тобто виготовлений

продукт вже не становив загальної власності нерозділеної сім'ї, а ділився і споживався особно кожною малою сім'єю. Регіонально дворища — нерозділені сім'ї — даний період були зафіксовані джерелами на Волині, Поділлі, Галичині і частково Київщині. Особливо великі за кількістю малих сімей дворища побутували на поліському українсько-білоруському порубіжжі.

Об'єктивною передумовою стійкого існування великосімейних колективів був низький рівень розвитку продуктивних сил, за умов якого належний матеріальний достаток міг бути досягнутий лише в дворогосподарствах із великою кількістю робочих рук. Хоча в регіонах раннього поширення польових систем рільництва в умовах значного зростання кількості постійних полів необхідність в збереженні нерозділених сімей ставала мінімальною, оскільки не було нагальної потреби розчищати та розробляти, нові земельні ділянки. Тому протягом досліджуваного періоду джерела часто згадували поряд із дворогосподарствами нерозділених сімей і окремі двори малосімейних колективів, які в документальних матеріалах позначались терміном «дим». А в XVI ст. малосімейні подимні колективи переважали в селах Київщини, Житомирщини, поселеннях поблизу Остерського, Мозирського, Черкаського, Канівського замків, на Брацлавщині і частково на Волині. На період XVI ст. також значно посились процеси розпаду старих дворищ, а документи зарясніли термінами «півдворища», «третьдворища», «чвертьдворища», «жеребок» та ін. В останніх господарювала, як правило, мала сім'я. Змінювався устрій і самих дворищних господарств. В дворищах вже, як правило, згадувалась одна мала сім'я або ж нерозділена батьківська (батько і одружений син) чи братська (двоє одружених братів).

Внутрішня структура малосімейного селянського дворогосподарства була простою. Документи в таких випадках згадували лише голову сім'ї, на праці якого і трималась основна частина господарства. Але з часом, коли підростали і одружувались сини, то вони певний час залишались господарювати в батьківському диму, що дещо ускладнювало структуру двору, в якому утворювалась тимчасова нерозділена сім'я. Хоча згодом у батьківському дворі залишався хтось один із його синів чи зятів.

Розглядаючи діалектику співіснування малих і нерозділених сімей в Україні досліджуваного періоду, можна підсумувати, що був очевидним процес створення нерозділених сімей на основі малої сім'ї з подальшим їх розділом на малосімейні господарства. Саме так прослідковується генетичний зв'язок між малою сім'єю

і тими великосімейними колективами, що побутували в даний період у формі нерозділених сімей.

Необхідно відмітити такий ключовий аспект проблеми, як відмінність нерозділених селянських сімей епохи середньовіччя і великих патріархальних сімей періоду ранніх суспільних відносин. Вона полягає в тому, що великі патріархальні сім'ї побутували постійно, як певний інститут родоплемінного суспільства, а нерозділені сім'ї епохи середньовіччя постійно регенерувались на основі малої, розпадаючись (знову ж на малі) через деякий час. Даний підхід до проблеми робить безпідставним твердження деяких дослідників про нерозділені сім'ї, як пережиткові, архаїчні форми, що є наслідком змішування певною мірою зовнішньо схожих, але типологічно різних патріархальної і нерозділеної сімей.

В хронологічному аспекті новітні дослідження дають можливість твердити про еволюцію від великої патріархальної сім'ї VI—VII ст. до самостійних малих сімей XI—XIII ст. з цілою низкою проміжних етапів, кожен з яких фіксував все зростаючу автономію малої сім'ї. Українські ж документальні матеріали XIV—XVI ст. свідчать про малі і нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, як про основні типи сімейного ладу; про відмежовані ж багатьма віками патріархальні і нерозділені сім'ї, як про приналежні різним епохам історичні форми. Останні хоча й мали певну зовнішню схожість, але патріархальна сім'я була етапом переходу від роду, що розпадався, до малої сім'ї, а нерозділена існувала за умов панування малої сім'ї і відтворювалась на її основі. Причому на українському ґрунті досліджуваного періоду все більш чіткою ставала тенденція до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я — нерозділена сім'я — малі сім'ї. Даний процес був обумовлений тим, що виділені з нерозділеної малої сім'ї вже могли забезпечити свою економічну стабільність не шляхом довшого перебування в нерозділеній сім'ї, а через входження в систему парних і кругових допомогоюобмінних відносин в рамках сільської громади (концентрованого багатодвірного села), шляхом створення сьабринних спілок, через прийняття до складу малосімейного дворогосподарства нерівноправних членів (підсусідків, потужників і т. п.), число яких синхронно зростало в силу дії паралельних процесів майнового розшарування.

ПОЛЬСЬКИЙ «ЕКЗЕКУЦІЙНИЙ РУХ» ТА ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ ЄДИНОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Реформація розвіяла ідеократію римсько-католицької церкви, а отже, й усталену «римоцентричну» історіографію: ті суспільні групи, що прагнули дійти до влади, потребували нової, щоб «легітимізувати» свої претензії. Щоб краще зрозуміти специфіку цих змін, необхідно зробити суттєву «поправку» на властивий країнам Центральної Європи (Польщі, Литви й Русі) «патримоніальний» тип організації суспільства.

«Розпорошеність» влади у Речі Посполитій між монархом, церковно-магнатською елітою й шляхетськими земськими спільнотами конституувала різні співвідношення між окремими політично активними групами. До середини XVI ст. у державах Ягеллонів загалом існувала рівновага «складників влади», яку можна представити як рівновагу між «Річчю Посполитою земською» і «Річчю Посполитою монаршою». Здійснюючи «колективний патронат» над землями, монарх та його «співправителі»-сенатори (пани ради) полишали місцеві справи на шляхетське самоврядування, не втручаючись у нього й не змінюючи споконвіку існуючих стосунків. «Освятила» цей традиційний уклад сил «римоцентрична» ідеологія «гармонійного суспільства», яка в умовах Речі Посполитої була виразником компромісу не між церковною й світською ієрархією, як у Західній Європі, а між «колективним патроном» — «патримоніальною» монархією й «колективним клієнтом» — земськими шляхетськими спільнотами.

Порушення рівноваги відбулося внаслідок посилення тиску з боку зовнішніх противників — Кримського ханства та його союзерена — Османської імперії — й викликаного ним екстраординарного підвищення податків і військових тягарів. Стани погоджувались на збільшення традиційних обов'язків, лише одержавши певні поступки з боку монархії.

Врешті решт стани (земські шляхетські організації) добились виходу за межі локальної політичної сфери й стали реально впливати на загальнодержавну політику.

Початково вимоги «екзекуціоністів» не виходили за рамки «справедливого» розподілу тягарів між всіма суспільними й територіальними групами. Здебільшого йшлося про церковно-магнатську еліту — територіальна шляхта, незадоволена її домінуванням, вимагала від короля проведення «екзекуції маєтків», левова частка яких опинилася в руках вельмож й церковної верхівки. Саме ця обставина і стала початком бурхливих сеймів й усього «золотого віку» Сигизмунда Августа. Звинувативши Велике князівство Литовське у нібито привілейованому становищі, «екзекуціоністи» почали вимагати від короля «довершення» унії, щоб змусити литовців і русинів «справедливо» віддавати належну їм частку видатків на оборону. У фінансовому відношенні вимога унії є нічим іншим, як спробою перекладання військових витрат на плечі монарха. Розуміння дійсності як єдності Бога й створеного ним Універсума зумовлювало розуміння держави як єдності монарха із всіма його володіннями, від чого недалеко було й до ідеї єдності церкви, законодавства та управління в усіх цих володіннях. Зовсім нічого немає дивного у тому, що саме шляхта коронних земель — численна й галаслива — виступила її «мотором»: адже це її лідерам — «екзекуціоністам» — читачам Платона й Арістотеля, вдалося створити сугестивний, а головне — наочний образ Речі Посполитої як «великого міста», «громадяни» якого — лицарі — шляхта — користуються всією повнотою особистих й політичних прав.

Наскільки цей образ «небесної держави» виявиться привабливим, показують подальші кроки до унії. У 1562 р. литовсько-руське боярство, зваблене перспективами шляхетської свободи, які відкривала перед ним об'єднана Річ Посполита, пропагована польськими й руськими публіцистами, на військовому зборі біля Вітебська заявило про своє погодження з ідеєю унії.

До 1562 р. шляхетський загальний руських й литовських земель був наче зачарований видінням ідеальної Речі Посполитої, хоч і розкиданої по полях, але сильної спільним сеймом, у якій боярство-земянство нарешті позбудеться «патримонії» панів рад, одержить право голосу у сеймах і сеймиках, а також «братську» допомогу у війні проти «Московського».

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Формування національної свідомості чіткіше простежується в періоди змін домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування. Яскравий приклад тому в історії українського народу спостерігався в епоху «революційного стрибка після тривалої еволюції»¹ (кінець XVI — перша половина XVII ст.).

До середини XVI ст. козаки не усвідомлювали себе окремим прошарком тогочасного українського суспільства. Всі норми їх внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння і ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на загальному зібранні або ж козацькій раді, яка, насамперед, визначала і забезпечувала надійність об'єднання на певний час. Спільна ідея зміцнювала прагнення козакуючих у досягненні поставленої мети.

Становище суттєво змінилося із заснуванням Запорозької Січі в 50—60-х роках XVI ст. За досить короткий період козацтво виробило власну суспільно-політичну структуру — Кіш, стало значною військовою силою. Разом з тим, козаки не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я, особистої незалежності тощо. Вони відчували себе більше членами запорозької громади, об'єднаної особливими соціальними і моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було не лише наслідком вільного життя в степах, а й результатом соціально-політичної ситуації в південних районах України, перебуваючих під постійною загрозою нападу татарських кочівників. Січове товариство являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на терені «Великого кордону», що розділяв європейську і азіатську цивілізації.

В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм. Він проявлявся, насамперед, у стійкому перенесенні фізичних страждань, байдужості до побутового комфорту. Очевидно, ці фактори дали підставу для ототожнення запорожців із членами західно-європейських духовно-лицарських орденів. Так, визначний дослідник Запорожжя А. О. Скальковський писав: «Схоже на католіцькі римські ордени, козацтво було пов'язане узами

общини (*societas*), віри (*religio*) і покликання (*vocatio*) або ж мети свого об'єднання»². Його судження підтримував російський вчений і письменник Д. Л. Мордовцев. Порівняння Січі із європейськими духовними орденами мають місце і сьогодні.

Справді, в обох випадках спостерігаються аналогічні явища: обряд вступу до товариства, побратимство, високий статус свободи, пошуки лицарської слави і здобичі, культ Діви Марії Покрови. Водночас існували принципові відмінності між лицарями-ченцями і запорожцями, що впливали на формування їх світоглядних засад. Таємні духовні ордени (іоанітів, тамплієрів) створювалися із представників дрібного і середнього дворянства. Їх зростаюча політична і економічна влада перетворювалася в основу католицького панування на Сході. Чисельні земельні володіння майже у всіх країнах Західної Європи забезпечували досить сите життя. Членами запорозької громади ставали виходці з різних суспільних верств — від селянина до шляхтича. Джерелами їх прибутку була не феодална рента, а пошуки так званого «козацького хліба». При цьому Січ набула загальнонаціонального значення у боротьбі проти іноземного гніту та зовнішньої агресії.

У середовищі січової общини характерні риси лицарства — військової доблесті, взаємоповаги і благородства — проявлялися у формі спілкування запорожців. Козаки називали один одного товаришами, що в тогочасній польській мові означало дворянство, яке служило у привілейованих гусарських хоругвах на відміну від рядового складу жовнірства. Товариство для запорожців ідентифікувалося із шляхетством в Речі Посполитій. Порівняння лицарства і шляхетства було досить популярним наприкінці XVI ст. Хоча й створити власне лицарство на зразок західноєвропейського польській шляхті не вдалося. В цьому контексті звертає на себе увагу зафіксоване Бартошем Папроцьким звернення запорожців до шляхтича Самуеля Зборовського при врученні йому гетьманської булави: «Ми милостивий пане, вбачаючи у тобі пана лицарського і шляхетного походження, що для нас мало важить, тільки справа і серце мужнє ... зичимо тобі, аби нами довго порядкував, звідкіля б і собі і нам і вітчизні милій і своїм нащадкам безсмерту славу здобув»³.

Ідея лицарської гідності поступово проникала у свідомість різних верств населення. Київський католицький єпископ Йосип Верещинський у 90-х роках XVI ст. пропонував навіть заснувати лицарську школу на Запорозькій Січі для шляхетської молоді.

Він виступав проти урядових репресій щодо козацтва. На думку ксьондза, козаки були такими ж лицарями як шляхтичі, а значить мали всі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої, користуватися специфічними джерелами прибутків і широкими політичними правами.

В ході козацьких повстань кінця XVI ст. характерних рис набувають звернення, в яких козаки іменуються лицарями, відбувається героїзація окремих визначних постатей — Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Самійла Кішки в — народних думках та історичних піснях. Важливим чинником поширення козацького ідеалу — людини вільної, наділеної певними імунітетними правами в житті тогочасного суспільства стала поява певного взірця морального авторитету серед козацтва.

Петро Конашевич-Сагайдачний був виходцем із православної шляхетської родини на Самборщині. У 80—90-х роках XVI ст. він закінчив Острозьку академію, прогресивні традиції якої справили благодатний вплив на формування світогляду і вибору життєвого шляху молодого шляхтича. Прибувши на Січ, Сагайдачний завдяки освіченості і дипломатичним здібностям досить швидко здобув авторитет, неодноразово обирався кошовим отаманом. Під його проводом запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Ізмаїл, Акерман, Сіноп, Трапезунд, Кілію. Гетьман дав відчутти властям силу українського козацтва, його необхідність для держави, змушуючи таким чином уряд Речі Посполитої йти на поступки. Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, ліквідованої Берестейським собором. Вступивши до Київського братства в тому ж році разом з усім Військом Запорозьким, він мав формальне право виступати його заступником і протектором. Будучи смертельно пораненим гетьман відписав своє майно на освітні та благодійні цілі.

Петро Сагайдачний не був представником української шляхти, яка, ставши на козацьку стежу, здобула авторитет у сучасників. Борцями за лицарські права і захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло, Петро Одинець, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович. Завдяки тісним контактам з тогочасною інтелігенцією, в їх середовищі усвідомлюється ідея спадкоємності між князівською Руссю і Україною, кристалізується прагнення визволення від іноземного поневолення, відновлення власної державності. Козацтво вбачає себе невід'ємною частиною укра-

інського народу, висловлює прагнення захищати його від ворожих посягать.

В ході народних повстань 20—30-х років XVII ст. козацтво утвердило репутацію захисника загальноєтнічних інтересів. Поширення козацького ідеалу дозволило ватажкам повстанців за досить короткий період залучити до своїх лав тисячі селян та міщан. На цей час припадає і зростання чисельності «нереєстрового козацтва, яке стає провідником боротьби за «давні лицарські вольності». Цікаво, що в окремих універсалах, наприклад, Карпо Скидан іменує себе «полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною». Фактично маємо справу із першим випадком визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, але й певного національно-територіального суб'єкту. Під Україною, очевидно, розумілася Наддніпрянина. Проте сам факт вживання даного терміну для означення батьківщини українського козацтва свідчить про значний поступ його свідомості.

Незважаючи на поразку повстань, здобутий досвід боротьби проти польської влади в Україні дозволив Богдану Хмельницькому і його соратникам досить оперативно провести підготовку до виступу на початку 1648 р. Перші гетьманські універсали містили, насамперед, вимогу підтвердити ліквідовані «Ординацією» 1638 р. козацькі права і привілеї та ліквідувати уніатство. Переможний в цілому хід перших двох років Визвольної війни значно розширив спектр завдань, поклав початок створенню козацької держави. Під час переговорів з королівськими комісарами в Переяславі (лютий 1649 р.) Богдан Хмельницький виступає вже не лише як козацький гетьман, а й «самодержавцем руським», представником всього народу, заявляючи: «Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Допоможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша, — щоб знищивши селян на козаків не ударила»⁴. Тобто, з розгортанням війни козацтво чітко усвідомлює себе не лише окремим станом, а й виразником загальнонародних інтересів.

Отже, серед головних чинників становлення козацької самосвідомості було створення центру козацької громади — Запорозької Січі, де кристалізувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності. Захист українських земель від татарської агресії стає життєвою потребою запорожців, що поряд із шляхетськими традиціями вплинуло на витворення козацького

ідеалу. Поява постатей, які уособлювали моральний авторитет серед сучасників, і розгортання визвольного руху сприяли становленню духовних основ козацької суспільної верстви.

¹ *Голенищев-Кузупов И. Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963. — С. 51.

² *Скальковскій А. О.* История Новой Сечи. — Ч. 1. — Одесса, 1846. — С. 102.

³ *Bartosz Paprocki.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 158.

⁴ Памятники, издаанные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1898. — С. 320—321.

Л. Д. Статі, Р. К. Бутенко
(Черкаси)

ПРАВОСЛАВ'Я ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ КІНЦЯ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Православна церква в Україні на протязі кількох віків в умовах відсутності власної держави виступала символом української самобутності. Перебуваючи під владою іноземних держав, українці неодноразово зазнавали спроб асиміляції іншою культурою. В XVI ст., зі вступом православних українців у безпосереднє сусідство з католиками-поляками, між ними почалося гостре ідеологічне суперництво, яке згодом переросло у релігійне протистояння.

В той час, коли українські магнати і шляхта в більшості переймають унію, полонізуються, завдання бути головною опорою православної церкви і української народності бере на себе козацтво. Козацькі рухи кінця XVI — початку XVII ст. не носили релігійного забарвлення. Вони були спрямовані на захист станових привілеїв та прав козацтва як окремої соціальної групи. Чим далі зростаюча військова та економічна могутність козацтва потребувала відповідного ідеологічного виявлення. Ним була християнська православна віра.

Цілком закономірними стали події 1620 р., коли патріарх Єрусалимський Феофан висвятив митрополита на Київську митрополію — Іова Борецького. Це було зроблено завдяки активній підтримці запорозького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Важливим кроком на шляху поєднання православного і козацького рухів став також вступ до Київського Богоявленського братства всього Війська Запорозького.

З особливою силою зв'язок православ'я і козащини проявився в роки повстання під проводом Богдана Хмельницького. Деякі сучасники навіть вважали цю війну релігійною війною (на зразок протестанських воєн в Західній Європі). Ідея захисту православної віри відіграє об'єднуючу роль в ході Визвольної війни, і не випадково вона присутня вже в перших документах — універсалах Хмельницького.

Проте стосунки між козацькою верхівкою і керівництвом православної церкви були дуже складними. Загострилися вони після того, як стало ясно, що Богдан Хмельницький веде політику зближення з Москвою. Верхівка українського православного духовенства боялася втручання Московського патріарха в справи Української церкви.

Вже на Чигиринській раді 1654 року вище духовенство устами черкаського протопопа Федора Гурського виступило проти союзу з Москвою. Поте були й інші думки. Протопоп Ніжинський Максим Филімонівич, вітаючи Андрія Бутурліна, порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням євреїв з єгипетського полону.

Політичне з'єднання України з Москвою логічно вело до з'єднання церковного. Це добре розуміли верхи української церкви, і тому вони рішуче стали проти цього з'єднання. Після 1654 року Сильвестр Косов намагається чинити опір московським посланцям. Він не захотів приймати присяги на вірність Москві і не дозволив це зробити своїм людям. Йому вдалося відстояти землі поблизу Св. Софії, де московські воєводи хотіли побудувати фортецю. В серпні 1654 року митрополит Косов відправив спеціальне посольство до царя Олексія Михайловича на чолі з Миколопустинським ігуменом Інокентієм Гізелем. Посольство просило царя зберегти права української церкви. Це прохання залишилося без відповіді.

Українське вище духовенство і сам митрополит Сильвестр в той же час не втрачало зв'язків з поляками, про що свідчать згадки сучасників. Після смерті С. Косова 13 квітня 1657 року процес поглинення української церкви московською патріархією став незворотнім.

Боротьба українського народу за своє визволення проходила в нерозривній єдності із боротьбою за збереження православ'я. З поступовою втратою української державності йшов процес і ліквідації церковної самостійності.

КОЗАКИ НА АФОНІ

Свята Гора Афонська, що здіймається над блакиттю Егейського моря у північно-східній Греції, це на схилі 1 тис. н. е. стала визначним осередком чернецтва, центром притягання для подвижників з багатьох країн східнохристиянського світу. Після запровадження християнства в Київській Русі за князя Володимира Святославича на Афоні з'являються і перші руські поселенці. Близько 1030 р. вони заснували тут монастир Успіння Богородиці (тобто Теслі). Вихованцем цього монастиря був преподобний Антоній Любечський, який започаткував чернечий рух на Русі й був фундатором Печерського монастиря у Києві. Афонські візріці святості були близькими святителям середньовічної Русі-України. Ось чому афонський вплив виявлявся у повсякденному житті її монастирів та церковному будівництві.

Між тим кількість руських ченців на Афоні зростала. У 1169 р. їм було надано обитель святого великомученика Пантелеймона, яка у джерелах ще називається Руссиконом, або Старим Руссиком. Водночас руські ченці продовжували утримувати за собою й монастир Ксілургу. Проте, на початку XIX ст. тут вже господарювали болгарські ченці, які 1820 р. збудували на честь свого національного святого — Іоанна Рильського нову церкву. Виім, тоді продовжувала функціонувати й давня церква Успіння Богородиці. За свідченням благочестивих паломників тієї епохи, однією із святинь цього храму був образ святителя Дмитрія Ростовського (українця Тунтало). У монастирській ризниці тут й досьгодні зберігаються численні пам'ятки східнослов'янської писемності (стародруки) та культури.

Монастир святого Пантелеймона швидко розбудувався, зростали його матеріальні статки, примножувалися культурні та мистецькі цінності.

Нашестя орд Батия на Київську Русь, встановлення хрестоносцями свого панування в Царгороді та у Солуні перешкоджало, а то й зовсім унеможливлювало контакти руських ченців зі своєю батьківщиною. Відтак у XIV ст. монастир св. Пантелеймона опинився під опікою Сербії, з якою його єднали давні релігійно-політичні зв'язки. Після втрати останньою незалежності у бойовищі на Косовім полі у 1389 р. руські ченці на Афоні знайшли своїх опікунів серед

господарів Модавії та Валахії. Коли Печерський архімандрит Досифей наприкінці XIV ст. відвідав Афон, він знайшов тут трохи більше десяти ченців, які походили з Руси-України. А ще через століття більшість ченців монастиря св. Пантелеймона складали етнічні греки. Щоправда, ігуменствував у монастирі тоді ще українець на ймення Паїсій. За його ініціативою Афон встановив зв'язки з московським царем Іваном III, який дозволив святогорцям збирати милостиню на Москві. Відтоді російські царі стали проявляти увагу до Афону, опікуючись цілим рядом тамтешніх монастирів, що було пов'язано з антитурецькою політикою Росії.

Афон, проте, продовжував вабити українських святих. Приплив останніх не ослаблювався. Разом з тим, світська влада в Україні мало опікувалася українськими мешканцями Афону. З українських гетьманів хіба один тільки Іван Мазепа підтримував зв'язки з Святою горою Афонською. Близько 1708 р. він вислав до Гробу господнього, на гору Синай та до Афону тридцять тисяч дукатів. В одному із тамтешніх монастирів зберігався прижиттєвий портрет Мазени (тепер він зберігається серед численних невпорядкованих матеріалів монастирського зібрання). У монастирських сховищах відклалися також цікаві документи, що стосуються життя та діяльності великого гетьмана та його сподвижників, частина з яких після поразки справи Мазени стали ченцями афонських монастирів.

Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. російські та й українські ченці Святої Гори Афонської зазнали утисків й переслідувань. Монастир св. Пантелеймона через запустіння переходить до рук грецьких ченців. Він однак продовжував називатися Руським. У 70-х рр. XVIII ст. грецькі насельники цього монастиря вирішили переселитися в інше місце. На західному схилі Афонської гори, на березі моря вони заклали нову обитель, звану й дотепер як руський монастир святого великомученика Пантелеймона. Нині в ньому мешкає близько 25 ченців, що є вихідцями з колишнього Радянського Союзу. Цей монастир являє собою ціле чернече містечко, в архітектурі якого химерно поєдналися різні художні стилі.

Близько 1745 р. на землях грецького Пантократорського монастиря постав скит св. пророка Іллі. Його обулаштував знаменитий реформатор чернечого руху у Східній церкві — українець Паїсій Величковський. Іллінський скит уславився

подвижницькими подвигами ченців, яких надихав приклад духовного самовдосконалення Паїсія Величковського.

Після ліквідації Запорозької Січі на Афоні з'явилися запорожці, які поселилися у підупалому на той час Іллінському скиту (у 1763 р. Паїсій Величковський разом з 64-ма ченцями повернувся у молдавські землі). Відтак, ця обитель починає потроху підводитись із занепаду. Повстання 1821 р. в Греції викликало турецькі репресії щодо афонських ченців. Остерігаючись переслідувань, українські ченці разом зі своїм ігуменом Парфенієм змушені були вимандрувати у Надчорноморщину. Чернече життя в скиті св.Іллі оживає тільки після Адріанопольського миру, укладеного з турками у 1829 р. На той час було ліквідовано Задунайську Січ, її частина козаків подалася до Афону. В одному з тамтешніх монастирів постригся у ченці, наприклад, Василь Сідлецький (Лях). При ньому були папери надзвичайної ваги, бо 1846 р. російський уряд вислав на Афон спеціальне посольство з метою конфіскації тих документів.

Коли 1847 р. Афон відвідав ієромонах Сергій (Святогогорець), в Іллінському скиті вже діяло три церкви й мешкало тридцять ченців. У своїх листах Сергій-Святогогорець розповідав друзям про те, до Іллінська ризниця «повна коштовних шат, посуду, книг — дари колишніх запорожців». Тут, на монастирському подвір'ї здіймав крила єдиний на Святій Горі вітряк, а біля нього бовваніли серед кипарисів колодязі-журавлі. На початку нинішнього століття в Іллінському монастирі мешкало близько п'ятисот ченців, більшість з яких була українцями. Однак ця обитель на той час вже втратила свою внутрішню національну ідентичність. Їй допоки нею опікувалась, зокрема царська родина, тут панував великодержавний дух, властивий російському православ'ю.

Нині скит св.Іллі знаходиться у віданні грецьких ченців, які не в змозі забезпечити належний догляд за давніми манускриптами та стародруками, що гинуть у монастирських келіях та підвалах. Між тим, ці матеріали мають неопініє значення для української археографії. Ґрунтовне вивчення та каталогізація цих матеріалів відкрила б унікальну можливість для неймовірних відкриттів, а, можливо, і справжнього перевороту в галузі, історичних досліджень минулого українського народу та його духовної спадщини.

А. Г. Морозов
(Черкаси)

ПОСИЛЕННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У КІНЦІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Бурхлива і масштабна військово-політична, державотворча діяльність Богдана Хмельницького продовжує притягувати до себе увагу не лише дослідників-спеціалістів, але й активно діючих політиків та партійних публіцистів найрізноманітніших напрямів. Свідомо чи напівсвідомо перекручуючи, а не рідко й й повністю ігноруючи тогочасні реалії, невблаганну логіку фактів і подій, що лежали в основі прийняття тих чи інших історичної ваги рішень, кон'юктурно-політична спекуляція заважає розиткові не лише суто наукових досліджень. Ще в більшій мірі вона дезорієнтує сучасну громадську думку, дестабілізує суспільство тоді, коли воно саме стало на складний шлях творення і розвитку української державності, потребує прямо протилежного — консолідації та єдності.

Саме це вміння в надзвичайних ситуаціях (військово-політичних, соціально-економічних, громадсько-релігійних) об'єднати практично всі стани і верстви українського суспільства і є, на наш погляд, одним з найбільших досягнень Богдана Хмельницького в ході Визвольної війни. Наскільки це важко було здійснити попередникам Б. Хмельницького, добре видно хоча б з невдач чисельних повстань кінця XVI—30-х рр. XVII ст., а також трагічних подій горезвісної Руїни.

Розкол єдності українських визвольних сил здавна був одним із найдієвіших засобів польсько-шляхетської шляхти, спрямованих на збереження свого панування в Україні. На підтвердження цієї думки може, зокрема, свідчити хід повстання українського народу проти іноземних гнобителів 1591—1593 рр. під проводом К. Косинського, де не можна не звернути увагу на ефективність зусиль уряду Сигізмунда III Вази по розколу єдності повстанців. Головним чином вони полягали в тому, з тактичного боку, щоб максимальної гостроти військові дії набули саме в найбільш суворий, зимовий період. Тобто, робився розрахунок на те, що погано вдягнуті, малозабезпечені продовольством та не при звичаєні до військово-польового облаштування в зимовий час повсталі селяни будуть неспроможні протистояти королівським реєстровцям. Тоді ж канцлер Я. Замойський цілеспрямовано намагався внести деякий розкол між низовим і реєстровим козацтвом, йдучи на певні поступки останньому.

Саме внутрішні соціальні протиріччя між різними групами керівників повстання 1593—1596 рр., зокрема між С. Наоивайком та Лободою, в решті-решт призвели до того, що Лобода та його найближче оточення пішло на зраду повстанців. Захоплення в полон С. Наливайка, М. Шаули, Щостака стало основною причиною поразки найбільш масового народного руху кінця XVI ст.

Політика польського уряду за принципом «розділяй і володарюй» в українському питанні була домінуючою і надалі. Так, влітку 1598 р. головним чином незгоди серед реєстрових козаків, які розкололися на два табори — прибічників Байбузи та тих, хто йшов за Полоусом, стали на заваді об'єднаному виступові проти впровадження унії. Схоже розвивалися події і під час зимового походу 1613—1614 рр. запорозького козацтва проти можновладців на Правобережжі. Швидко набуваючи масової підтримки з боку всіх верств населення Київського та особливо Брацлавського воєводств, повстання було приречене на поразку в значній мірі через сногядадьку поведінку частини реєстрового козацтва.

Аналогічна ситуація склалася і в ході розвитку антишляхетської боротьби наприкінці 1615 — на початку 1616 рр., в результаті якої авторитетний у військових питаннях гетьман П. Сагайдачний втратив булаву.

Негативно позначились на консолідації українського суспільства й інші обставини. Наприклад, фактичне існування двох козацьких гетьманів — П. Сагайдачного і Я. Бородавки. Кожен з них мав значні групи прибічників. Справу ніяк не можна зводити до суто особистих амбіцій визначних козацьких проводирів. Навіть коли пішли з життя і Я. Бородавка, і П. Сагайдачний, запекле політичне протистояння серед козацтва не вщухало ні на мить.

Тому в ході збройної боротьби з шляхтою восени 1625 р. козацтво продовжувало залишатися розколотим. Ворогуючі угруповання очолили М. Дорошенко, з одного боку, і М. Жмайло, з другого. Гетьманська булава, як і в 1620—1621 рр., переходить з рук в руки, що, зрозуміло, ніяк не зміцнювало становище повсталих.

Ця тенденція домінувала і в наступні роки. Конкретно повстання 1629—1631 рр. характерне тим, що протягом порівняно короткого періоду на вимогу тих чи інших угруповань, що існували серед його учасників, гетьманська булава перебувала в руках Г. Чорного, Л. Івановича, Т. Федоровича (Трясила), Т. Орендаренка, І. Кулаги-Петражицького. Більше того, навіть за умов тимчасового припинення військових дій проти шляхетських військ, внаслідок непримирення всередині українського суспіль-

ства в кінці 1632 — на початку 1633 рр., самими козаками був убитий в Каневі гетьман І. Кулага-Петражицький. Лише декілька тижнів володарем булави був А. Діденко. Обраного замість зміщеного через суперечки А. Діденка Дорошенка 8 червня 1633 р. також убили самі козаки.

Часті незгоди не лише між рядовими реєстровцями, а й серед верхівки під час походу Владислава IV в 1633 р. на Смоленськ, призвели до прямого поділу на два ворогуючі табори козаків на чолі з Я. Острянином та І. Караїмовичем. Причиною стало самовільне зняття частиною козаків облоги Путивля і, всупереч чисельним наказам, погрозам і умовлянням польського командування, негайне повернення їх в Україну в момент найбільш запеклих боїв під Смоленськом.

Протиріччя між різними частинами українського суспільства обумовлювали, таким чином, відсутність національної єдності, що особливо болюче відчувалось під час загального піднесення визвольної боротьби. Характерна в цьому аспекті зрадницька акція частини реєстрового козацтва, спрямована на внесення розколу серед захисників Кодаку і видачі на поталу шляхті І. Сулими та п'ятох інших керівників повстання. Слід підкреслити, що захоплення запорожцями під проводом І. Сулими в 1635 р. Кодаку мало, по суті, загальнонаціональне значення, оскільки фортеця та її гарнізон досить відчутно блокували Запорозьку Січ — всім народом визнану оружну й духовну твердиню, надію на краще буття від України. Повним розколом через збройне протистояння всередині самого козацтва завершилось повстання 1637 р.

Боротьба за військово-політичне керівництво повстанням між представниками різних верств козацтва, що почалася з усунення з посади старшого реєстра В. Томиленка та обрання замість нього С. Кононовича і виходу внаслідок цього частини козаків на чолі з П. Бутом (Павлюком) на Січ, закінчилась також трагічно. Козаки, що пішли за П. Бутом та К. Скиданом, захопивши С. Кононовича, військового писаря Онушкевича, а також «много других лучших старшин», звинуватили їх у зрадництві і стратили. Відсутність єдності серед повсталих стала причиною загибелі й П. Бута, Кизими, Кизименка та деяких інших керівників. Незважаючи на страші звірства на Подніпров'ї польського гетьмана М. Потоцького, С. Лаща, І. Караїмовича, реєстрова страшина та частина реєстрових козаків Білоцерківського та Корсунського полків визнали за прийняття разом з корононим гетьманом С. Конєцьпольським йти на розорення

Зопорожжя. Лише пильність січовиків зірвала підступні наміри І. Караїмовича та його спільників.

Незгоди та протиріччя давалися взнаки навіть під час наперед узгоджених спільних дій повсталих. Так, у 1638 р. успіху повстання під керівництвом Я. Острянина, а потім Д. Гуни серйозно перешкоджала поведінка досить значної частини реїстровців на чолі з І. Караїмовичем. Слід підкреслити, що масовість і масштабність повстання 1638 р. вражала раніше ніколи не баченим розмахом. Та незважаючи на те, що магнатсько-шляхетське панування на Наддніпрянщині захиталось, промагнатські позиції І. Караїмовича та його прибічників не змінились.

Вся глибина реально існувавших в українському суспільстві протиріч проявлялась і надалі, зокрема, в ході Визвольної війни середини XVII ст. Лише протягом короткого періоду, завдяки справді державній мудрості Б. Хмельницького, було досягнуто відносної єдності практично всіх верств і прошарків тогочасного суспільства. Наслідком цієї єдності стали вражаючі сучасників військово-політичні успіхи українського народу в 1648—1656 рр., а як вікопомний результат — створення в небувало важких зовнішньополітичних умовах реально існувавшої Української держави.

С. А. Кисіль
(Черкаси)

ПРО ПОШИРЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

За своїми глибинними витоками і впливом гуманізм є явищем скоріше світової історії, ніж західно-європейської. І все ж якраз народи Західної Європи через чисельні пошуки змогли зберегти, творчо розвинути культурну спадщину античності, виробити систему цінностей, що визначали культурний прогрес протягом багатьох століть. Розкриття його загальнолюдської сутності, причетності до його становлення й поширення окремих народів, в даному випадку українського, має наукове і суспільне значення. Адже саме через глобальні тенденції історичного розвитку і можна збагнути свою етнічну природу, традицію і майбутнє проживання в «європейському домі». Надзвичайно болюче нерозуміння себе як народу, невизначеність зовнішніх орієнтирів в значній мірі зумовлені деформацією історичного мислення. Вона привла до спрощення самої суті такого явища як гуманізм, знецінення або однобокого тлумачення культурного доробку тих

особистостей, які склали цілу епоху в етнічному і державному утвердженні українського народу.

Щоб належним чином оцінити всю складність, а можливо, власне багатство їх поглядів, а також гуманістичного напрямку в духовній культурі Європи, нам доведеться поглибити розуміння багатьох її аспектів. Зрозуміло, що це завдання часу, зусиль вчених багатьох гуманітарних наук. Спираючись на існуючі дані, ми можемо виділити ряд важливих проблем. Перша з них визнає об'єктивною основою гуманістичного руху споконвічну духовну еволюцію людей, їх прагнення зрозуміти світ видимий і світ невидимий, нейтралізувати духовними засобами природну різноманітність, а отже відчуженість людських інтересів. З цієї точки зору головним надбанням цивілізації, яку гуманісти вважали основою культурного прогресу, було вироблення християнської моралі, етики милосердя. Догматизація державною церквою ідей раннього християнства, войовниче протиставлення бога людині, віри знанням принизило, послабило людину, стало причиною культурного падіння середньовіччя в порівнянні з античністю. Але саме середні віки породили могутнє Відродження людського духу.

Історичною заслугою гуманізму стала емансипація людської особистості, реалізація її земної тілесної природи. Вчення гуманістів, як свідчать дослідники, об'єктивно сприяло переорієнтуванню філософії від богопізнання до пізнання природи, земного і духовного життя людини. Звідси пропагування освіти, нової системи цінностей — природної, божої рівності людей, народів, їх культур.

Критика церковної ієрархії, її авторитарного догматизму, культурної обмеженості ведеться не тільки заради зрозумілішої і дешевої церкви, а за нове світосприймання, а, значить, нові засади людського буття.

Звернення до античної культури відродило в першу чергу платонівське розуміння Бога як духовної, творчої суті світу, його багатогранності, людини як особливої його частини, «маленького космосу». На думку Є. Гарена, вже наявне у Петрарки уявлення про «Благочестиву філософію», що розумілося як «вчена релігія», складало одну з характерних ознак гуманістичної культури від К. Салютаті до М. Фічіно. Слідом за цим утвердилась нова манера інтерпретувати універсалістську функцію християнства в історії людства. Фічинівська апологетика релігії була пов'язана з закликом до релігійного миру. Цей мир означав зустріч людей

в їх сутній людяності і у впевненості в цінності людини. Крім того, він означав знаходження глибинної, фундаментальної єдності за посередництвом найголовнішої християнської чесноти — милосердя.

Пропонуємо саме з таких концептуальних положень підійти до характеристики культурного середовища братських шкіл, оточення К. Острожського, наукової та перекладацької діяльності вихованців Києво-Могилянської колегії в Україні та за її межами.

В. І. Цибульський
(Рівне)

ЗБОРІВСЬКИЙ ПОХІД ТА УГОДА 1649 Р. У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Не помилимося, якщо зробимо висновок, що тема Збіривського походу та укладеної в результаті його угоди викликає найбільшу (після Переяславсько-московського договору 1654 р.) увагу зарубіжних вчених¹.

Серед досліджень, присвячених цій проблемі, помітний слід в історіографії залишила праця Джорджа Вернадського. Детальне описавши подію під Збаражем, автор наголосив на відсутності порядку в польсько-шляхетському війську. При спорудженні фортифікаційних споруд робота, відзначав він, просувалася дуже повільно, в результаті укріплення не встигли завершити до появи козацької армії і татар. На думку Д. Вернадського, штурм польського табору міг закінчитися успіхом повстанців, якби не сміливі і рішучі дії Є. Вишневецького, котрий зумів підняти бойовий дух всієї армії². Така оцінка ролі шляхтича розцінюється нами як результат некритичного підходу автора до аналізу джерел, в першу чергу тих, що належали представникам Речі Посполитої, які ненавиділи повстанців на чолі з Б. Хмельницьким і водночас ідеалізували особу Є. Вишневецького. До речі, в праці замовчуються його надзвичайно жорстокі дії щодо повстанців і взагалі православних українців, як і втечі при небезпеках.

Наслідком некритичного використання документів є й твердження про виступ на боці козацької армії в Збіривському поході турків і донських козаків, які нібито брали участь в осаді королівського війська³. З цієї причини має місце значне перебільшення кількісного складу козацького чи татарського війська. Наприклад, в одному з англійських часописів пишеться, що Б. Хмельницький зумів організувати 200 тис. козаків, а хан

мав 280 тис. військо⁴. Звичайно, такі «факти» повинні були применшити військове мистецтво повстанців і самого гетьмана, випадати поразку армії Речі Посполитої.

Автор⁵ називає кілька чинників, що, на його думку, призвели під Збаражем до відомого фіналу. По-перше, це відсутність постійного війська для захисту кордонів і неможливість швидкого зосереження. Ця помилка була виправлена Б.Хмельницьким, який використав татар і підсилив формування на чолі з Голотою. По-друге, групування української армії у дві масивні колони не дало змоги роз'єднати польське військо і розгромити ворогів поодиночі. В.Петрів стверджує, що гетьман не міг ухилитися від осади Збаража, оскільки там знаходилися надто великі сили, а їх командування було досить активним. Загалом дослідник надзвичайно високо оцінює як стратегічні, так і тактичні дії Б.Хмельницького, військове мистецтво якого порівнює з діями Наполеона під Мантуєю в Італії.

Переважає більшість вчених притримується думки, що Б.Хмельницький змушений був припинити військові дії під Зборовом і погодитися на переговори, а в подальшому прийняти пункти Зборівської угоди. Польський історик Януш Качмарчик наголошує, що угода була суворою необхідністю як для Речі Посполитої, так і для козаків — «*tertium non datur*»⁶. Серед причин таких дій гетьмана основною вважають зраду кримського хана, якого, завдяки дипломатичному таланту канцлера Речі Посполитої Єжі Оссолінського, вдалося переконати припинити війну⁷. Ф.Сисин слушно наголошує, що татари не були зацікавлені в тому, щоб утворилася могутня козацька держава. До того ж, султанський уряд заборонив провокувати Польщу до участі у війні, що могла виникнути на північному фронті в ході конфлікту між Венецією і Туреччиною. Тому Іслам-Гірсей вирішив піти на переговори з Польщею⁸. З подібним висновком збігається і позиція Т.Мацьківа, який заперечує твердження М.Костомарова про рішення хана захопити короля, а також про те, що нібито Б.Хмельницький сам запропонував перемир'я⁹.

Щодо самого змісту Зборівського договору, то тут слід віддати належне відомому досліднику козащини Т.Мацьківу¹⁰. Він зазначає, що справжній текст договору не був написаний ні до однієї збірки документів, і що М.Грушевський подав у своїй «Історії України-Руси» текст угоди на основі неповної копії з Архіву закордонних справ Росії. Т.Мацьків першим здійснив порівняльний аналіз наявних текстів (англійський, німецький і

польський варіанти) і прийшов до висновку, що між ними немає суттєвої різниці, за винятком трьох статей.

Так, якщо преамбула польського варіанту подає угоду як декларацію милості короля козакам, то німецький — як спільне рішення короля і козаків. В англійському ж варіанті договір розглядається як рішення представників Польщі й Криму. У тексті, поданому М. Грушевським, є пункт, що у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах забороняється проживати єзуїтам та євреям, утримувати єзуїтські школи. Цей пункт відсутній у щотижневнику «Briefe Relation» але він є в іншому англійському часописі — «The Moderate Entelligencer»¹¹. У німецькому тексті теж є пункт про припинення діяльності уніатської церкви та про привілеї православної церкви¹². Тільки в англійському тексті є пункт, що Б. Хмельницький має на колінах просити прощення у короля. Т. Мацьків припускає, що, можливо, польський уряд не бажав викликати гнів козаків формально не ввів цього пункту (подібно, як це було з домовленістю відносно ясиру в Україні, котрий татарам дозволялося брати на шляху до Криму). Однак що принизити гетьмана за кордоном, уряд Речі Посполитої записав пункт в тексті, призначеному для чужоземних держав¹³.

Загалом, оцінюючи Зборівську угоду, дослідники зазначають, що, не зважаючи на його компромісний характер і незадоволення обох сторін, він мав велике значення. Б. Басараб, наприклад, оцінює договір як дипломатичну перемогу козаків¹⁴. Після кількох віків, коли український народ не мав своєї власної держави, цей договір був першим правним актом, на основі якого Польща частково скасовувала Люблінську унію, а Україна фактично отримувала автономію в складі Речі Посполитої. Як стверджує Ф. Сисин, «гарантія 40 тис. козацької армії забезпечувала гетьману Б. Хмельницькому визнання як майже незалежного правителя України»¹⁵. Договір посилював владу гетьмана над непокозаченим населенням і вводив нову соціальну і політичну систему правління, котра відрізнялась від запровадженої в Речі Посполитій. І хоча Україна формально залишалася в складі останньої, вона, слушно зауважив німецький історик Ганс Шуман, мала всі атрибути держави: територію, народ, військо, уряд, законодавство, дипломатичні зносини з іншими державами, а гетьман був де факто суверенним володарем¹⁶.

Цікавий висновок зробив видатний історик О. Оглоблін, який на основі порівняльного аналізу Зборівського і Переяславського

(1654 р.) договорів констатує дві основні концепції державної влади в Україні. На його думку, в основу Зборівської угоди була покладена ідея двовладдя: з одного боку, влада гетьмана з козацькою старшиною, а з другого — Київського митрополита з духовенством та українською православною шляхтою¹⁷. Є ще один аспект в його працях, на що звернув увагу Любомир Винар¹⁸. Це висновок щодо подібності змісту Зборівського договору і «Статей Б. Хмельницького» 1654 року.

Ще одна проблема стосується авторства петиції королю, в котрій були викладені вимоги козацтва, що стали основою Зборівської угоди, а також ратифікація останньої. Канадський дослідник Ф. Сисин аргументовано доводить, що петицію слід розглядати як результат спільної праці Б. Хмельницького і представника православної непокозаченої шляхти Адама Киселя, який виступив як «mediator» (посередник) між козацькою державою і Річчю Посполитою¹⁹. Недаремно литовський канцлер Август Радзивіл пізніше звинуватив останнього в написанні статей, шкідливих для Речі Посполитої. А. Кисіль зіграв значну роль не тільки в складанні петиції, але й ратифікації договору. При цьому він опирався на підтримку короля Яна Казимира і канцлера Єжі Оссолінського, котрі переконали Сейм, що немає іншого виходу, ніж схвалити угоду. Вони сподівалися, що татари є тимчасовими союзниками і що Б. Хмельницький в кінці кінців приєднається до запланованої війни з Туреччиною.

Таким чином, дослідники розглянули різні аспекти даної теми і зробили ряд висновків, котрі заслуговують на увагу не лише вітчизняних істориків, але й широкого загалу. Водночас зауважимо, що, по-перше, не всі висновки і твердження є безсумнівними чи можуть сприйматися без певних застережень. По-друге, і сьогодні залишаються деякі питання, котрі потребують подальших досліджень.

¹ Vernadsky G. Bogdan, hetman of Ukraine. — New-Haven, 1941.

² Ibid. — P. 4.

³ Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Ed, 1982 — P. 4.

⁴ Brief Relation. — 16-th of October, 1649.

⁵ Пемпія В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648—1649 років (Історично-психологічний нарис) // Військо України. — 1993. — № 6—8.

⁶ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.

⁷ Mackiw T. The rise of Ukrainian military republic (the Hetmanstate) 1649—1764 // The Ukrainian Review.—1976.—Vol. XXIII.—No. 3—P. 11.

⁸ Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.—Cambridge, Mass., 1985.—P. 172.

⁹ Mackiw T. Op. cit.—P. 172.

¹⁰ Див: Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 // Укр. історик.—1970.—№ 1—3.—110—121; Mackiw T. English press on liberation war in Ukraine, 1648—49 // The Ukrainian Quarterly.—1986.—Vol. XLII.—No. 3—4—pp. 239—259; Mackiw T. Ukrainian—Polish peace Treaty in. the English and German of 1649 and its background // The Ukrainian Review.—1992.—Vol. XL.—No. 2—P. 12—22.

¹¹ The Moderate Entelligence. — 4-rh of October, 1649.

¹² Europaeische Mitwochenliche Zeitung.—1649.—№ 36.

¹³ Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 // Укр. історик.—1970.—№ 1—3.—С. 115.

¹⁴ Basarab J. Op. cit.—P. 4.

¹⁵ Sesen F. Op. cit.—P. 173.

¹⁶ Schumann H. Der Hetmanstaat 1654—1764.—Breslau, 1936.—P. 4.

¹⁷ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Український історик.—1965.—№ 1—2.—С. 12.

¹⁸ Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український історик.—1970.—№ 1—3.—С. 19.

¹⁹ Sysyn F. Op. cit.—P. 166.

В. І. Ілько, М. В. Оляшин
(Ужгород)

ІСТОРИК В. О. МЯКОТІН ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ 1654 Р.

Ім'я російського історика та публіциста Венедикта Олександровича Мякотіна (1867—1937) за радянського часу згадувалось вкрай рідко. Пояснюється це тим, що вчений не підтримав жовтневий переворот 1917 р., організував і очолив антибільшовицький «Союз відродження Росії» (1918), а після розгрому військ Денікіна емігрував у Німеччину. З 1930 р. був професором Софійського університету.

В. О. Мякотіна як історика цікавили проблеми історії України, Польщі, Росії, українсько-польських відносин та ін. Ми торкнемось тільки аналізу поглядів вченого на процес оформлення українсько-російського союзу 1654 р. в ході національно-визволь-

ної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі.

Треба підкреслити, що праці В. О. Мякотіна побудовані на вагомій джерельній основі. Працюючи в архівах Києва, Петербурга, Москви, Чернігова та Полтави, вчений детально вивчив сотні важливих документів. Сказане в повній мірі стосується наступних його робіт: «Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов» (Спб., 1889), «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII в.», «По поводу военного положения в Польше», «Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.»¹ та ін.

В. О. Мякотін підкреслює, що починаючи з грудня 1650 р., коли польський сейм оголосив війну Україні, «військове щастя зрадило Хмельницькому». І після поразки під Берестечком (8 липня 1651 р.) та підписання Білоцерківського договору (28 вересня того ж року), умови якого були набагато гіршими від Зборівського миру (18 серпня 1649 р.), боротьба між Україною і Польщею розгорнулася з новою силою. Вона тривала два з половиною роки і, як підкреслює історик, Б. Хмельницький, «переконавшись в неможливості відбитися власними силами від польських домагань, прийняв рішення остаточно відірватися від Польщі і об'єднатися з Московською державою».

Вищесказане важко заперечити. Практично неможливо було самостійно справитися з Польщею, а кримські татари і Туреччина не раз демонстрували свою ненадійність. Крім того, на користь Московії говорив і той факт, що вона була православною. Інша справа, що остання теж прагнула до збільшення території і мала намір використати Україну як буфер проти Османської імперії. Тому 11 листопада 1653 р. Земський собор вирішив, що «заради православної віри й світої церкви Божої государеві слід прийняти їх (українців. — Авт.) під високу руку».

Досить ґрунтовно аналізує В. О. Мякотін події, що відбулися в Переяславі 18 січня 1654 р. Справа в тому, що й досі серед істориків мають місце кардинальні розбіжності у поглядах на цей факт. Так, М. Дяконов був переконаний, що ця угода передбачала повне входження України до складу Російської держави і безумовну її залежність від останньої. М. Грушевський вважав Переяславську угоду формою васальної залежності українців, які ставали під захист російського царя і зобов'язувалися сплачувати податки, допомагати військовою силою, а «самодержець» повинен був захищати їх від ворожих нападів. На думку В. Липинського, угода

1654 р. — це тільки тимчасовий військовий союз України і Росії. Думка В.О.Мякотіна щодо подій січня 1654 р. співпадає у даному випадку з точкою зору М.Грушевського.

Історик підкреслює відомий факт, що у Переяславській церкві тільки Б.Хмельницький присягнув на вірність Москві, а царські посланці на чолі з В.Бутурліним відмовилися це зробити, бо російський цар є самодержцем і не присягає своїм підданам. Особливу увагу звертає вчений на те, що «умови приєднання України до Росії не могли бути прочитані в січні 1654 р.», бо вони були вироблені тільки в березні того ж року під час перебування посольства Б.Хмельницького в Москві. Отже, підкреслює дослідник, у січні 1654 р. входження України до складу Росії було оформлено не у формі договору, а в формі «пожалування».

В.О.Мякотін досить детально зупиняється на переговорах послів Б.Хмельницького (генерального судді С.Богдановича-Зарудного і переяславського полковника П.Тетері) з Москвою (23 березня — 5 квітня 1654 р.). Українці зобов'язувались платити податки Росії, виставляти (у випадку потреби) допоміжне військо і за це просили надати їм повну свободу у внутрішніх справах і «навіть деяку самостійність у сфері зовнішньої політики». Разом з тим, дослідник підкреслює, що вимоги козацьких послів не займали в «Статтях» Б.Хмельницького того центрального місця, на яке вои повинні були претендувати за своїм змістом. Пояснює він це тим, що Б.Хмельницький відчував себе «представником не тільки країни одної певної суспільної групи, що жила своїми відокремленими інтересами». За іншими соціальними групами населення гетьман прагнув зберегти те становище, яке вони займали раніше. Тут певні привілеї відстоювались тільки для православної шляхти.

«Статтями» Богдана Хмельницького, — підкреслив В.О.Мякотін, — Малоросія не стільки укладала династичну унію з Москвою, скільки ставала по відношенню до останньої в становище васальної держави». Їй й надалі повинен був очолювати гетьман, який повідомляв московському царю про своє обрання і складав йому присягу на вірність. Він мав право підтримувати зв'язки з іншими державами (за винятком Польщі й Туреччини) і т.д. Міське та сільське населення повинно було сплачувати податки в московську казну. Козацьке військо повинно було приходити на підтримку російській армії. Крім того, цар мав право роздавати земельні володіння в Україні. 5 квітня (27 березня за старим стилем) були дані царські жалувані грамоти «Війську Запорозькому і мало-

руській православній шляхті». Виходячи з цього, В.О.Мякотін писав, що «всі зміни в соціальному житті Малоросії в момент відторгнення її від Польщі зводились до кількісного збільшення козацтва і до розширення його прав і привілеїв», а всі інші суспільні сторони життя повинні були «зберігати свій попередній устрій з усіма його характерними рисами».

Так закінчилось юридичне оформлення входження України до складу Російської держави. В.О.Мякотін оцінив цей процес з наукової, а не великодержавної, шовіністичної позиції. Він вказав на загарбницькі плани Москви, наголосив і на помилках Б.Хмельницького, але українсько-російське зближення, що завершилося державним об'єднанням, охарактеризував загалом позитивно. Адже це була необхідність, що диктувалася міжнародними умовами.

¹ Русское богатство. — 1894. — Кн.2—4; Там же. — 1905. — Кн 10; Прага, 1924—1926. — Т. I. — Вып. 1—3)

Л. Г. Мельник
(Київ)

ПОЛІТИЧНІ ПРЕРОГАТИВИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ОБМЕЖЕННЯ ЦАРИЗМОМ У ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ СТАТТЯХ 1659 Р.

В ході Хмельниччини утворилася Українська козацька держава, на чолі якої став гетьман. Вже у перші роки повстання Богдан Хмельницький зосередив у своїх руках основні важелі влади. Те, що гетьман свідомо будував державу, а відтак як її верховний правитель зміцнював свою владу, свідчили сучасники гетьмана: А.Віміна, С.Чарнецький та інші. На цьому наголошували провідні вітчизняні історики: О.Лазаревський, М.Грушевський, І.Крип'якевич, В.Липинський¹.

Б.Хмельницький використовував свої повноваження в політико-адміністративній, військовій та судовій сферах влади. Він очолював вищий уряд країни, скликав генеральну військову та старшинську ради. Керуючи радами, Хмельницький брав безпосередню участь в обговоренні питань та винесенні рішень, а відтак і практично реалізовував деякі з них. Свою волю, як керманіча держави, він виражав в універсалах, усних і письмових розпорядженнях, наказах, котрі скріплювалися його особистим підписом («рукою

власною»). Хмельницький організовував й підпорядковував собі фінансову систему Гетьманщини. З цього приводу О. Лазаревський зазначив: що гетьман «необмежено і беззавітно розпоряджався її (Гетьманщини — Л. М.) силами, засобами і всіма добрими», розглядав скарги на вироки полкових і сотенних судів, «мав право життя і смерті, карав і милував»². Гетьман був головнокомандуючим збройними силами України (Війська Запорозького), оголошував і здійснював з своєю армією військові походи. Він репрезентував Гетьманщину в її зносинах з іншими державами — у «якості незалежного володаря, приймав їхніх послів, відправляв своїх, й жодна держава не вважала таке його становище ненормальним», — зазначає О. Лазаревський. В окремих випадках Хмельницький міг тимчасово передати комусь із старшин деякі (переважно військові) повноваження своєї влади, призначивши того наказним гетьмном.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. на практиці не змінила державного статусу України й характеру влади гетьмана. З самого початку царський уряд визнав Б. Хмельницького не лише як вождя Війська Запорозького, але й як верховного правителя народу й держави. Про це свідчить промова-звернення до нього боярина В. Бутурліна під час вручення йому прапора, булави й царських подарунків³.

Природно, що прагнучи, зміцнити державу й конкретно гетьманську владу, Хмельницький в останні роки свого правління, все більше схилився до думки зробити її спадковою, «закріпити» булаву за своїм родом. Цю тенденцію відмічали історики В. Липинський, Л. Окиншевич та ін.⁴ Серед сучасників була поширена думка, що Хмельницький прийме князівський титул (І. Крип'якевич)⁵.

Смерть Б. Хмельницького дуже помітно позначилась на подальшій долі держави. Відразу встало кілька важливих політичних питань, які вимагали негайного вирішення. Це передусім такі з них: незалежність Гетьманщини чи її федеративний зв'язок із однією з сусідніх держав; спадковість чи виборність влади гетьмана; соціальний базис держави — опора лише на странинсько-шляхетську верхівку чи на більш широкі соціальні верстви? В умовах активного втручання Росії, Польщі й Туреччини у суспільно-політичне життя країни, старшинська верхівка Гетьманщини, колишні соратники Хмельницького (Виговський, Ковалевський, Немирич, Тетеря, Зарудний, Дорошенко)

виявилися неспроможними вирішити всі зазначені проблеми й зрештою зазнали поразки, а їх політика і практика державотворення — краху. До того ж споміж держав, що боролися за Україну, Московська держава мала в ній найміцніші позиції, а отже царат міг впроваджувати в життя свої плани щодо українців впевнено і рішуче. У першу чергу вони спрямовувались на обмеження гетьманських прерогатив, а відтак суверенітету Гетьманщини.

Основні принципи політики московського уряду щодо обмеження влади гетьмана були закладені ще в умовах (статтях) Переяславсько-Московського договору 1654 р. Оскільки гетьман прагнув передусім якнайшвидше залучити збройні сили Московської держави у війну з Польщею, то мав багато часу на детальну розробку всіх положень угоди. А тому, хоч Березневі статті 1654 р., на думку М. Грушевського, й стали «підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією», але ця «конституція "не мала ніякої певності"»⁶.

Скориставшись смертю Богдана Хмельницького й обранням на гетьманство І. Виговського, московський уряд починає проводити більш твердий курс щодо Гетьманщини. Це призводить спочатку до загострення суперечностей між Гетьманщиною і Московією, а потім і до віжкритої війни між ними в 1658—1659 рр. Протистояння завершилося поразкою Виговського, через зраду лівобережної старшини, і крахом гетьманської ідеї україно-польської федерації (Гадяцький трактат). У результаті Лівобережна Україна була зайнята російськими військами. За цих умов старшинська верхівка змушена була йти на великі поступки царизму, який фактично став диктувати свої умови. Свої домагання московський уряд реалізував на військовій раді у Переяславі в жовтні 1659 р., коли новообраний гетьман Юрій Хмельницький пішов на підписання з царем нових статей, зредагованих в Москві. Як слушно зазначив А. Яковлів, ці статті, хоч і декларовані безпосередньо як «Статті Богдана Хмельницького», в дійсності були «фальсифікатом, підбіркою автентичних статей договору 1654 р.» — оскільки до старих було додано ще 18 пунктів, які суттєво змінювали весь зміст Березневих статей 1654 р.⁷

Статті 1659 р. в першу чергу помітно обмежили прерогативи гетьмана (новообраний гетьман мав вже їхати до Москви, щоб «видети его государские прелестные очи», а відтак одержати від царя грамоту і гетьманські клейноди на підтвердження своєї

влади); повністю заборонялися зовнішньополітичні зносини гетьманського уряду з сусідніми державами; визначалися васальні обов'язки гетьмана, який лише «за велінням» царя повинен був іти в похід. Гетьман мав сповіщати Москву «о всяких спорных делех», тобто про всі політичні справи; він позбавлявся права без відома царя призначати та знімати з «урядів» старшин тощо⁸.

Новими статтями московський уряд досяг головного — цар перебрав на себе роль гетьмана як «чинника суспільної рівноваги» (В. Липинський), що мирив і узгоджував станові протиріччя й інтереси, сприяючи тим самим посиленню царистських настроїв серед рядового козацтва й поспільства.

Саме на ці документи, як на «Статті Богдана Хмельницького» (хоч гетьман Хмельницький не мав до них ніякого прямого відношення), посилалися в подальшому царі (до Петра I включно). Укладаючи з наступними гетьманами під час їх обрання нові угоди, російський уряд вносив до них чергові доповнення й положення, послідовно проводячи політику дальшого обмеження прерогатив гетьмана та суверенітету Гетьманщини.

¹ Лазаревський А. Гетман малороссийский // Большая энциклопедия. — СПб., Т. 6 — С. 629; Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 323; Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 183; Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Філадельфія, 1994. — С. 109—110.

² Лазаревський А. Властная гетманша // Киевская старина, 1882. — № 1. — С. 213.

³ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 229—232.

⁴ Липинський В. Україна на переломі. — С. 248—249; Окиншевич Л. Гетьман // Енциклопедія українознавства. Т. 1. — К., 1993. — С. 376.

⁵ Киевская старина, 1882. № 11. — С. 342; Крип'якевич І. Історія України. — С. 183.

⁶ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ. — 1898. — Т. XXIII—XXIV. — С. 17—23.

⁷ Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 180—194.

⁸ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 255—265; Полное собрание законов Российской империи. — Т. I. — СПб., 1830. — С. 492—500.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ І ЙОГО ОЦІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Питання про фактичну денонсацію у 1658 р. Переяславської угоди і повернення України у лоно Польщі на основі Гадяцького трактату належить до числа тих, які впродовж століть збуджують політичні пристрасті. Неоднозначним є ставлення до цієї події і в історіографії. Якщо представники народницького напрямку в історіографії оцінювали цю подію здебільшого стримано, переважно під кутом зору відмови козацької старшини від демократичних традицій, «розправи з революцією української черні», то представники державницького напрямку зображували Гадяцький договір як певний політичний ідеал, «величний пам'ятник козащини», українську національну програму на кілька століть. Ці крайнощі виникали на ґрунті недостатнього розрізнення реального (загалом мізерного) політичного впливу Гадяцьких угод і їхнього значення як пам'ятки української політичної думки, показника умонастроїв суспільства і рівня його політичної культури.

Гадяцький трактат відбив негативну реакцію значної частини українського суспільства, насамперед козацької старшини, на ті форми, в яких втілювалася в життя Переяславська угода. Явне намагання російського уряду ігнорувати її договірний характер, його прагнення звести нанівець українську автономію викликали невдоволення в Україні. Та й сам деспотичний лад Росії опинився у гострому конфлікті з республіканськими традиціями, притаманними політичному устрою Війська Запорозького. Слід мати на увазі, що як запорожці, так і вище православне духовенство України по суті перебували в опозиції до угод, досягнутих у Переяславі і в Москві.

У цих умовах ідея повернення України у лоно Польщі знайшла чимало прибічників. Неабияке значення мало й те, що фактичним автором Гадяцького трактату Ю. Немиричем ця ідея була вкладена в елегантну форму федерації трьох «князівств» — Польського, Литовського і Руського. У первісному його проєкті передбачалося не тільки скасування ненависної унії, але й об'єднання всіх українських земель у єдиному автономному політичному цілому. Втім, у напруженому дипломатичному поєдинку з представниками польської адміністрації українська

сторона не змогла відстояти найбільш радикальні вимоги проекту, і він з'явився на світ в урізаному, спотвореному вигляді. Цим, а також військовою силою Росії, яка не побажала змиритися із втратою України, пояснюється той факт, що Гадяцька угода фактично лишилася на папері.

Проте як документ політичної думки Гадяцький трактат мав широкий резонанс. Польські історики вбачали в ньому доказ великодушності і толерантності Речі Посполитої. «Цей славний трактат, — писав А. Валевський, — був актом історичної справедливості щодо руського народу, реставрацією польської готовності до згоди». Під певним впливом таких підходів перебував і М. Костомаров, який також називає Гадяцьку угоду «славною»: «Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере, чому воно не здійснилося?.. Але приглянувшись до справи ближче, побачите, що народ не зовсім неправий», — писав він. На «великі уступки Україні з національного погляду», зроблені Польщею, звертав увагу і В. Антонович.

У досить цікавій площині розглянув проблему Гадяцького трактату М. Драгоманов. Він аналізував його в плані переорієнтації старшини від ідеалів шляхетського монархізму до лібералізму. Поширення останнього Драгоманов пов'язував з більш високою освітою Виговського і особливо Немирича у порівнянні з Б. Хмельницьким та його оточенням, які у своїх політичних прагненнях чимось нагадували С. Разіна («за царя проти бояр»). проте, вважав він, внісши в круг старшини більше політичного лібералізму, Виговський та Немирич «внесли туди і більше шляхетщини, котра обібрала масу поспільства і козацтва, так, що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму, виговщини і стала за царя».

Отже, Драгоманов близько підійшов до розуміння причин нежиттєвості закладених у Гадяцькому трактаті принципів. Козацтво разом із селянством, винесши на своїх плечах основний тягар Визвольної війни, не бажали поступатися своїми здобутками. Ця думка була пізніше розвинута Грушевським, який зауважив, що закладена в Гадяцькій угоді схема могла б мати історичне виправдання у тому разі, якби йшлося про прилучення західних земель до України. Оскільки в Західній Україні не було власної козацької держави, українська державність, оперта на шляхту, тут могла здатися природною. Але при останньому редагуванні Гадяцького акту західні провінції були вирвані із

складу Великого Князівства Руського. Тепер козацько-шляхетська конструкція нової політичної концепції уже нічим не була виправдана і нагадувала політиканську витівку, спрямовану проти козацької гегемонії. Це і зумовило її провал. Розцінена як інтриганська спроба розщепити козацтво, посіяти ворожнечу між його низами і верхами, концепція Руського князівства у складі Польщі була поставлена у вину авторам угоди і накликала гнів і кару на її творців. У тому вигляді, як вона з'явилася на світ, ідея перетворення Польщі на федерацію трьох її частин була, на думку Грушевського, «цілком нежиттєздатна».

На певні негативні сторони Гадяцької угоди звертав увагу і В. Липинський. На відміну від інших представників державницького напрямку в історіографії він зауважував, що ідея Великого Князівства Руського, яка належала Б. Хмельницькому, нещасливим принципом угоди була обплутана цілим рядом застережень і зрештою знецінена. Те, що цементувати будову Руського князівства мав не козацький, а шляхетський принцип, прирік усю ідею на невдачу.

Зрештою Гадяцький трактат виявився нежиттєздатним саме тому, що не сприяв стабілізації обстановки в Україні, а, навпаки, ускладнював її. На це, зокрема, звертав увагу Д. Дорошенко. «Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права і вольності, коли за них треба було проливати стільки крові».

Т. В. Чухліб
(Київ)

ДЖЕРЕЛА ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ. В АРХІВОСХОВИЩАХ ПОЛЬЩІ

Незважаючи на накопичення українською історіографією певної кількості досліджень, які торкаються окремих аспектів політичного становища Правобережної України в останній чверті XVII ст., на сьогодні не існує жодної спеціальної праці присвяченої вивченню зовнішньополітичних наслідків розпаду України-Гетьманщини на дві частини, визначенню основних напрямів трансформації її державно-політичних структур у зв'язку з геополітичними інтересами чужоземних країн та з'ясуванню

місця і ролі правобережного козацького устрою у системі міжнародних відносин тогочасної Європи.

За відсутності теоретичних розробок, що стосуються цієї проблематики, автором даної розвідки вжито спробу розглянути даний комплекс питань у дисертаційній праці «Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-і рр. XVII—початок XVIII ст.)». При цьому вдалося виявити значну кількість рукописних матеріалів, які знаходяться в архівах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії. Особливо великий інтерес для теми нашого дослідження становили фонди польських архівосховищ, де накопичений значний матеріал, який розкриває окремі аспекти політичної історії Правобережної України. Головна частина знайдених документів зберігається в Архіві Головному Актів Давніх (АГАД, Варшава) у таких колекціях — «Архіві Публічному Потоцьких» (АПП), «Архіві Замоїських» (АЗ), «Архіві дому Радзивіллів» (АР), Архіві Коронному Варшавському (АКВ).

Насамперед треба вказати на величезний фонд АЗ. Найцінніші джерела, що стосуються нашої теми, зберігаються у збірниках № 3028 («Листи монархів чужих. Молдавія і Мультяни. 1576—1687»), № 3031 («Війни і уклади переважно з Росією. 1577—1792»), № 3036 («Козаки, Волохи, Татари. 1598—1791»), № 3037 («Стосунки з Турцією. 1542—1787»), № 3053 («Рескрипти Михайла I, Елеонори, Яна III. 1669—1695»), № 3066 («Відомості політичні. 1594—1756»), № 3112 («Військо польське XVI—XIX вв. т. I 1577—1699.»). Вже назви цих збірок дають зрозуміти характер зосереджених в них документів. Тут знаходяться тексти міждержавних договорів, документи про підготовку і хід переговорів та обмін дипломатичними представництвами між країнами Східної і Південно-Східної Європи, інструкції послам і таємничі листи до них своїх монархів, окремі акти міжнародної дипломатичної переписки тощо. Зокрема, треба звернути увагу на текст однієї з багаточисельних копій Бучацького трактату 1672 р., а також щоденник, який вівся польськими послами під час підготовки, заключення і ратифікації Журавницького договору у 1676—1678 рр. Досить інформативними є тексти інструкцій та листи Яна III Собеського до послів у Туреччину Я. Гнінського та С. Процького за 1677—1681 рр., а також кореспонденція польських дипломатів із Стамбулу. Наступна група джерел

стосується проблеми еволюції козацького устрою, що була тісно пов'язана з польсько-українськими взаємовідносинами. Відрізняються універсали польських королів до правобережних козаків; інструкції, що видавались королівською канцелярією посланням на Правобережжя; послання у Варшаву від «козацького» комісара С. Дружкевича. У цьому фонді знаходимо матеріали службово-приватного змісту, а саме, листи до Яна III від гетьмана А. Могили і полковника С. Палія, переписку між козацькою старшиною та С. Дружкевичем. Питання, які стосувались виконання козаками суто військових функцій, висвітлюються за допомогою таких документів фонду АЗ, як тексти компутів (реєстрів) козацьких полків, окремими записами військових планів польського командування.

Цілий ряд цікавих рукописів міститься у фонді АПП, де у збірках № 47 («Зібрання листів політичних до історії панування Яна III слугуючих». — Т. 1, 2, 3), № 55 («Зібрання листів політичних за панування Августа II». — Т. 2, 1690—1736), № 133 («Лауда і інструкції від 1664 і 1681 рр. до 1708 р.»), № 162 («Збірка листів і новин кореспондентів підканцлера С. Шуки». — Т. 1, 1675—1696 рр.), знаходиться дипломатична переписка польських монархів з урядами інших країн, службове і публічно-приватне листування королів з власними посольствами та окремими урядовцями, інструкції депутатам від воєводських сеймиків на вальний сейм, листи від козацької старшини до Варшави і інші важливі документи та матеріали. Особливу увагу привертають сім оригінальних листів від правобережного гетьмана А. Могили до короля за 1684—1686 рр., крім того, тут віднайдено три листи С. Палія до Яна III (1687—1689 рр.) і один до Августа II (1699 р.), а також послання до польського монарха від наказного гетьмана Є. Гоголя (1675 р.), козацького полковника Д. Федоровича (1687 р.). Наукову значимість становить і документ під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» (1686 р.), де викладені основні принципи «правобережної» політики гетьманського уряду.

Фонд АР зберігає десятки тисяч справ, чимало з яких стосуються історії України. Особливо значну цінність мають його другий та третій відділи. Зупинимось лише на деяких документах, які висвітлюють окремі проблеми нашого дослідження. У другому відділі фонду привертають увагу копія тексту «Вічного миру» 1686 р., універсал короля до невідомого полков-

ника за 1689 р., оригінал листа «українського князя» Ю. Хмельницького до Яна III (1678 р.), листи до короля від А. Могили (1688 р.) та С. Палія (1690 р.). Приватно-публічні листи Яна III Собеського до литовського князя Михайла II Радзивілла, що зберігаються у третьому відділі (теки 15, 16, 17), висвітлюють не лише геополітичні наміри польської влади щодо правобережних земель в останній чверті XVII ст., але і подають безліч свідчень різного характеру про міжнародні стосунки у Східній Європі та за її межами. Чимало цінних матеріалів, які торкаються дипломатичних проблем досліджуваного регіону, концентруються у фонді АКВ, серед таких збірок, як «Відділ Турецький» (картон 77), «Відділ Татарський» (к. 60) та «Відділ Російський» (к. 54).

Більш компактний комплекс джерел стосовно «української справи» становлять матеріали ВР Музею Національного ім. Чарторийських у Кракові. У-фондах 419 («Копіаріуші мов, листів і інших актів до історії Польської. 1674—1684»), 422 («Листи і інструкції, вислані з канцелярії Коронної. 1687—1688»), 425 («Збірка листів політичних і мов. 1655—1692»), 493 («Акти турецькі за Августа II з колекції Шемберка. Т. I. 1698—1712»), 515 («Справи військові з років 1698—1724»), 524 («Трактати і ухвали сенату з часів Яна III і Августа II. 1682—1702»), 616 («Акти і листи, дотичні справ польсько-турецьких. 1542—1733»), 844/IV («Листи і акти з часів Я. Казимира, М. Корибута, Яна III, Августа II, дотичні Козаччини»), 867 («Сенатські консилиуми. 1676—1773»), 1168 («Копії різних актів і листів до історії Польщі за роки 1696—1696 із канцелярії коронної»), 1949/IV (Щоденник видатків військових в. к. г. С. Яблоновського з років 1693—1696»), 2699 («Акти гетьманські військові. Суди військові. Ординанси різні війська коронного. 1692—1695»), 2715 («Листи королів, гетьманів і інших з років 1589—1706») присутні всі види документів, які відносяться до різних груп рукописних джерел. Велика кількість копій різноманітних матеріалів з багатьох рукописних справ зберігається у колекції під назвою «Теки Нарушевича» (ТН). Головним чином вони містять «кореспонденції» і «новини» з різних міст України, Польщі, Туреччини, серед яких — Біла Церква, Кальник, Шаргород, Кам'янець, Львів, Жванець, Язловець, Варшава, Краків, Стамбул, Андріанополь. Поміж сотень справ можна вказати на копії листів службового та приватного характеру. За науковою зачімистію

виділяються листи Ю.Хмельницького до білоцерківського коменданта (1679 р.), київського полковника К.Солонини до правобережного генерального судді Мирона (1679 р.), гетьмана С.Куницького до Яна III Собеського (1683—1684 р.), І.Мазепи до воеводи Белзького А.Синявського.

Певна кількість матеріалу знаходиться у великому рукописному зібранні Бібліотеки Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. Серед її фондів треба відзначити ті, які стосуються досліджуваних проблем: фф.248 («Листи, що стосуються Яна III короля польського та інші»), 250 («Книга ординансів, універсалів, декретів і інших розпоряджень, виданих в 1686 р. в.к.г. і Руським воеводою С.Яблоновським»), 407 («Листи оригінальні Яна III до воеводи Віленського і інші»), 452 («Листи, писані з Львову до короля Яна III»), 2288/IV («Листи і документи з років 1674—1693») та інші. Поміж оригінальних документів слід звернути увагу на чотири листи короля до С.Куницького за 1683—1684 рр., письмові накази (ординанси) коронного гетьмана С.Яблоновського до А.Могили, полковників Гришка, М.Булиги, П.Апостола, Семена, Макухи, Булук-Баші, С.Палія, Барабаша. До іншої групи джерел належить текст козацького компуту за 1694—1695 рр. Політику урядових кіл Польщі щодо «проблеми Палія» розкриває інструкція королівському посланцю до Фастова К.Ласку (1692 р.). Принагідно зауважимо, що сімнадцять рукописних документів за 1689—1690 рр., які знаходяться у ф.876, свого часу було опубліковано М.Андрусяком.

Велике значення має також зібрання Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові. Зокрема фонди 269 («Акти козацькі з років 1596—1723, головним чином рескрипти гетьманів і урядників Запорозьких»), 363 («Листи королів Сігізмунда III... Августа II»), 645 («Книга зібрань різних експедицій військових, мови сеймові, також послання цезарів римських...»), 967 («Хроніка за 1598—1699 рр.»), 1081 («Реляції, дотичні війська Й.К.М. і Речі Посполитої. 1685—1688»), 1855 («Копії матеріалів історичних. 1671—1702»).

Наявні джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. відкривають перспективу для подальших досліджень складних проблем національної минувщини.

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО

Наукова спадщина відомого історика України М. Н. Петровського (1894—1951) яскраво засвідчує складний процес розвитку історичної думки в умовах тоталітарного режиму. Суспільно-політичний фактор безпосередньо впливав і на погляди вченого щодо історії Української козацької держави доби Хмельниччини, які впродовж творчого життя вченого зазнали істотних змін.

Вже одна з перших публікацій дослідника — рецензія на працю І. П. Крип'якевича «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925) була присвячена саме цій проблемі. Надалі з'явилося кілька студій, які так чи інакше стосувалися історії козацької держави: «Чи існувала на Україні власна монета за часів Б. Хмельницького» (1926), «Три Поповичі» (1927), «До історії полкового устрою Гетьманщини» (1929), «Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького» (1929) та інші. Свої спостереження та міркування з цього приводу дослідник узагальнив у книзі «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця)», що побачила світ 1930 р. і стала помітним явищем у вітчизняній історіографії.

На думку вченого, козацька держава була породженням Хмельниччини, в якій він, услід за М. Покровським, вбачав «революцію торгівельного капіталу» взагалі, дрібного козацького й шляхетського землеволодіння зокрема, революцію покріпаченого селянства проти магнатської диктатури у всіх галузях життя України. Саме «торгівельний капітал», за М. Н. Петровським, утворив державу, «що мала поширюватись і за межі етнографічної України», у той час як козацька старшина була схильна до компромісу з польським урядом. Аналізуючи природу соціально-економічних відносин тієї доби, дослідник визначив два можливі напрямки їх розвитку: поступове відродження великого землеволодіння; поновлення покріпачення селянства, або ж збереження «статус-кво» перших здобутків народних мас — дрібного землеволодіння, вільного розвитку «торгівельного капіталу» загалом і міст, зокрема. М. Н. Петровський розрізняв

три стадії процесу становлення козацької держави: 1) панування «низів», що охоплює увесь початковий період Хмельниччини до кінця 1648 р.; 2) період, так би мовити, соціальної рівноваги, коли «жодна тодішня партія не мала можливості здійснити свої плани»; 3) встановлення диктатури козацької старшини приблизно у 1654—1655 рр.

Головним чинником у визначенні перспективи державного будівництва дослідник вважав зовнішній фактор, а саме: зміцнення на руїнах Речі Посполитої Московщини. Усвідомлення зрубних наслідків злуки України з Москвою провідними верствами тогочасного українського суспільства М. Н. Петровський висвітлює через негативне ставлення Самовидця до політики російського уряду, а також через його симпатії та антипатії до українських політиків, які дотримувались різних орієнтацій.

Вихований на традиціях «лівобережної школи» в українській історіографії, М. Н. Петровський натоді, правдоподібно, щиро намагався співзвучний добі «діалектико-матеріалістичний метод». Це наближало його до так званої «нової марксівської школи», репрезентанти якої намагались протистояти як народницькому, так і державницькому напрямам в історичній науці. Але це не завадило ортодоксам кваліфікувати М. Н. Петровського як «одвертого буржуазного історика», що жодного разу не присягнувся іменами класиків марксизму-ленінізму. Йдеться про дошкульну критику на його адресу, що звела нанівець його спробу здобути 1931 р. докторський ступінь у Харківському науково-дослідному інституті історії української культури.

М. Н. Петровський врахував цей сумнівний досвід. Перший розділ його чергової праці «До історії державного устрою України XVII віку» (1931) являв собою добірку цитат з творів Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна щодо соціальної природи та функцій держави у супроводі нагінок по відношенню до «буржуазно-націоналістичної концепції безкласовості українського суспільства». М. Н. Петровський продовжував розглядати події Хмельниччини як революцію. Хоча термін «торговельний капітал» у відповідності до кон'юктури у тексті не вживався.

У зв'язку з цим на перший план було висунуто селянство й дрібне міщанство, які мали за мету цілковите знищення феодальної системи. Першість у цьому союзі надавалась селян-

ству. М. Н. Петровський персоніфікував політичні угруповання. Він вважав Б. Хмельницького речником інтересів козацької старшини, а справжнім ватажком народних мас визнавав М. Кривоноса. Протистояння двох таборів призвело до своєрідного двовладдя, яке знайшло відображення в утворенні після смерті М. Кривоноса наприкінці 1648 р. символічної посади «народного гетьмана», яку посів якийсь Костирський (як доводить М. Н. Петровський, особа близька до гетьманського уряду). На думку історика, він керував «черню» під час походів і мав захищати інтереси козацької верхівки, не дозволяючи незадоволенню «черні» виливатися у небезпечні для неї форми. Існування двовладдя визначило й форму держави — не монархія і не республіка, а принципат. «З того часу, як старшині здавалося, що силу “черні” вже зламано (приблизно 1654—1655), ми вже не зустрічаємо в джерелах й гетьмана Костирського», — зауважив вчений.

Демонстрація політичної лояльності не врятувала М. Н. Петровського від подальших цькувань, але, напевно, вберегла від справжніх тортур. Наприкінці 1933 р. він був звільнений з посади викладача Ніжинського інституту народної освіти як «буржуазний націоналіст». Але 1934 р. йому пощастило влаштуватись рядовим науковцем до рукописного відділу Бібліотеки АН України. Лише у 1937 р. М. Н. Петровському було дозволено перейти до академічного Інституту історії, де він зробив неабияку кар'єру: науковий співробітник, завідуючий відділом, директор. У цій ситуації вчений мусив «спалити мости» і змінити не тільки метод досліджень, але й об'єкт власних студій. М. Н. Петровський, який мав репутацію майстра копіткого й уважного аналізу конкретних подій, явищ та чинників, узявся за не зовсім властиву для нього (принаймні, в очах сучасників) «широко закроєну проблему» — приєднання України до Російської держави. Цьому питанню він присвятив чимало статей, заміток і, нарешті, монографію «Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.)». Ця праця була видана 1940 р. і фактично стала докторською дисертацією М. Н. Петровського, яку він тоді ж захистив у Москві. Відповідно до сталінської вказівки щодо докорінного перегляду успадкованих від минулого поглядів та оцінок, автор оголосив антиісторичними концепції своїх попередників, які вивчали події Хмельниччини. За будь-яку ціну він, натомість, намагався

довести тезу про загальнонародний характер Визвольної війни й споконвічне прагнення українського народу до об'єднання зі «старшим братом». Б. Хмельницький постає зі сторінок цієї праці вже не як фундатор і провідник козацької держави, а як ватажок народних мас, які прагнули до союзу з Росією, а конфлікти й непорозуміння між гетьманом і царем розглядаються як «звичайні в феодальному суспільстві розходження між васалом і сюзереном». Загалом, у цій схемі українська державність втрачає самодостатню цінність і перетворюється на один з факторів, що мали прискорити процес «об'єднання братніх народів». У цих міркуваннях не важко побачити обрис нормативної концепції, що згодом набула викінченого вигляду у «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954).

Виконуючи соціальне замовлення, М. Н. Петровський наполегливо тиражував ці думки у своїх численних працях 40-х рр.: «Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр.» (1940), «Іван Богун» (1941), «Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве» (1944), «Присоединение Украины к России в 1654 году» (1944), «Непорушна дружба російського і українського народів» (1945), «До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України (Про антинаукові теорії М. Грушевського та його школи)» (1946) та ін.

Проте, компроміс, шляхом якого М. Н. Петровський прагнув забезпечити собі «місце під сонцем» за умов неподільного панування марксистсько-ленінської методології у вітчизняній історії, як з'ясувалося, не давав жодних гарантій спокійної наукової творчості. У 1947 р. нова хвиля «полювання на відьом» поглинула вченого, у працях якого заподатливі критики віднайшли намагання «протягнути буржуазно-націоналістичні» погляди на історію України. М. Н. Петровський втратив не тільки впливову посаду і відповідний соціальний статус, але й внутрішню рівновагу. Він помер на 57-му році життя так і не позбувшись тавра «буржуазного націоналіста». Науковий доробок М. Н. Петровського дозволяє простежити і зрозуміти звивистий шлях розвитку радянської історичної науки, а його конкретні зауваження з приводу державотворчого процесу в Україні в середині XVII ст. заслуговують на увагу з боку сучасних дослідників цієї проблеми.

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА ТЕТЕРІ (1663—1665 РР.)

Політика великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, спрямована на розбудову соборної Української держави, знаходила підтримку і в діях його послідовників. Зокрема, курс на впровадження в життя ідей Б. Хмельницького простежувався і в діяльності гетьмана Правобережної України Павла Тетері (1663—1665 рр.).

Павло Тетеря прийшов до влади в дуже складний період вітчизняної історії, коли Українська держава виявилася фактично розколотою на дві частини. Попередній гетьман Ю. Хмельницький (1659—1663 рр.) не мав реальної влади не тільки на Лівобережжі, яке відкрито не признавало його, а й в Правобережній Україні. На Правобережжі здійснювалася поступова польська експансія, населення час від часу зазнавало розорюючих нападів татарської орди. З самого початку свого гетьманства Тетеря проводить активну зовнішню і внутрішню політику. Основною метою його діяльності, що особливо яскраво проявилася в перші місяці правління, стала спроба об'єднання Української держави під єдиною гетьманською владою. При цьому він покладає надію в першу чергу на дипломатичні методи, а не на збройну силу. За словами представника кримського хана в Україні Батирші мурзи, гетьман відразу після свого обрання наполягав на виведенні татарських загонів, як основного дестабілізуючого фактору, з території України, вказуючи при цьому, що «він, гетьман, з пушкарєвими черкасами і барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни».

Як досвідчений політик, Тетеря намагався зіграти на протиріччях між трьома впливовими сусідами України. Так, щоб дещо обмежити вплив Криму, він звертається за підтримкою до польського уряду і скаржиться королю на свавілля орди, яка приносить нечувані біди українському народу. Зокрема, в листі від 13 лютого 1663 р. Тетеря вказує, що йому «вже заборонено без волі хана посилати послів до Вашої королівської милості». Тоді ж було послано в Крим посольство на чолі з Деменком з запевненням в дружбі, бо як той зазначив, «від царя і короля Тетеря нічого гарного не чекає». Є відомості, що гетьман тоді ж зробив спробу дійти згоди з Москвою. Він послав туди

посольство, але отримав відповідь з рішучими вимогами присягнути на вірність царю та признати владу Москви. В разі ігнорування Тетерею цих вимог, в царській грамоті містилася погроза направити в Правобережну Україну московське військо. Отже, вже в перші місяці свого гетьманства П.Тетеря проводив політику балансування між трьома впливовими силами. На нашу думку, сучасний дослідник Я.Дашкевич цілком слушно проводить паралель між Павлом Тетерею та Богданом Хмельницьким, коли пише: «Тетеря — так само як його великий попередник Богдан — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...»¹

У внутрішній політиці Павло Тетеря, з притаманою йому гнучкістю, також намагається впровадити в життя ідеї «диної Української держави. Вже на початку березня 1663 р. він звертається до жителів Лівобережної України з універсалами, в яких містяться заклики приєднатися до нього і виступити разом з ним за визволення України від московського панування. Одночасно гетьман робить спроби відповідно домовитися з впливовим в старшинських колах Лівобережжя наказним гетьманом Якимом Сомком. Про ці переговори, зокрема, вказується в листі кошового отамана запорозьких козаків І.Брюховецького до московського воєводи Г.Ромодановського від 21 квітня 1663 р., де перший пише, що Сомко і Тетеря таємно домовляються розпочати спільну війну проти Москви. Проте ці переговори за ініціативою П.Тетері не мали якихось позитивних результатів. Тетеря в листі до кримського хана в кінці травня 1663 р. пише: «І Сомко, і інші схилиються на наш бік». Але вже після трагічних подій Чорної ради* Я.Сомка і його товаришів спочатку ув'язнили, а у вересні того ж року наказного гетьмана було страчено в м. Борзна. Що до цього Тетеря висловився так: «...Сомка не жалко, тому що він мав достатньо часу, щоб одуматися, при постійних з мого боку пересторогах... А він зневажив цим».

Чорна рада, загибель Сомка і поява в Лівобережній Україні промосковські настроєного гетьмана І.Брюховецького мали вкрай негативні наслідки для Української держави. З цього моменту для Тетері була втрачена реальна можливість мирного об'єднання України. Тепер окремі ослаблені регіони держави виявились неспроможними протистояти колоніальним зазіханням

* 17 червня 1663 р. на раді в Ніжині прихильниками Брюховецького було вчинене побойще, результатом якого стало призначення останнього гетьманом Лівобережної України.

Москви, з одного боку, та Польщі — з другого. За цих умов П.Тетеря робить важкий вибір на користь Польщі, вбачаючи в ній можливого гаранта майбутньої незалежності України. У переговорах з польським урядом він намагався поновити умови Гадяцьких статей 1658 р., як самих прийнятних на той момент, прагнуч наповнити ці статті реальним змістом. Зокрема, це проявилось у відстоюванні гетьманом інтересів української православної церкви. В своїй переписці з польським королем Яном II Казиміром і канцлером М.Празмовським він неодноразово звертав увагу на те, що ними не виконуються передбачені статтями Гадяцької та Чуднівської угод повернення православної церкви її маєтків і дотримання рівноправ'я обох релігій на території України. В листах він посиляється на той факт, що військо «дуже знервоване ненадійною обіцянкою повернення церков». Одночасно Тетеря наказує козакам, розташованим на Поліссі, взяти під своє «покровительство» маєтки Києво-Пустинного Нікольського монастиря і захищати їх від будь-яких нападів з боку шляхти, окремих козаків чи жовнірів. Крім того, вимоги гетьмана до польського уряду охопили тоді цілий ряд інших важливих проблем. По-перше, він ратував за збереження за українським козацтвом всіх попередніх прав та привілеїв; по-друге, відстоював можливість для гетьманської адміністрації вільно проводити свою політику щодо Молдавії та Волощини; по-третє, вимагав від польського уряду надання допомоги в справі об'єднання України під єдиною владою. Діяльність гетьмана заперечує твердження деяких істориків, ніби Павло Тетеря був ставлеником і слухняним агентом Польщі, і що всі його зусилля були спрямовані на повернення України в положення, яке було до 1648 р. Тетеря вірив, що польське керівництво, переборовши магнатську пиху і великопольський шовінізм, зможе проводити розумну національну і державну політику щодо України. Він сподівався, що за сприятливих умов Україна зможе зайняти рівноправне становище з Польським королівством і Литовським князівством в складі Речі Посполитої, а згодом, може, здобуде і повну незалежність.

В своїх конкретних діях П.Тетеря наслідував Б.Хмельницькому. В питаннях державного будівництва, так як і той, часто займав жорстку і рішучу позицію. Для досягнення своїх цілей П.Тетеря створює навколо себе групу однодумців із числа еліти правобережного козацтва. Його найближчими помічниками стають Г.Лісницький, Т.Носач, Г.Гуляницький, С.Богданович-

Зарудний, О. Гоголь. Гетьман добивається від польського уряду звільнення відомого і шанованого в народі козацького воєначальника і соратника Б. Хмельницького Івана Богуна. Серед економічних заходів заслуговують на окрему увагу спроби П. Тетері вирішити митне питання, що мало важливе значення для поповнення державної скарбниці коштами за рахунок податку з товарів, що ввозилися в Україну іноземними купцями. Деякі його заходи були спрямовані на захист внутрішнього ринку.

Проте тогочасна дійсність не дозволила реалізувати задумане Павлу Тетері. В історію він ввійшов як один із самих освічених і талановитих, але одночасно і нещасливих гетьманів. Через свою неохочість до популізму і вимушену пропольську орієнтацію Тетеря не був підтриманий біднішим козацтвом і селянами. Проти нього виступив лівобережний гетьман І. Брюховецький, підтримуваний Москвою. Відчутним ударом для П. Тетері стала зрада польського керівництва, яке використовувало його лише для того, щоб відновити своє панування в Україні, а коли зрозуміло, що не зможе оволодіти всією її територією, то погодилося з Москвою на політичний поділ країни. Як слушно зауважив Ярослав Дашкевич: «Польська верхівка нездатна була перейти від тактики завоювання до тактики партнерства. Це був найбільший прорахунок Тетері і причина його військово-політичного краху».

¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави — К., 1994.

П. М. Сас
(Київ)

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ (теоретичний аспект)

В сучасній українській філософській та культурологічній думці робляться спроби концептуального узагальнення проблем історії і теорії культури. Однак загальний стан досліджень у цій царині, безперечно, є незадовільним. Наша розвідка присвячена питанням теоретичного обґрунтування феномена політичної культури України другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Всяку культуру характеризує її цивілізаційний вимір. Його можна представити як «конфігурацію», або поляризовану форму існування культури в історичному каркасі цивілізації, іншими словами — це онтологічного характеру взаємозв'язки і взаємо-

залежності цивілізації та культури в конкретному часовому горизонті суспільного буття. З цієї точки зору, якщо до проявів цивілізації (під нею розуміємо вихідні конституенти системного відтворення і саморегуляції суспільства на певному етапі історії) віднести, приміром, політичні інститути, то проявами культури будуть об'єктивовані в них (і з приводу них) у формі «текстів» з безліччю планів вираження і планів змісту публічна правосвідомість, традиція, норми поведінки, ціннісні орієнтири і т.п. конкретних історичних суб'єктів.

Розглядаючи політичну культуру України в контексті представленості її на цивілізаційному рівні («технічні» можливості і горизонти), спробуємо «інвентаризувати» найважливіші політичні інституції другої половини XVI—першої половини XVII ст. Насамперед згрупуємо ті із них, які дозволяли їх репрезентантам сформулювати політичні цілі і відстоювати останні політичними методами на регіональному, загальнонаціональному і загальнодержавному (вільний сейм, король, вищий апеляційний суд Речі Посполитої) рівнях.

Отже, до *політичних інституцій першого ряду* належали: 1. органи шляхетського «парламентаризму» — регіональні сеймики; 2. інституції, що складали провінційну систему станового судочинства шляхти; 3. православна, а після 1596 р. і уніатська церкви; 4. Запорозька Січ*; 5. воєводський і старостинський уряди**; 6. самоврядування і станові суди і містах на магдебургському та звичаєвому праві; 7. релігійні братства.

Політичні інституції другого ряду (ті, які виконували регулятивні соціальні функції публічного характеру (суд і управління) в межах первинних соціальних колективів і які, як правило, не торкалися політики в тому розумінні й обсязі, як політичні інституції першого ряду): сільські общинні суди, козацьке коло, волосні суди і т.д.

Політичну культуру можна визначити як спосіб реалізування (реалізації) людьми своєї соціальності, скерований на публічну владу. Її правомірно представити також як дискурсивну «текстову» діяльність, в процесі якої відбувається категоризація громадянських відносин та інших проявів системного буття суспільства (як-от: релігії, моралі, історичної традиції, ментальності, міждер-

* Запорозька Січ, а також православна і уніатська конфесії досить активно долучалися до міжнародної політики.

** Ці та інші уряди часто посідали представники могутніх князівських родів, які, власне, являли собою самостійну політичну силу.

жовних стосунків, економіки) через призму влади, а також формулюються і задаються установки публічної поведінки при відстоюванні групових інтересів.

Політична культура в Україні розглядуваного періоду поставала як виражене дискурсивно певне «знання»^{*}, яке можна класифікувати так: 1. Законодавчі акти, регламентації, інструкції та інші документи, продукovanі політичними інституціями; політичні теорії і категорії — моделі суспільного устрою, проекти реформування суспільних відносин на окремих щаблях станової «драбини», ідеологічна та історична рефлексія над тими чи іншими проявами суспільного життя тощо; міфи, пісні політичного спрямування, а також всі інші вербалізовані «тексти», у яких осмислювалася політика (наприклад, сеймові промови). 2. Позамовна семантика «політичної реальності»: печатні знаки, герби, булави як символ влади, інші клейноди, традиційні етикетні формули дипломатії, демонстрації воєнної сили та ін.

Нарешті, як зазначалося, політична культура виступає на цивілізаційному рівні, активно експлуатуючи історично досягнуті форми політичних інститутів, соціальних відносин та установлень.

Характерною рисою політичної культури є її підпорядкованість циклічному розвитку. І хоча вона далеко не в усьому повторює зигзаги політичного життя і не реагує механічно на «виклики» останнього, у її бутті простежується хвилюподібний ритм, який починається з актуалізації певних потреб та ідей й закінчується їх повним або частковим «зняттям» на наступному витку історичного розвитку. Подібна циклічність проявилася, наприклад, в процесі політизації козацтва, який супроводжувався текстовою об'єктивацією політичних реалій в культурі: кінець XVI ст. — початок названого процесу, а початок 30-х років XVII ст. — його найвищий пік по дорозі до Визвольної війни. Такого роду цикли розвитку (з відповідним відображенням у культурі) проходили й інші політично активні сили України, зокрема, православна церква, гостра криза якої в кінці XVI ст. отримала проміжне розв'язання на початку 20-х років XVII ст., із поновленням ієрархічної структури й політичною коаліцією із козацтвом.

^{*} Це знання означало не механічну фіксацію чи таку ж трансляцію інформації, а перебувало у стані активного «реагування» — своєрідної процесуальності, породжуваної імпульсами затребування із зовні, періодичними входженнями у ситуацію «пропозиції діалогу». Пояснюється такий стан речей не лише специфікою об'єктивованої реальності — притаманною для політики «злободенністю», але й самою природою вербального тексту, який засвоюється.

Що ж до відносної самостійності політичної культури, підпорядкованості її внутрішній логіці розвитку, то показовим є те, що навіть такі справді радикальні політичні події, як Люблінська унія 1569 р. та Брестська церковна унія 1596 р., які нерідко беззастережно беруться дослідниками в якості «поворотних пунктів» історії, насправді були не початком, а лише «ферментом» в певному циклі політичної культури України. Наочним підтвердженням цього може служити «статистика» створення найважливіших для XVI ст. політичних трактатів: праці Станіслава Оріховського з'явилися до 1569 р., а політичні проєкти кінця XVI ст. Йосипа Верещинського та Северина (Семерія) Наливайка виникли поза всяким зв'язком із Берестейським церковним собором 1596 р. Загалом, сторонні впливи створюють різної інтенсивності «збурення» у культурі лише тоді, коли вона внутрішньо готова і спроможна на них реагувати. В протилежному разі привнесені зовні культурні зразки і моделі щонайбільше будуть «оглядатися», а не «розпізнаватися» і «сприйматися».

М. М. Стрішенець
(Тернопіль)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ПО РОЗВИТКУ ЗАЛІЗОРІБНИХ ПРОМИСЛІВ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1648—1764 РР.

Старшинсько-козацький уряд, зацікавлений в озброєнні своєї армії, приділяв увагу дальшому розвитку залізоробних промислів. Він тримав в своїх руках будівництво та експлуатацію залізорудних закладів. Вони перебували під суворим контролем канцелярії Генеральної військової артилерії. Щоб побудувати промисел, необхідно було мати спеціальний дозвіл гетьмана. Гетьманський універсал, виданий у 1701 році підприємцю М. Шевченку, дозволяв «при властном его млине на р. Ревне и урочища Орлей стоячом, построи рудню и построивши, робити железо». Подібний дозвіл на побудову промисла від гетьманського уряду отримав О. Есिमонтовський. Йому дозволялось спорудити його на р. Осинці. Ф. Кір'янов з сином Яковом (1744 р.) отримав дозвіл на фундацію (побудову) рудні «на обысканой от его в слободском Острогжском полку над реками Гайдарь и Камяною железной руде». В 1754 р. житель Охтирського полку Я. Федоров знайшов залізну руду по річках Боровії і Усюче, в урочищі Рогово і просив гетьманський уряд дати дозвіл на

організацію залізоплавильних закладів. За підрахунками О.М.Пономарьова, на Лівобережжі в середині XVII ст. діяло 2 рудні, в кінці 60-х років—11, на початку XVIII ст.—22. В середині XVIII ст. загальне число їх становило 50. Розквіт припадав на першу половину XVIII ст. Місцем найбільшого зосередження була Чернігівщина.

Власниками рудень виступала старшина, монастирі, козаки, міщани і селяни. Відомі промисли полковників Бобиря, Жоравки, Максимовича, Міклашевського, Пашкова, Полуботка, Рославця, Хованського та ін. Деякі з них мали по кілька: Борзна—5, Полуботки—7, Лизогуби—12. Багато закладів належало монастирям. Працювали вони на землях Межигірського, Новгород-Сіверського, Києво-Софійського, Чернігівського Іллінського та інших монастирів.

Поруч з приватними руднями існували військові, що належали Генеральній військовій артилерії. Так як військова казна не була відокремлена від гетьманської, то військові рудні були одночасно і гетьманськими. В кінці XVII ст. їх налічувалося 5. У 30-х рр. XVIII ст. на землях гетьмана Д.Апостола працювало 4 військові рудні. На середину XVIII ст. рудні майже повністю перейшли до рук козацької старшини, військові казни та монастирів.

Козацьких, селянських і міщанських закладів було мало. Вони виступали переважно їх засновниками і орендарями. Орендна форма експлуатації промислів була поширеним явищем. Всі наявні рудні, наприклад, Печерської лаври перебували в оренді.

Рудні будувалися не самими власниками, а, за їх дорученням, рудниками, спеціалістами рудної справи. Рудники могли будувати заклади і за свої кошти, а потім отримувати в оренду. За це надавалися пільги: протягом кількох років експлуатувати промисел безплатно. В 1741 р. стародубський полковник О.Радіщев дозволив рудникам Т.Андрєєву і М.Іванову спорудити рудню за свої кошти на р.Ельня. За це вони звільнялися від орендної плати на три роки.

Виробничий цикл на руднях поєднував кілька самостійних процесів: добування руди, виплавлення заліза, його обробку (залізорудне, металургійне і металообробне виробництва). Процеси виробництва територіально не збігалися. В одному місці могла проводитися плавка заліза, в іншому—його обробка. Димарні і кузні були нібито двома цехами однієї рудні.

Робочий період залежав від роботи водяних коліс. Вони працювали в основному весною і восени, а також влітку, коли

у ставі чи річці був достатній рівень води. Протягом року рудня діяла 3—3,5 місяці. Деякі промисли працювали лише весною.

Кількість працюючих на одному закладі коливалася від 7 до 24 чол., але на більшості їх було зайнято переважно по 14. На рудні з двома горнами і трьома водяними колесами працювало в середньому 12—13 чол. Всі вони жили із заробітків і були відірвані від землеробства. Склад робочої сили 17 рудень у 1763 р. був таким: із 190 працюючих місцевих налічувалось 109, з інших рудень — 35, з сіл Лівобережжя — 33, з Правобережжя — 13. Майже 42,7 % робітників були прибулими з сіл і містечок, причому 18,4 % уже працювали на інших промислах. Високий процент немісцевих робітників свідчить, що рудницькі робітники вільно переходили з рудні на рудню і за своїм становищем відрізнялися від кріпосних селян.

З середини XVIII ст. становище рудників починає суттєво змінюватись. Феодали стають на шлях їх закріпачення, примушують відбувати повинності. рудники уперто боролися проти закріплення. Працівники рудень Стародубського полку в 1755 р. звернулися в канцелярію Генеральної військової артилерії з скаргою по цьому питанню. Зацікавлена у збереженні залізоробної промисловості, яка постачала армії озброєння, вона змушена була стати на захист рудників. Генеральний обозний С. Кочубей 8 липня 1755 р. направив Стародубській полковій канцелярії розпорядження, щоб рудників, які не мають земель і живуть за рахунок оренди і роботи на руднях в ревізію «впредь до рассмотрения не писать».

Втручення Генеральної військової артилерії на деякий час затримало закріпачення рудників. Але після ліквідації гетьманщини (1764 р.) цей процес відновився з новою силою. Початок цього явища збігся з початком занепаду рудень. Вони все більше стають не рентабельними і менше цікавити власників як джерела прибутку. Ця обставина прискорила процес ліквідації рудень.

Рудні не переросли у великі металургійні підприємства. В XVIII ст. вони залишалися примітивними, являючи собою одну з початкових форм великої капіталістичної мануфактури. В першій половині XIX ст. залізоробні промисли майже повністю припинили свою роботу. Від їх існування залишилися лише сліди у топоніміці.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА ПЕТРА І

(спроба структурно-функціонального аналізу)

Історичний період, окреслений останніми десятиліттями XVII — першою чвертю XVIII ст., тобто часом правління на російському троні Петра І, посідає особливе місце в історії розвитку української державності нового часу. Процеси політичної інтеграції Української держави до державного тіла Росії, які супроводжувались поступовим обмеженням владних прерогатив гетьманату на користь сюзерена, що з різним ступенем ефективності протікали вже з 1659 р.^{*}, у роки царювання творця Російської імперії набули якісно нового звучання, охопили фактично всі сфери суспільно-політичного життя Гетьманщини, зробили зазначені процеси незворотними. Правління Петра І стало своєрідним перехідним етапом, у ході якого старі «московські» підходи в українській політиці поступилися місцем новим — «імперським». Головним же наслідком цих змін став занепад української державності та інкорпорація Лівобережної України до складу Російської імперії.

Саме тому, структурно-функціональний аналіз політики російського уряду щодо України кінця XVII — першої чверті XVIII ст., з'ясування логіки та мети, а також вицнення основних її етапів — все це становить неабиякий науковий інтерес.

Політико-правовий статус гетьманату на момент сходження на російський трон Петра І визначався головним чином положеннями Глухівського договору 1669 р., укладеного гетьманом Д. Многогрішним з російським урядом. Договір став своєрідним компромісом тогочасних українських політиків, які зневірилися у можливості побудови за тих конкретно-історичних умов незалежної Української держави, та урядом Олексія Михайловича, який враховуючи уроки російсько-української війни 1668 р., переконався у нездійсненності планів швидкої інтеграції України (*de jure* задекларованих у Московських статтях 1665 р.). Наступні українсько-російські договори 1672, 1674 та 1687 рр. здебільшого закріплювали умови, конституйовані у Глухівських статтях.

^{*} Переяславські статті 1659 р. *de jure* ліквідували конфедеративні засади українсько-російського союзу, конституювали натомість — федеративні, при яких Українська держава потрапила під зверхність корони Романових на правах широкої політичної автономії.

Правління Петра I до середини 1700 р. не відмічено якісними зрушеннями в характері українсько-російських взаємин. Хіба що, особисті довірливі стосунки, які склались у гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I, ліквідували підозрілість Москви до українського уряду, що була характерною для попередніх часів. Остання ж обставина до певної міри дозволила українському правителю втихомирити внутрішню опозицію, звести до мінімуму охлократичні прояви старшини та зміцнити державну владу в Гетьманщині.

Принципово нові тенденції в українсько-російських відносинах починають проявлятися із початком XVIII ст. Зміна якості була зумовлена насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини та — пов'язаної з цим — російсько-шведською війною.

У пошуках ресурсів для продовження війни, яка на перших порах для Росії складалась дуже невдало, Петро I ігнорує правові норми раніше укладених договорів і традиції, які регулювали українсько-російські відносини у попередні часи. Так, починаючи вже з 1700 р., монарх використовує українські збройні сили у війні, цілі якої були абсолютно чужими для українських інтересів. Водночас на вівтар війни приносяться матеріальні ресурси України, які йдуть на утримання російських військ, дислокованих поблизу українських кордонів. Уряд Петра поширює на Гетьманщину монопольне право царської казни закуповувати стратегічно важливі види продукції. Дедалі ширшого розмаху набуває практика підпорядкування на час бойових дій козацьких підрозділів російським офіцерам.

З 1704 р. в Україні поширюються чутки стосовно намірів царського уряду запровадити політико-адміністративну та військову реформу гетьманату. Опосередковані підтвердження цьому містились у висловлюваннях Петра I та його приближеного О. Меншикова.

Саме такі обставини, у поєднанні з чинниками геополітичного плану, зумовлюють вибір гетьмана Мазепи, реалізований восени 1708 р.

Перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля не тільки став повною несподіванкою для Петра I, але й міг мати вкрай негативні наслідки для задуманої царем кампанії. Тому протягом осені 1708 — першої половини 1709 р. політика російського уряду в українських справах, поряд з жорстокими репресивними заходами стосовно прибічників гетьмана, включає в себе активне

мусування заяв щодо намірів і надалі «все вольности, права и привилегии свято, ненарушимо и цело содержать...»

Переконлива перемога російської армії в битві під Полтавою дозволила цареві, відкинувши щедро декларовані щойно обіцянки, рішуче перевести українсько-російські взаємини в принципово нову площину. Зміну в політиці російського двору засвідчив, по-перше, факт відсутності нового українсько-російського договору-статей з новообраним гетьманом І. Скоропадським.

По-друге, у липні 1709 р. уряд Петра І конституював запровадження при гетьмані російської контролюючої інституції — посади царського резидента.

По-третє, у пост-мазепинську добу розпочинається активне втручання російської адміністрації в кадрову політику гетьманату. В 1710 р. київський генерал-губернатор Д. Голіцин у листі до канцлера Г. Головкина, формулюючи концептуальне бачення нового політичного курсу в українських справах, серед іншого рекомендував негайно звільнити зі старшинських урядів усіх тих, хто мав яке-небудь відношення до виступу Мазепи, та призначити на їх місце тих, «...которые хотя бы малую службу государю показали...» Крім того, генерал-губернатор пропонував, «чтоб во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их будут нам открыты...»

У контексті цього політичного курсу варто розглядати і царський указ від 22 січня 1715 р., що регламентував такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резиденту тримати під своїм контролем дані процеси.

По-четверте, з 1712 р. в практику українсько-російських відносин входить традиція утримання розквартированих в Україні царських військ коштом місцевого населення.

По-п'яте, протягом 1714—1718 рр. уряд Петра І поширює на Гетьманщину дію кількох указів «про заповідні товари», що сприяло насильницькій інтеграції її господарського комплексу до російського внутрішнього ринку.

По-шосте, з початком 20-х рр. спостерігаються спроби російського уряду не тільки поставити під свій контроль адміністративну та судову дільність гетьманської адміністрації, але й досягти певної уніфікації діловодства гетьманату на зразок російського. Свідченням цьому стали укази Петра І від 17 листопада 1720 р. і 14 листопада 1721 р. про заснування в Глухові військової і судової канцелярії та запровадження в них спеціальних записних книг.

І нарешті, на даному етапі російський уряд проводить певну ідеологічну підготовку до тісної політичної інтеграції Гетьманщини. Зокрема, у таємній інструкції резиденту Ф.Протасьєву від 16 липня 1718 р. містився наказ «со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому... что царское величество содержит их в милости своей при данных им привилегиям...», а всі кривди і надужиття спричинені зловживаннями полковників і старшини, про що монархові невідомо. У противному ж разі — «...государь, конечно б, повелел в том розыск учинить и по розыску в том их милостиво оборонить...»

Впровадження в політичний організм Гетьманщини в 1722 р. російської владної установи — Малоросійської колегії знаменувало собою початок наступного етапу українсько-російських взаємин.

Запровадження Малоросійської колегії було не самоціллю російської політики, а лише способом ліквідації української автономії. Як відзначав один із спідручних імператора П.Толстой, колегія була заснована для того, «дабы Малую Россию к рукам прибрать...»

Дійсно, після смерті гетьмана Скоропадського (3 липня 1722 р.) російський уряд не лише не дає дозвіл на проведення нових гетьманських виборів, але й не визнає за П.Полуботком титулу наказного гетьмана. А імператорський указ від 22 червня 1723 р. взагалі забороняє старшині порушувати питання стосовно нових виборів.

Малоросійська колегія, конституційована при заснуванні переважно як контролюючий орган Російської імперії в Україні, із середини 1723 р. перетворюється на власне українську владну структуру, що успадковувала прерогативи гетьманської влади (укази 16 квітня та 22 червня 1723 р.).

Передача вищих владних повноважень в Україні російській адміністрації обумовлює відсутність потреби в урядах генеральної старшини. На початок 1724 р. вся генеральна старшина заарештована, а вибори нової — не були санкціоновані офіційним Петербургом.

Трансформація владної структури детермінувала глибокі якісні перетворення у всіх сферах державного життя України. Зосередивши у своїх руках управління українськими фінансами, президент колегії С.Вельямінов істотно реформує систему оподаткування населення, структуру фінансової служби та принципи використання зібраних коштів. Вельми показовим у відношенні визначення пріоритетів при реформуванні фінансової

системи Гетьманщини є аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії за 1725 р. Із загальної суми річних витрат, що становила понад 260 тис. руб., на традиційні для Військового скарбу витратні статті було використано лише близько 1 тис. руб., що складає менше 0,5 %.

У роки правління колегії розпочинається процес впровадження в правове життя Гетьманщини юридичних положень Російської держави, уніфікація українського судочинства до загальноімперських норм і порядків. На початку 1724 р. президент Вельямінов зобов'язав усі судові інстанції Гетьманщини при розгляді справ керуватися положеннями імператорського указу від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучиненной форме».

У другій половині 1722 р. уряд Петра I видає розпорядження про запровадження в деяких полкових містах України комендантської форми правління на чолі з російським офіцером, що започатковує процес передачі в руки російської адміністрації влади на місцях. Імператорський указ від 27 лютого 1723 р. узаконює можливість призначення російських офіцерів на полкові уряди Гетьманщини.

В цілому ж, у роки правління Малоросійської колегії договірний принцип українсько-російських відносин стає надбанням історії. Розпочинається реальний процес ліквідації української політичної автономії та інкорпорації Лівобережної України до складу імперії.

Таким чином, аналіз політики Петра I щодо України, дає підстави виділити у її розвитку п'ять етапів:

— перший етап (1689 — перша половина 1700 р.) характеризувався збереженням старих «московських» підходів в українській політиці;

— другий етап (др. половина 1700 — перша половина 1708 р.) ніс на собі карб Північної війни; нові тенденції проявилися насамперед у використанні збройних сил України при досягненні чужих для її інтересів цілей;

— третій етап (кінець жовтня 1708 — початок липня 1709 р.) охоплює час від переходу гетьмана Мазепи в табір шведського короля до Полтавської битви, коли невизначеність результатів військового протистояння на українських теренах змушувала Петра I, поряд з репресивними заходами, наполегливо переконувати українську громадськість у готовності непорушно зберігати й надалі українську автономію;

— четвертий етап (друга половина липня 1709 — перша половина квітня 1722 р.) характеризується з одного боку збереженням певних проявів «московського» курсу в українських справах, а з іншого — інтенсивним зародженням нових — «імперських» тенденцій, що найбільш виразно виявили себе в цей час в обмеженні прерогатив гетьманської влади, внутручанні в питання кадрової політики, в перекладенні на плечі українського населення тягара по утриманні російського війська, розповсюдженні на державне життя гетьманату деяких правових норм Російської держави;

— п'ятий етап (друга половина квітня 1722 — січень 1725 р.) знаменувався найбільшим розмахом інкорпораційної діяльності уряду Петра I в Україні, що вилилося в запровадження Малоросійської колегії, ліквідацію гетьманства, передачу вищих владних повноважень у руки президента колегії, підпорядкування українських фінансів на потреби царської казни, впровадження в українське діловодство та судочинство російських правових норм і порядків, перехоплення імперською адміністрацією владних функцій на полковому рівні тощо.

В. В. Станіславський
(Київ)

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО: ПО ДВІ СТОРОНИ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ

В кінці XV ст. й аж до схилу XVIII ст. великий кордон проходив по території України, розділяючи Схід і Захід — різні політичні, економічні та культурні світи, зокрема Запорозьку Січ і Кримське ханство. Але це не був кордон у сучасному розумінні, а швидше — територія над якою протягом певного періоду домінувала та чи інша сторона, залежно від політичної ситуації. Попередній огляд проблеми зроблений українським істориком Я. Р. Дашкевичем свідчить, що Великий кордон на Україні не був непроникним, не служив непереборною перешкодою для утворення військово-політичних союзів, міграцій населення, економічних контактів та культурних взаємовпливів. Документальні джерела, що відносяться до Запорозької Січі і Кримського ханства кінця XVII — початку XVIII ст. дають змогу проаналізувати політичні відносини, що склались між запорожцями і татарами.

Російська держава в кінці XVII ст. продовжувала проводити планомірну агресивну політику по відношенню до Криму. Вона

стала членом Священної ліги-союзу європейських держав, основною метою якого була боротьба з Турецькою імперією. В 1686 р. розпочалась і до кінця століття тривала російсько-турецька війна. Уряд Лівобережної Гетьманщини, очолюваний Іваном Мазепою, слухняно проводив політику підтримки російського наступу на Крим. Разом з тим, частина старшини знаходилась в опозиції до гетьмана і шукала шляхи для співробітництва з кримсько-татарською верхівкою. Яскравим проявом опозиційного руху проти офіційної політичної лінії став виступ старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика), інспірований частиною прокримсько настроєної старшини.

Свою особливу політику по відношенню до ханства проводила Запорозька Січ. Джерела дозволяють виділити дві основні тенденції, що проявились у політичних відносинах запорожців і татар у кінці XVII ст.

Перша: Запорожці охоче підтримували боротьбу об'єднаних російсько-українських військових сил з татарами. Мотиви, якими вони керувались, очевидно, були різними. Так, козаки вважали боротьбу з мусульманами своїм священним обов'язком, чітко усвідомлюючи особливе становище Запорожжя як переднього рубежу християнського світу. Запорозькі козаки робили походи на територію Кримського ханства і Туреччини, давати цінну інформацію про політичні події в сусідніх державах, плани ворога, визволяли полонених. Разом з тим, тривале сусідство з татарами, багато в чому подібні умови життя сприяли тому, що частина запорожців почала дивитись на війну як на вигідний промисел. Кожний вдалий військовий похід забезпечував його учасникам багату здобич, захоплену під час пограбування місцевого населення, та ясир, який можна було вигідно продати. Крім того, Запорозька Січ формально вважалась військовою організацією, яка знаходилась на службі у російського царя і за свої воєнні акції отримувала платню.

Друга: Російсько-турецька війна ділиться на ряд етапів з різною активністю бойових дій. Характерно, що найбільшу допомогу в боротьбі з турками і татарами запорожці надавали об'єднаним російсько-українським військам саме під час проведення широкомасштабних бойових операцій. Січовики небезпідставно вважали, що у них замало сил для проведення великих самостійних походів проти ворога. Коли ж з якихось причин воєнні дії не проводились, серед низового козацтва, з

однієї сторони, виникали прояви невдоволення пасивною політикою Москви і Батурина, а з другої — посилюються позиції тієї частини запорожців, що була схильна до союзу з ханством проти Російської держави і Лівобережної Гетьманщини.

Юридично, згідно з 7-м пунктом Коломацьких статей, запорожцям заборонялось підтримувати мирні взаємовідносини з татарами, наказувалось слідкувати, щоб ніхто з мешканців українських міст не налагоджував з ворогом економічних контактів. Але, фактично, такі зв'язки були постійними. Більше того, обставини примушували гетьманський та царський уряди визнавати необхідність тимчасових мирних взаємовідносин Запорозької Січі та Кримського ханства. В таких випадках обов'язково обумовлювались економічне спрямування і строки перемир'я. Ініціатива проведення мирних переговорів не була односторонньою і в одних випадках виходила від запорожців, а в інших — від татар. Заключаючи перемир'я з економічною метою, для безпечного проведення своїх рибних, мисливських та соляних промислів, козаки самі відносились до нього, як до тимчасового явища. Але частота та подібність мирних періодів дозволяє висловити припущення, що існував відпрацьований механізм взаємовідносин, який приводився і дію в періоди відносного затишшя боротьби християн з мусульманами на тому відрізку Великого кордону, що розділяв Запорозьку Січ і Кримське ханство.

Ситуація докорінно змінюється з початком XVIII ст. Карловицьке перемир'я та Константинопольський мирний договір стали рубежем в політичних відносинах запорожців з татарами. З цього часу Січі заборонялось організовувати війсьні походи на ворога. Так само мусило поступати і Кримське ханство, яке до цього часу було неохідне Туреччині для організації боротьби з Україною та Росією. Тепер воно фактично залишилось, як справедливо відзначив російський історик В. Д. Смірнов, наодинці з своїми проблемами. Виходячи з ситуації, запорожці і татари значно активізували свої політичні контакти.

Надзвичайно велике обурення серед козацтва викликала побудова на території «запорозьких вольностей» російських фортець: Новобогородицької (1688 р.), Новосергієвської (1689 р.) та Кам'яного Затону в 1700 р. Як вважали запорожці, зведення цих укріплень поставило їх під постійний контроль Москви та Батурина, створило реальну загрозу існуванню Січі. Ще більшу тривогу за своє майбутнє почали відчувати татари, які розуміли, що небезпека для ханства зі сторони Росії наростає.

Опір зі сторони козаків і татар викликали також спроби чіткого розмежування Російської держави та Туреччини, які робились на протязі 1702—1705 рр. і фактично закінчились невдачею, хоч в жовтні 1705 р. і була підписана російсько-турецька угода про кордон.

Керівні кола Запорозької Січі і Кримського ханства усвідомлювали, що коли не буде кардинальної зміни політичної ситуації, то новий наступ з боку Росії на татар, а потім на запорожців — це лише справа часу. Є підстави стверджувати, що численні прикордонні конфлікти початку XVIII ст. мали на меті не лише взаємний грабіж, пояснювались не тільки традиційною ворожнечою, але в ряді випадків були спрямовані на те, щоб спровокувати великий збройний конфлікт росіян з турками. Кримсько-татарська верхівка самими різноманітними методами старалась переконати турецькі керівні кола в необхідності збройного виступу проти Росії. Але поки що порушувати мирні угоди як для російської так і для турецької сторони було невигідно. Турецький уряд не дозволив кримському хану прийти на допомогу об'єднаним шведсько-українським військам і під Полтавою в 1709 р., коли було втрачено сприятливий момент для послаблення Росії.

Як бачимо, ідея політичного союзу запорожців і татар, що існувала в кінці XVII ст., на початку XVIII ст. стає особливо актуальною. Більше того, розроблялись плани спільного виступу проти Російської держави, укладались попередні мирні домовленості. Отже, під тиском зовнішньополітичних обставин, основні тенденції взаємовідносин між Запорозькою Січчю та Кримським ханством після завершення російсько-турецької війни 1686—1700 рр., зазнають значних змін. По-перше, припиняються агресивні походи, поступаючись незазначим сутичкам на кордоні. По-друге, між запорожцями та татарами встановлюються постійні дипломатичні відносини, які час від часу закінчувались угодами про взаємодопомогу в спільному збройному виступі проти Росії.

Таким чином, аналіз розвитку подій на відрізку Великого кордону, що розділяв в кінці XVII — на початку XVIII ст. Запорозьку Січ та Кримське ханство, показує, що основним змістом відносин між двома сусідами була боротьба, яка продовжує поступово затухати. Частими стають періоди мирних взаємовідносин, які періодично закінчуються утворенням військово-політичних союзів.

ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА
ФАСТІВСЬКОГО ПОЛКУ
У 80—90-Х РР. XVII СТ.

Одержавши від польського короля «приповідний лист», козацький полковник Семен Палій активно розпочав колонізацію наданих йому фастівських земель. Відсутність достатньої кількості засобів виробництва, необхідних для ведення господарства (оскільки велика кількість переселенців була втікачами), опір поміщиків, які були не задоволені з такого сусідства, постійні набіги татар — все це завдавало чимало труднощів у відбудовчому процесі. Проте, недивлячись ні на що і завдяки наполегливій праці, було досягнуто незабаром деяких позитивних результатів. Сам полковник Палій у своєму листі до лівобережного гетьмана І. Мазени писав: «і працював біля нього (Фастова. — Ред.), як у своєму господарстві, широкі поля засівались хлібами, примножувались жителі і церкви божії я побудував і прикрасив»¹. Це вказує на те, що С. Палій був не лише завзятим козаком, але і добрим господарем.

Слід відмітити, що на відведених територіях з боку польської влади ніхто не заважав козакам влаштовувати життя по власному бажанню, оскільки контроль комісара і регіментаря у козацьких володіннях був надзвичайно слабким. Це поступово, під кінець королівства Яна III, привело до повної незалежності козацьких володінь від королівської влади². Даний факт підтверджує й літописець Григорій Грабянка. Зокрема, він відзначив, що С. Палій багато міст «осадив», людьми як удільний пан³. Саме тодішнє невтручання польських урядових кіл у козацькі справи сприяло, на наш погляд, успішній колонізації та утвердженню козацтва на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. Так, у своєму листі від 9 листопада 1693 року, лівобережний гетьман Іван Мазена оповіщав російського царя, що при С. Палії у Фастові може бути «військових людей на дві тисячі крім „поспільства“»⁴.

Щоб швидше освоїти розорені землі, полковник Палій у своїх володіннях надавав бажаним у користування стільки землі, скільки кожний міг обробити. При цьому він гарантував захист від татар, поміщиків, а також надавав матеріальну підтримку. А що ще потрібно було селянину, осівшому на козацьких землях, крім землі і особистої незалежності? Тим паче, що на них також поширювались козацькі права та привілеї. Політика С. Палія на

землях Фастівщини швидко дала відчутні результати. Як зазначали сучасники, фастівські продукти у вартісному еквіваленті були порівняно дешеві (дешевші київських), що свідчило про високий рівень розвитку місцевого господарства.

Оскільки в кінці XVII — на початку XVIII ст. польський уряд не платив козакам платні (якщо не враховувати мізерних одноразових подачок), то козацька старшина на чолі з полковником С. Палієм сама дбала про власне забезпечення. Так, з селян, які жили на території Фастівського полку, замість важкої панщини, збирали податки продуктами, так зване «борошно». Значні прибутки до полкової казни, у вигляді десятин, поступали з різноманітних промислів, млинів, броварень, корчм та інших підприємств. С. Палій, використовуючи проходження через територію полку багатьох торгівельних шляхів, брав з купців і торгового люду велике мито.

Додатковим важливим джерелом надходжень до полкової скарбниці була військова здобич. Отже, на кінець XVII — початок XVIII ст. на території Фастівського полку під впливом соціальної і національно-визвольної боротьби складалась особлива організація господарства, де була відсутня експлуатація.

¹ *Осадний Т. И.* Козацкий батько Палий. — К., 1900. — С. 25.

² *D-r. Antoni.* Opowidania histoviczne. — Sevga 3. — Т. 1—2. — Warszawa; 1882. — С. 309.

³ Літопис Г. Грабянки. — К., 1854. — С. 239.

⁴ Летопись Величко. — К., 1851. — Т. 2. — С. 192.

О. Г. Перехрест, Перехрест О. О.
(Черкаси)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Одним із наслідків Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького було руйнування усталеної суспільної структури, зміна становища окремих верств населення і їх взаємовідносин. Зокрема, цей процес призвів до переродження в нову історичну якість козацтва, яке, здобувши у війні перемогу і побудувавши Українську державу, зайняло в ній ключові організаційні, управлінські та економічні позиції, стало правлячою верствою. Та незабаром у козацькому середовищі відбува-

ється динамічна внутрішня диференція, в результаті якої вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького висувається нова еліта — козацька старшина, яка фактично забирає у свої руки всю владу. У зв'язку з цим постає питання: коли, хто на якій підставі потрапив до цього корпусу еліти?

У формуванні козацько-старшинської еліти прослідковуються два основні етапи. Перший пов'язаний із дією виборних начал і висуванням на старшинські позиції у всіх ланках авторитетних осіб, які завдяки своїм здібностям, розуму, військовим заслугам були загально визнаними у козацькому середовищі. До них прилучилася і певна частина попередньої еліти — української шляхти, яка з самого початку визвольної боротьби опинилася у козацьких лавах і просувалася на чільні позиції, дякуючи своїй освіченості або досвіду адміністративної роботи.

Наступний етап формування козацько-старшинської еліти пов'язаний із зведенням виборчості на посади генеральної старшини до номінального стану (з кінця XVII ст. претенденти на ту чи іншу посаду висувалися у вузькому колі старшинської верхівки, а остаточно питання вирішували гетьман і царський уряд) і практично її повною ліквідацією у нижчих ланках старшинської ієрархії (вже за часів Богдана Хмельницького полковників призначав особисто гетьман, а з кінця XVII ст. це відбувалося за згодою та санкцією царського уряду; питання призначення старшини нижчих рангів було у компетенції гетьмана, царських урядовців, полковників, сотників).

Старшинські посади давали значні права і привілеї. Так, підпорядковуючись безпосередньо гетьману чи Малоросійській Колегії, тримаючи в своїх руках центральні органи управління на Лівобережній Україні, генеральна старшина вирішувала всі найважливіші питання військового й цивільного життя. Така ж майже необмежена влада місцевого управління зосереджувалась в руках полковників і полковничої старшини, сотників і сотенної старшини. Завдяки цьому вся старшинська еліта мала широкі можливості для свого особистого збагачення, що у поєднанні із нагромадженими під час війни значними багатствами ставило її над рядовим козацтвом. Спокуса зайняти ту чи іншу посаду у старшинській ієрархії зумовила появу таких явищ, як домагання з боку старшини почесних чинів генерального або нижчестоячих урядів як винагороди за свою військову, політичну та адміністративну діяльність і практика пожалування при відставці «заслуженій» старшині рангу того чи іншого уряду, спадковість

при зайнятті посад у полковничих та сотенних урядах, призначення на відповідальні посади дітей, родичів, наближених осіб. Нерідко призначення супроводжувалися хабарями та іншими зловживаннями.

Привілеї, якими користувалась нова генерація «панів», відкривали їм шлях до зосередження у своїх руках великої земельної власності, використання примусової праці селян, а пізніше й закріплення за собою залежних посполитих (селянських) дворів. Феодальна земельна власність козацької старшини формувалась перш за все за рахунок передачі їй у користування так званих «рангових маєтностей» із державного земельного фонду. Кожен уряд, чи то генеральної старшини, чи то полкової або сотенної, мав свої рангові маєтності, які передавалися у користування певній особі відповідно до посадової ієрархії. Дуже часто це землеволодіння залишалося за власником і після звільнення з посади, як нагорода за попередню службу. Іншими джерелами збільшення землеволодінь були купівля або ж загарбання ділянок селян, рядових козаків, бідних міщан. Таким чином, упродовж другої половини XVII—XVIII ст. козацька старшина поступово перетворюється у привілейовану елітарну верству, яка зосередила в своїх руках апарат політичного примусу, тобто органи влади і управління, які забезпечували цілісність соціального організму і влади держави над безпосередніми виробниками та великими землевласниками. Паралельно з цими процесами відбувається і відповідне юридично-правове забезпечення політичної та економічної зверхності нової еліти над іншими станами, формуються елітарне світобачення та елітарна свідомість, елементи соціальної психології, які спирались на усвідомлення власної винятковості. Що ж до чисельності нової еліти, то про неї можна судити за такими даними. Так, у 70-х рр. XVIII ст. загальна кількість лише урядової старшини на Лівобережній Україні досягала 726 чоловік, у т.ч. верхівка козацької старшини — гетьман, полковники, генеральні — складалася із 20 чоловік, середній прошарок — полкові старшини і сотники (в 1774 р.) — 214, нижча ланка — сотенні старшини (в 1774 р.) — 492 чоловік. На цій підставі під час війни і до кінця XVIII ст. в Україні сформувався досить великий прошарок нової аристократії.

УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ НА МОСКОВСЬКУ ДЕРЖАВУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТ.

Підпорядкування Київської митрополії московському патріархату створило сприятливі умови для поширення українських впливів на різні сторони церковного життя і побуту російського суспільства. В цей період Україна стає мостом, який сполучав Москву із Західною Європою, головною посередницею між двома культурами — європейською і московською.

У період перебування на російському престолі царя Олексія Михайловича українські культурні впливи виявилися, насамперед, у літературі і мистецтві. Ще більш відчутними вони стали за Федора Олексійовича. Як відзначали сучасники, в країні «почався політес з маніру польського» (польським називали українське). Високого авторитету на Москві у другій половині XVII ст. набули українські вчені, до яких Росія стала звертатися за допомогою ще на початку даного століття (про що, зокрема, свідчить переписка київського митрополита І. Борецького з московським царем, матеріали поїздки до Москви у 1624 р. П. Беринди). На прохання московського царя прислати знавців грецької та латинської мов київський митрополит С. Косов послав у 1649 р. до Москви київських вчених — Арсенія Сатановського та Єпифанія Славинецького, а згодом Дамаскіна Птицького для перекладу Біблії з грецької мови на слов'янську. Текстологічна робота київських книжників по опрацюванню конфесійних текстів зводилася до порівняння текстів цих книг із старими слов'янськими, а також із грецькими оригіналами та з українськими виданнями. Результатом цієї праці стало видання в Москві у 1663 р. Біблії, яку можна вважати своєрідною копією Острозької Біблії, виданої в Україні у 1581 р., оскільки в ній зустрічаємо значну кількість українських мовних елементів. Значна частина московської конфесійної літератури була поправлена за київськими зразками, полишивши в них українське селгантичне забарвлення, певний український характер.

Українська релігійна книжка була досить популярна в XVI—XVIII ст. на Московщині. Загальна кількість цих книг становила близько 2/3 всіх слов'янських книг Московської держави. Їх офіційно приписували для вжитку в російських єпархіях. Добре відомими і вживаними в церквах московської патріархії були українські номоканони: зокрема московські номоканони 1639 та 1651 рр. є майже копіями київського видання 1624 р., а Малий Катехизис 1648 р., являє собою скорочений передрук катехизиса П. Могили 1645 р. На початку XVIII ст. Д. Туптало модернізував Катехизис, написаний близько 1630 р. київським митрополитом І. Копинським. Він мав значне розповсюдження в Московській державі від початку XVIII ст. до часів Катерини II. Та і самі російські книжки, що друкувалися в Московській державі з другої половини XVII ст., становили або передруки українських книг, або компіляції окремих книг, що друкувалися на Україні. Серед них «Кирилова книга», «Книга о вере», «Большой Катехизис», «Кормчая Книга», «Трубы словес» Л. Барановича та ін. Загалом українська релігійна книжка відіграла важливу роль у суспільному житті Росії. Вона сприяла поширенню і закріпленню української богословської науки, стаючи постійним популяризатором української культури взагалі.

Богослови, які запрошувались для співпраці до Москви, займалися не тільки виправленням і перекладами книг, але й педагогічною діяльністю. Слід відзначити, що зразком для створення московської системи церковної освіти послужила українська модель школи, причому головну роль у цій справі відіграли українські монахи, запрошені з цією метою московським урядом. Як зазначав у 1739 р. смоленський єпископ Гедеон, згадуючи про українську церкву, «что от нея, аки от преславных оных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала и вся своя новозаведенные училищнее колонии напоила». Вплив української освіти панував у московських школах. Так, книгами, за якими у XVIII ст. вивчали Закон Божий, були українські катехизиси («Диалогизм» та «Сокращенное христианское учение» Ф. Прокоповича і «Православное исповедание веры» П. Могили). Московська граматики 1721 р. була майже дослівним передруком граматики М. Смотрицького 1619 р. Освітене київське чернецтво поширювало в школах і програми навчання.

Українські святителі започаткували в Московській державі систему церковних і світських бібліотек. Значні збірки книг залишили нащадкам Д. Ростовський, І. Туробойський, С. Хворський, Ф. Прокопович, Я. Горка та інші.

Визначальною рисою української духовності, що поширювалась у Московській державі, була церковна музика. Вона змінила характер співу Московської церкви і вплинула на розвиток російського мистецтва співу. Дійшовши до вершин свого розвитку в часи Могилянської Академії, «партесний» (хоровий) спів будучи відомий на Москві за патріарха Никона (1652—1666 рр.), значно поширюється вже наприкінці XVII ст. в Московській державі. Разом з поширенням поліфонічного церковного співу поширюється і нова система нотопису. Вирішальним фактором у закріпленні українського поліфонічного співу було те, що, посідаючи російські кафедри, українські церковники в підлеглих їм єпархіях і монастирях запровадили українські хори і особливий спосіб співу. Оця їхня діяльність включала і підбір обдарованих хористів, музикантів, диригентів тощо.

Великий вплив на московську культуру мав і переїзд до Москви за царювання Федора Олексійовича одного з найвизначніших теоретиків хорового співу М. Ділецького. Теорія вільної композиції, висвітлена ним в «Граматичі пінія мусикійскаго», користувалася великою популярністю в межах Московської держави. Загалом, українські ірмології стали зразками для науки церковної музики в Московській державі протягом тривалого часу. Важливу роль у формуванні московських музичних смаків відіграла і співочо-музична школа у Глухові.

Багато українців працювало перекладачами у різних установах Росії, оскільки прекрасно володіли грецькою, латинською, німецькою, французькою, польською та іншими мовами. Перебували українці і на дипломатичних посадах, служили у російських посольствах у Лондоні, Відні, Варшаві, Дрездені, Константинополі, Парижі, Пекіні та ін.

Отже, діяльність українських святителів не могла не позначитися позитивно на збагаченні культури, науки, освіти в Російській державі. Мовлячи словами А. Брікнера, Україна своїм впливом європеїзувала Москву. Вона відіграла визначну роль у формуванні культури Росії, розвитку освіти, сприяла впорядкуванню російського церковного життя.

КОЗАЦЬКА АРТИЛЕРІЯ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Остання чверть XVII — початок XVIII ст. в Україні були освячені діяннями Івана Мазепи, який 25 липня 1687 р. був обраний гетьманом України і протягом більше двох десятиліть утримував гетьманську владу, оберігав Україну від зовнішніх ворогів, всіляко сприяв культурному розвитку українського народу.

І.С.Мазепа, як гетьман України, тобто, держави, що була прив'язана до Росії та її зовнішньої політики, змушений був брати участь у всіх військово-політичних акціях Петра I: під час Азовських походів 1695—1696 рр. — посилати для облоги Азова великі козацькі загони і самому здійснювати відволікаючи; походи у 1695, 1697, 1698 рр., під час Північної війни посилати козацькі загони в Прибалтійські країни та Польщу. Крім того, Україна постійно була змушена оборонятися від натиску Османської Порти і Кримського ханства.

Стан війни, в якому хнаходилася Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст., та внутрішні чвари, змушували І.С.Мазепу, який був за військовою освітою артилеристом, а тому добре розумів значення і роль цього роду військ, особливо ретельну увагу приділяти розвитку української артилерії. Велику допомогу в цьому гетьману України надавали його найближчі соратники. Правилем доброго тону серед української козацької старшини було виливати за свої кошти і для своїх полків необхідні гармати.

Історичні події відволікаючих азовсько-чорноморських походів українських козаків на чолі із гетьманом І.С.Мазепою — є найяскравішим прикладом застосування цієї артилерії.

В 1695 р., під час першого з цих походів, українські козаки на чолі із І.С.Мазепою разом з російськими військами під командуванням Б.П.Шереметьєва захопили добре укріплені турецькі фортеці Кизикермен і Мустріткермен. Асламкермен і Мубереккермен. Так, під час штурму найсильнішої головної фортеці Кизикермен, з 25 по 30 липня 1695 р. українські козаки безперервно вдень і вночі вели контрбатарею артилерійську стрілянину, завдяки якій на фортечних стінах позбивали верхні бої і тури, а 30 липня «гранатною стрільбою» запалили само

місто і разом з російськими військами захопили біля двох десятків турецьких мідних гармат. Ще близько десятка «великих гармат» було взято в інших вищезазначених фортецях.

В 1697 р., з 4 вересня по 10 жовтня, під час оборони Тавані від турецьких військ, які хотіли повернути собі фортецю, українські гармаші мужньо захищали цю важливу цитадель і зробили свій внесок в перемогу над ворогом.

Всі ці обставини сприяли подальшому розвитку української козацької артилерії і розквіту творчості і мистецтва глухівської ливарної школи, що знаходилась в м. Глухові, де вироблялися українські козацькі гармати.

Так, в 1692 р. Йосиф Тимофійович — майстер-ливарник глухівської школи, за наказом запорозького полковника І. Новицького відлив гармату з написом: «За старанием его мал-пана Ельяша Новицького, полковника войска Запорожского Комонного. Вылита сия армата в Глухове в город Сметин. Року 1692. Лил Йосиф Тимофеич».

В 1697 р. інший представник цієї школи — Йосиф Балашевич за наказом гадяцького полковника Йосифа Боруховича (на гарматі: Борисовича. — Авт.) відлив декілька гармат. На передніх частинах цих гармат був напис: «Йосиф Балашевич делатель», на казенних був зображений герб І.С.Макзепи і напис: «За старанием милости пана Михаила Борисовича полковника Годацкого, снаряжена сия армата его властным коштом, а не войско-вым, року 1697». Судячи з напису, це був не тільки подарунок гетьману України, а й безкорисний внесок гадяцького полковника в підвищення боєздатності української козацької армії, яка повинна була відстоювати державний суверенітет України.

З 1697 р. у Глухові починається ливарна творчість Карпа Йосифовича. Для українського козацького війська він відливає тригрівенну (3-фунтову) гармату, калібром 70-мм, вагою 389 кг, довжиною 271 см, прикрашену лусковидним орнаментом. На дульному зрізі гармати в литому потовщенні знаходиться мушка, за нею — два вушка з кільцями. У середній частині ствола — цапфи, дельфіни — у вигляді драконів і кілька литих поясків. За ними напис: «За счастливого Реѣги] ме[н]ту ясновельможнаго его милости пана Иоанна Мазепы гетмана войска его царского присветлаго величества Запорожского

вылита сия армата в Глухове до города Конотопу року 1697». Під цим написом викарбовано: «23 пу[дів] 30 фу [нтів]». Казенна частина гармати прикрашена фігурним медальйоном, а в ньому вилито напис «Карп Йосифович делатель». Запал знаходиться в раковині, на торельному пояску вилитий цілик, вінград грушовидної форми.

За наказом і на кошти Івана Мазепи у 1698 р. майстром була відлита трипудова мортира, калібром 330 мм, довжиною 97 см, вагою 865,7 кг. Ствол мортири прикрашено литим рослинним орнаментом і написом: «В царства присветлейшего и великодержавнейшего гос[уд]даря и великого князя Петра Алексеевича всея Великия и Малыя и Белья России самодержца старанием же и коштомъ ясневельможнаго его ми[лос]ти п[а]на Иоанна Мазепы гетмана войском запорожскимъ». В середній частині ствола мортири знаходяться цапфи, з обох боків яких викарбовано «50 пу[дів]». Казенна частина прикрашена литим рослинним орнаментом, є напис: «Лил сей можчер Карп Йосифович людвисар глуховский року 1698».

На жаль, до наших часів зберіглися лише дві останні гармати Карпа Йосифовича, що загальноновизнані в усьому світі, як високохудожні шедеври українського ливарного мистецтва часів гетьманства. Навіть у Петра I — найлютішого ворога Івана Мазепи, не піднялась рука переплавити ці дві високохудожні гармати, на яких було викарбовано ім'я славного сина України. Нині ці дві гармати зберігаються в Санкт-Петербурзькому музеї історії артилерії, інженерних військ і військ зв'язку.

Усього І. Мазепа тільки в своєму особистому розпорядженні мав 419 першокласних гармат (з них 80 мортир), сконцентрованих у Батурині і в Білій Церкві, але українській гетьман згаяв час і не встиг застосувати потужну українську артилерію проти нападників. У кінці жовтня 1708 р. О. Д. Меншиков завдав нищівного удару по Батурину: місто знищив вогнем, а жителів, навіть жінок і дітей, вирізав, а всю гетьманську артилерію захопив і вивіз. Артилерію Білої Церкви разом з містом і фортецею зрадники без бою здали київському воеводі Д. М. Голіцину.

Але розвиток української артилерії на цьому не тільки не припинився, а піднявся на вищу, більш якісну технічну ступінь.

СІМЕЙНИЙ ПОБУТ І ВБРАННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ХVІІІ СТ.

Сімейне життя козацької старшини традиційно супроводжувалося звичаями та обрядами, притаманними українцям з давніх часів. Разом з тим, воно мало і свої особливості, властиві соціальній еліті тогочасного суспільства. Насамперед це стосувалося шлюбних відносин.

Вибір наречених для гетьманських синів і дочок відбувався під кутом зору як престижності, так і соціальної вигоди. Так, 15-річну доньку гетьмана І. Скоропадського (під час його перебування у Москві 1718 р.) за вказівкою і сватанням самого царя одружили з П. П. Толстим — сином улюбленця Петра І, таємного радника Петра Олексійовича. Гетьманського зятя Петро І особисто «пожалував» посадою ніжинського полковника.

Як зазначав О. Лазаревський, особливою популярністю серед наречених із гетьманських і старшинських родин користувалися дівчата на виданні із смоленської шляхти. Як правило, одружені на «смолянках», одержували у посаг за ними кріпосних селян, яких українська старшина високо цінувала, доки не набула права мати своїх кріпаків. Із смоленської шляхти — із родин Корсаків, Храповицьких і Енгельгардів, вибрали собі дружин всі три сини гетьмана Д. Апостола.

К. Розумовський, останній гетьман Лівобережної України, на відміну від інших гетьманів, ріс у середовищі петербурзької знаті, вчився за кордоном, одружився з аристократкою К. І. Нарішкіною. Він мав шість синів і п'ять дочок, через яких породнився з багатьма родинами російських та зарубіжних аристократів. Його сини: Олексій — граф, дійсний таємний радник, міністр осв.ги (1810—1816 рр.) — був одружений на дочці генерала — графині В. П. Шереметевій; Петро — граф, генерал-поручик, петербурзький губернський предводитель дворянства, одружений на С. С. Ушаковій; Андрій — князь, генерал-майор, російський посол в Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, таємний радник, сенатор, був одружений двічі — на графині Є. О. Тун-Гогенштейн-Кльостерле, а потім на графині К.-Д. О. фон-Тюргейм; Лев — граф, генерал-майор, одружений на княжні М. Г. Вяземській; Григорій — граф, бригадир, одружений на баронесі Г. Мальсен, а потім на баронесі Т.-Е. Шенк-де-Кастель; Іван — граф, генерал-майор, неодружений. Зяті гетьмана: Загрязьський

М. О. — обер-шенк, граф П. Ф. Апраксін — генерал-поручик, В. С. Васильчиков — камергер, граф І. В. Гудович — фельдмаршал.

При одруженні дітей козацької старшини, як правило, враховувався соціальний статус батьків, що переросло у звичай і суттєво позначалося на дотриманні замкнутості елітарного стану. Такий принцип одруження яскраво простежується на прикладі козацької старшини Лубенського полку. Загальна кількість полкової старшини, сотників, бунчукових і військових товаришів, які відносилися до цього полку, сягала 131 чол. Із них 27 були неодружені, а решта одружена на дочках: генерального старшини (1), полковника (1), бунчукових товаришів (19), військових товаришів (8), полкової старшини (17), значкових товаришів (11), сотників (8), російських урядовців (5), міських урядовців (7), духовенства (10), козаків (12) та інших (5).

Досить тривалими і гучними були старшинські весілля, які відбувалися з дотриманням традиційних звичаїв і супроводжувалися музиками, хоровими співами, дарунками молодим на ведення господарства. Так, видаючи заміж свою дочку Ганну (1732 р.), Я. Маркович на весіллі подарував їй 300 крб. грошима і півпуда срібра, а його батько (Андрій Маркович) від себе подарував коновку (висока, здебільшого звужена догори кварта), чарок 10, кубків 2, пугар (келих) і ложок 6. Крім того, виряджаючи молодих з дому, їм дано нову коляску з 6 кіньми, кінь сивий верховний з зеленим сідлом і «сутным рондом». Палубов (фургонів) мальованих 3, возків 2 і будка (критий возок), молодиків при них 2, які мали повернутися до Я. Марковича з його двором Дем'яном. Для дрібних витрат в дорозі дочка й Дем'ян одержали по 10 крб.

У другій половині XVIII ст. батьки елітарної старшини в придане своїм дочкам віддавали ціле багатство. Так, у 1772 р. полтавський полковник А. А. Горленко при виданні дочки Уляни за графа Б. Дев'єра розпорядився: «Даю в приданое, в бриллиантах и алмазах, в золоте и серебре, в платье и белье и в прочем, в суме 7 тыс. рубл., наличными деньгами 6 тыс. рубл. Да полку Черниговского сотни Городницкой с. Владимирку и на р. Снине мельницы о 6 колесах с плотиною ...стоящие 12 тыс. рубл., а всего приданого на 25 тыс. рубл.» За двома дочками А. А. Горленко віддав багатства тисяч на 50. Синам залишив ще більшу спадщину: понад 3 тис. душ селян і понад 15 тис. десятин землі. Сини А. Горленка вступили в суспільне життя вже з

російськими чинами і були першими діячами в реформованому Прилуцькому полку.

З перших років становлення соціальної еліти козацької старшини з'явився і тривалий час дотримувався звичай, згідно з яким старшина одружувала своїх дітей (сини вибирали собі наречених) не інакше, як з відома і дозволу гетьмана. І навіть В. Кочубей, віддаючи свою дочку Мотрю заміж (після повернення її від Мазепи) за сина генерального судді Чуйкевича, мусив звернутися за дозволом до гетьмана. 17 травня 1707 р. він одержав відповідь, що «когда соединятся они с поляками, найдется другой жених для его дочери из знатных шляхтичей». На другий день батьки поспішили повінчати своїх дітей проти волі гетьмана. (І. Мазепа зумів схилити на свій бік Чуйкевичів, і після його переходу до шведів молодий Чуйкевич разом з Мотрею посідував за ним. Після Полтавської битви Чуйкевичів заслали до Сибіру, а Мотря повернулася додому і постриглася в черниці.

Другим сімейним святом було народження дитини. Запрошенням надсилалися листи, до яких додавали хліб й узвар, а під кінець XVIII ст. — пляшку вина й пряники. Гості прибували з подарунками господарю і кілька днів відзначали це свято. Так, дружина прилуцького судді — «восприемница новорожденного сына» — подарувала Я. Марковичу 300 золотих і пuzдерко (погрібець) з мисками і мідними тарілками. А батько подарував йому з цього приводу смарагдовий перстень з діамантом. «Восприемниками от купели крещения» іншого сина Я. Марковича — Андрія, був князь М. О. Шаховський і його рідна сестра Наталія.

Запрошені гості прибували у послідовності, що визначалася залежно від їх соціального рівня. Наприклад, на іменини полковника (1740 р.) зранку (о 9-й год.) прибували значкові та військові товариші, канцеляристи, сусіди-шляхтичі, пізніше (о 12-й год.) — вельможні пани — генеральна старшина, полковники, члени Військової канцелярії і Генерального суду, російські чиновники — бригадир, полковники (в каретах, берлинах з позолоченими прикрасами, з вензелями на дверцях, червоною оббивкою). Пізніше всіх з'явилися генерал-лейтенант Бібіков і генеральний писар А. Безбородько.

Родина старшини прагнула не допускати відокремлення від сім'ї свого сина до його одруження. Холостяцьке життя вважалось противним народним звичаєм, позорним для його батьків. Навіть одружені сини не поспішали відокремлюватися

від родини батьків, маючи від останніх матеріальне забезпечення і підтримку в проходженні служби.

Чільне місце в побуті гетьманів і козацької старшини відводилось якості та кількості одягу. Про одяг гетьмана та його родини можна судити із тих подарунків, які він отримував від російського царя. Так, майже щороку гетьману І.Мазепі Петро І дарував каптани і байбараки (верхній суконний одяг чи кожушки, криті сукном) на соболях із золотими гудзиками, косяки камок, десятки шкір соболя, лисиці, песця, десятки аршинів оксамиту, атласу тощо.

Чоловічий одяг козацької старшини яскраво представлений в особистих записках підскарбія Я.Марковича. Його власний гардероб становили: юпки (короткі каптани з домашнього тонкого сукна, пошиті до талії, із складками і стоячим коміром), каптани (верхній одяг з довгими полами), кунтуші (верхній розпашний одяг): по каптану пов'язували пояс; атласні шлафроки (домашні халати) з гудзиками, сап'янові чоботи різних кольорів, шапки оксамитові, смушкові, суконні, обшиті соболями, картузи оксамитові й суконні тощо.

Більш різноманітним і коштовним був жіночий одяг. Так, гардероб дружини І.Гамалії (лохвицький сотник, бунчуковий товариш) Євдокії Лизогуб складали: кунтуші — блакитний златоглавий на соболях, білий табиновий на соболях, червоний златоглавий з бляшкою, легкий оксамитовий червоний, лудановий рожевий, суконний кривавий на рисях шлями; запаски (жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки) — златоглавих 3; плаhti (жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, здебільшого вовняної картоної тканини) — 9; шапка, гаптована на оксамиті; кітлик (від слова кітель — халат) оксамитовий; запона (покривало для прикриття від холоду чи вітру) златоглава червона; поясів срібних 2, а третій пояс з камінням; намиста перлові; ланцюжки золоті; червоні дукати; персні.

Жінки із середовища козацької старшини носили також юпки (верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, здебільшого з рукавами), вишиті сорочки, квітчаті хустки тощо.

У вільний час козацька старшина займалась мисливством, грою в карти, лото (здебільшого на гроші). Було й так, що під час гри в лото бригадир Кошелев виграв пару коней.

Нерідко в панські маєтки прибували студентські театральні групи із розважальними інтермедіями (невеликими народними комічними сценами). Зокрема, у 1730 р. М. Ханенко записав: «Студентам інтермедіантам дал 1 рубль». На весілля та інші родинні свята наймали музик із Києва чи з сусідніх маєтків. Так, на весіллі дочки стародубського полковника А. Миклашевського гостей розважали київські музики й трубачі та капела одного з перших багатіїв Стародубщини — Корсака.

В Глухові при гетьманському дворі також існувала капела півчих, про що свідчить запис того ж М. Ханенка: «Певчим гетманским дано 50 коп.»

Іноколи в Глухів приїздили іноземні театральні трупи. Так, у 1731 р. «комедианти польского короля, которым жалованье 40 тыс. рубл. проехали через Глухов в Москву». В середині XVIII ст. у Глухів приїздив французький театр. 19 грудня 1751 р. там відбувся спектакль комедії «La doire de Hizim» (Ярмарка).

Козацька старшина, як правило, дотримувалася православної віри. У багатих родинах були придвірні дяки, які щоденно читали «заутренню, часы и вечерню» і часто супроводжували господаря в його походах.

О. К. Стружеч
(Вінниця)

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ: УСТАЛЕНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

В українській політичній історії навколо питань відродження інституту гетьманства у 1750 р., зміни у 1756 р. політичного статусу Гетьманщини у ході передачі її справ з відання Колегії Закордонних Справ (далі: КЗС) до Сенату і, нарешті, з приводу позбавлення К. Розумовського гетьманської булави та повного демонтажу політичної системи Гетьманату, на наш погляд, виникло, а здебільшого було запозичено, ряд стереотипів, які причини названих політичних перетворень редукували до рівня особистісних взаємин Єлизавети Петрівни, Олексія та Кирила Розумовського, О. Бестужева-Рюміна, Катерини II.

Під впливом ряду факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру дослідники не брали до уваги, що названі політичні діячі у тогочасних українсько-російських відносинах виступали не лише як особистості, а як глави, представники Російської імперії, з одного боку, та Української козацької держави — з

іншого. Тому особистісний вплив цих людей на події нівелювався потребами політичної еволюції обох суспільств.

Відродження інституту гетьманства пов'язується традиційно і іменем Єлизавети Петрівни. Разом з тим відомо, що вона мало займалася державними, а особливо, зовнішньополітичними справами. Тягар російських державних турбот утримував на собі О. Бестужев-Рюмін. Очолюючи КЗС (у віданні якої тоді перебувала Україна), він, за власним висловом, керувався «вигодами Росії», а не симпатіями до Розумовських¹.

На наш погляд, причини відродження гетьманства слід шукати не в особистих симпатіях імператриці а у: 1) ще достатньо сильних позиціях старшин, яким не нав'язували посаду гетьмана, а, навпаки, вони самі прагнули відновити її, звертаючись з відповідними чолобитними до Єлизавети²; 2) загрозливо невизначеному для Росії зовнішньополітичному становищі на півдні (війна 1735—1741 рр. виявилася безрезультатною у спробі змінити співвідношення сил у російсько-турецькому протистоянні на користь Росії³; 3) загрозі війни з Прусією⁴; 4) наростанні незадоволення українців своїм економічним становищем (потік скарг старшин з приводу занепаду України внаслідок останньої російсько-турецької війни значно зріс)⁵; 5) потребі відновити економічно-стратегічний потенціал України-Гетьманщини з метою використання його у майбутніх війнах.

Виходячи з особистих симпатій російської імператриці до свого чоловіка, його брата та до українців, у цілому неможливо пояснити, чому російський уряд, керований Бестужевим-Рюміним, призначив К. Розумовського гетьманом у межах повноважень Івана Скоропадського⁶. Як відомо, ці повноваження Петро I суттєво обмежив порівняно з попередніми володарями гетьманських клейнодів. Але і ця не дуже широка політична самостійність українського гетьмана зразу ж зазнала нейтралізаційного впливу через активне втручання уряду у справи управління та ряд кроків у напрямі до остаточної ліквідації автономного політичного устрою Лівобережної України.

Одним з таких кроків вважається передача у 1756 р. справ Гетьманщини з відання КЗС до Сенату. Причому, ініціатором цієї акції став сам Розумовський. Зрозуміло, що виникає питання: чому гетьман сам пішов на пониження політичного статусу Гетьманщини, адже, виходячи з наведених далі фактів, ніяк не можна стверджувати, що Кирило Розумовський мало турбувався проблемами Гетьманщини і, тим більше, виступав пособником

російських властей у реалізації їхніх політичних намірів щодо України.

Так, у 1754 р. гетьману було заборонено самостійно призначати полковників. З цього приводу Розумовський задумав чинити опір і того ж року наважився своєю владою призначити миргородським полковником Федора Остроградського. Коли ж офіційне подання гетьмана надійшло до КЗС для наступної передачі документа імператриці, щоб та затвердила призначення, Член присутності КЗС В.Олсуф'єв виклав на поданні своє бачення ситуації: «Мне мнится, отбывательства и уклонения от должно послушного исполнения по Высочайшему именному указу ни для каких представлений гетману дозволить не должно. Ибо точно сим примером он еще тем более независимость свою и мнимое от апелляций на его решения исключение утверждать (следовательно, в чем захочет, указам не повиноваться повод получить)»⁷.

Наступного року КЗС уже відкрито втрутилась у внутрішні справи гетьманської адміністрації. Той же Олсуф'єв 28 листопада 1755 року намагався нав'язати свою думку з приводу призначення М. Теплову — тоді управителю канцелярії гетьмана — платні з малоросійського скарбу. На розпорядженні гетьмана він зробив помітку, що воно неправильне. Розумовський звернувся безпосередньо до Єлизавети, наголошуючи, що ті «пометы в вечное посрамление гетману в коллегии остались и в Сенат ныне перенесены». Далі він просив імператрицю «от нестерпимой сей обиды гетмана зашитить и все оные записки а пометы Олсуфьева уничтожить»⁸.

Крім цих сутичок Розумовський зіштовхувався з КЗС та Сенатом з приводу спроби запровадити в Україні словесні суди і нотаріуса для врегулювання і вирішення боргових взаємин⁹.

Особливо ж наполегливо царські урядовці добивалися фінансового підпорядкування Гетьманщини. 7 вересня 1754 р. КЗС поставила перед гетьманом вимогу прозвітувати про прибутки і витрати за всі 4 роки гетьманування «а впредь месячные репорты присылать». Листом від 2 листопада 1754 р. гетьман відмовився виконати наказ колегії. 11 січня 1755 р. вимога знову була повторена. Повторена була і відмова, у якій Розумовський відверто заявляв про свою образу з приводу явної недовіри до нього.

Тим часом у 1755 р., у ході реалізації іменного указу 1754 р., були скасовані індукта, евекта та всі внутрішні збори. Вимога

звітувати про прибутки втратила сенс, але колегія іноземних справ наполегливо продовжувала вимагати листами від 24 липня та 18 серпня 1755 р. звітів про витрати, мотивуючи тепер свою вимогу тим, що Малоросія, мовляв, витрачає гроші, отримані з російської казни. І знову гетьман двічі відмовив. Причому, друга відмова супроводжувалася проханням — передати спірну справу на вирішення імператриці¹⁰.

Часті сутички з КЗС та її президентом Бестужевим-Рюїніним з приводу питань української автономії змусили Розумовського звернутися до імператриці з проханням вилучити Гетьманщину з відомства КЗС та передати її справи до Сенату.

Важко однозначно оцінити політичну вагу цього кроку Розумовського. Однак, все ж таки намагаючись дати оцінку, ми повинні брати до уваги ту політичну ситуацію, що склалася до середини 50-х рр. XVIII ст. у російських правлячих верхах. Російський канцлер, президент КЗС О. Бестужев-Рюмін завжди мріяв про енергійну зовнішню політику Росії у традиціях Петра I, а тому виступав прихильником централізації всіх сил і засобів Російської імперії. Щоб провести у життя свою «систему», йому довелося подолати протидію майстрів французької політичної інтриги маркіза Шетарді та лейблікаря імператриці Лестока, підступні витівки голштинського двору, Великого князя Петра Федоровича. Але, головне, до 1756 р. Бестужеву-Рюміну вдалося здолати опір Сенату, члени якого виступали проти витрачання сил держави на активну зовнішню політику¹¹.

На середину 50-х рр. канцлер підготував широмасштабне втручання Росії у систему європейської політичної рівноваги, виступивши проти Прусії на боці Австрії.

Розумовський не міг не враховувати як попереднього досвіду спілкування Гетьманату з КЗС, так і зміцнення позицій Бестужева-Рюміна у зв'язку з торжеством його «системи» та участю Росії у Семилітній війні. Останнє неминуче вело до наростання політичного, економічного, фінансового тиску щодо України. Адже президент КЗС, канцлер, граф Бестужев-Рюмін, ставши членом заснованої 14 травня 1756 р. «Конференції при высочайшем дворе», створеної за його задумом для об'єднання «У могутній самодержавній руці... всіх сил і засобів Росії, здійснюючи у повній мірі єдність розпорядження ними», отримав для посилення тиску на Гетьманщину значно ширші можливості.

Одночасно із заснуванням Конференції зменшувалася роль Сенату. Він втрачав значення органу, що здійснював керівництво державним апаратом, і перетворювався у рядову вищу адміністративну установу. Потік порівняно дрібних справ, складність Сенатського діловодства сповільнювали вирішення справ¹². З іншого боку, сенатські укази, розпорядження, за висловом Катерини II, виконувалися лише «після третього указу». Тому передача справ Гетьманщини до відення Сенату повинна була ослабити імператорський тиск. І хоча статус України, як автономного політичного тіла, що вилучалося з підпорядкування КЗС, понижувався, проте зберігалось реальне наповнення автономії, її головна опора — неконтрольоване російським фіском розпоряджання фінансовими засобами.

Після передачі справ Гетьманщини до Сенату вимоги російського боку звітувати про бюджетні витрати припинилися. Це питання було поставлене Сенатом на порядок денний лише 21 липня 1764 р. зверненням до Катерини II з приводу фінансової звітності гетьмана¹³. Цю справу російська самодержиця вирішила, вже розрубавши вузол малоросійського гетьманства.

¹ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях. — Т. 2. — СПб, 1903. — С. 621.

² Рубан В. Краткая Летопись Малой России. — СПб, 1777. — С. 208.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — К., 1991. — С. 193—195.

⁴ Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 71.

⁵ Дорошенко Д. Вказана праця. — С. 194.

⁶ Материалы. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 138—139.

⁷ Архив кн. Воронцова. — Т. 25. — С. 217.

⁸ Там само. — С. 224.

⁹ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. 12. — М., 1965. — С. 497.

¹⁰ Материалы. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 139—140.

¹¹ История Правительствующего Сената за 200 лет. — Т. 2. — СПб, 1911. — С. 17—23.

¹² Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1960. — С. 394.

¹³ Материалы. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 138—140.

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У РОКИ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768—1774 РР.

Збройні сили Війська Запорозького традиційно поділялися на три роди (види) — піхоту, кінноту і артилерію. Починаючи з другої половини XVIII ст., більш вирішальне значення в запорозькій армії відігравала кіннота, що входила під час бойових дій до складу легкої іррегулярної кінноти російської армії. Основною останньої були кінні запорозькі, лівобережні і донські козаки. Навесні 1769 р., за даними Коша, кількість кінних запорозьких козаків становила 6474¹. Очевидно, ця цифра під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. була більш-менш постійною, бо відомо, що рівно через два роки, навесні 1771 р., в головному загоні запорозького війська, що виступив тоді у військовий похід на чолі з кошовим П. Калнишевським, нараховувалось понад 6 тис. кінноти².

Запорозька кавалерія займала значне місце в планах російського командування, оскільки вона за своїми бойовими якостями перевершувала легку турецько-татарську кінноту в боях на добре знайомих запорожцям причорноморських степах. У листі до Катерини II головнокомандуючий другої російської армії П. І. Панин прямо зазначав, що запорозька кавалерія дуже здатна «и в нынешнюю войну на стелные, легкие противу неприятеля, особенные от регулярных действий, употребления»³. Гучну військову славу запорожців і, зокрема, їхньої кінноти засвідчила й спеціальна царська грамота на ім'я кошового Запорозької Січі від 2 березня 1771 р. В ній наказувалося: «Избрав из среди войска 500 козаков доброконных, знавших положение мест до Перскопу и за Перскоп, — преуготовить их для походу при армии, перепоруча их в команду полковника Колпака*, яко довольно известного, надежного и оную степь гораздо знающего»⁴.

Та все ж найважливішу роль в Запорозькому Війську, за давньою козацькою традицією, мала піхота, хоч різкого розме-

* Полковник Війська Запорозького Олександр Федорович, на прізвище Колпак. Особливо прославився своїми подвигами під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Родом з Лівобережної України (Гетьманщини). Користувався величезним авторитетом у запорожців. Козаки Шкуриноського куреня неодноразово обирали його своїм курінним отаманом.

жування між піхотою і кавалерією в козацтва не було. В піхоту призивалися піші козаки, але з тим же запасом продуктів на 3 місяці і власним озброєнням, що й кіннотники. На весну 1769 р., за даними Коша, кількість запорозької піхоти становили 5773 козаки⁵. Отже, разом з кіннотою і піхотою Запорозьке Військо на початку російсько-турецької війни нараховувало понад 12 тис. козаків, що становило близько 10 відсотків діючої на той час російської регулярної армії.

Загальновідомий той факт, що за своїми бойовими якостями запорозька піхота ще в XVII ст. перевершувала піхоту багатьох країн. Ці якості запорозька піхота багато в чому ще не втратила і в другій половині XVIII ст. Особливо яскраво вони проявилися в роки російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Як і в попередні часи, одним з тактичних прийомів запорозьких козаків при атаці на ворога здебільшого була т. зв. «лава» (тобто розгорнутий стрій в одну шеренгу), що нараховувала декілька сотень чоловік. За першою лавою йшла друга і т. д. В разі вдалої атаки першої лави, друга підкріплювала її ударом у фланг або тил противника. При невдачі друга лава зупиняла наступаючого ворога, даючи можливість і час для відходу першої лави і підготовки її для нової атаки. При атаці піші козаки спочатку вели стрілянину залпами, а потім здебільшого переходили до рукопашного бою. При цьому, поряд з активними наступальними діями, що відзначалися високою маневреністю, запорозькі піхотинці досить часто застосовували й такі засоби бойових дій як засади. Одним з характерних і найпопулярніших видів бойової діяльності Запорозького Війська, зокрема його піхоти, були так зв. «пошуки», тобто боротьба великих диверсійних козацьких партій — загонів (по три і більше тисячі чоловік) в тилу ворога. Під час «пошуків», як правило, від головної партії відокремлювалися дрібні загони, що здійснювали бокові рейди в місцях розташування турецьких фортець.

Ефективність дій козацької піхоти засвідчив в своєму ордері кошовому отаману від 15 червня 1769 р. генерал П. Румянцев, особливо наголосивши на тому, що запорозька піхота «неприятеля довольно достаточна отогнать и опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ним искусство и на воде, паче и на сухом пути»⁶. Як бачимо, видатний російський полководець, який взагалі високо цінував бойові якості запорозького війська, особливо підкреслює його перевагу над ворогом як на суші, так і на воді. Тобто, йшлося про поєднання

запорозцями якостей і піхотинців, і моряків, які діяли в складі запорозького гребного флоту. Річкові і морські експедиції запорозьких козаків-піхотинців зажили в цей час особливо гучної слави. Серед них важливе значення мали дві Дніпровсько-Дунайські бойові експедиції запорозького флоту в 1771—1772 рр. потужність якого на той час становила 19 козацьких «чайок» («дубів») з екіпажем в 1 тис. чоловік⁷. У серпні 1772 р. кошовий отаман П. Калнишевський повідомляв головнокомандуючого другою російською армією В. М. Долгорукова про запеклі бої з ворогом запорозького флоту на чолі з військовим старшиною Третьяком поблизу Очакова і Кінбурна⁸.

На озброєнні кіннотників і піхотинців була традиційна козацька вогнепальна і холодна зброя — мушкети («рушниці»), довгі кріпосні рушниці («чаківниці»), шаблі, списи, стріли (сагайдаки), кинжали, бойові молотки (ножі «келепи»). У 2-й пол. XVIII ст. серед запорозького козацтва великою популярністю користувалися пістолі, які носили за поясом або у шкіряних кобурах. Кулі козаки носили у т. зв. чересі або в ладівниці (лядунці), порох — у звичайному розі або в порошниці. Незважаючи на широке застосування вогнепальної зброї, запорожці ще досить тривалий час користувалися бойовим луком. Водночас шабля поступово ставала лише почесною лицарською зброєю. Головною зброєю запорозького кіннотника був спис. Останній виготовлявся з тонкої й легкої, але міцної деревини. Спис був три з половиною метри завдовжки, з залізним наконечником на одному кінці та з дірками на ремінну петлю на другому. Цю петлю закладали на ногу, щоб легше було тримати самого списа. Інколи на вістрі списа була ще перекладина, щоб деревина після удару не входила глибоко в пробите тіло ворога.

Запорозька артилерія складалася здебільшого з легких і рухомих дрібнокаліберних гармат — т. зв. фальконет. Поряд з ними використовувалися й більш потужні гармати — армати й мортири. Гармати виготовлялися з заліза і міді. Зберігалися гармати в спеціальному приміщенні — т. зв. цейхгаузі — пушкарні, що знаходилося в розпорядженні військового пушкаря. Останньому була підпорядкована артилерійська команда, що складалася з 87 чоловік (57 канонерів і 29 хурлетів)⁹. Начальником всієї артилерії Запорозького Війська вважався військовий обозний.

Під час військових дій запорожці використовували важкі гармати здебільшого для цілеспрямованого обстрілу ворожих позицій. Після такої, як правило, кількохгодинної артилерійської

підготовки запорозьке військо йшло у фронтальну атаку як силами піхоти, так і кінноти. Проте найчастіше запорожці вдавалися до своєї улюбленої тактики, що зводилася до ударів з флангу і з тилу (знову ж таки після потужної артилерійської підготовки) і в разі успіху — до оточення і рогрому противника.

Високу військову майстерність запорозькі козаки демонстрували й під час несення сторожової служби на південних кордонах Російської імперії, де, як відомо, Запорозька Січ відігравала роль воєнного форпосту. Козацькі сторожові пости розташовувалися здебільшого на берегах річок Дніпра, Буга та їхніх приток і діяли протягом усього року. Влітку окрім сухопутних сторожових постів діяв і морський сторожовий пост. Останній займав особливе місце в запорозькій системі сторожової прикордонної служби, оскільки Російська імперія, як відомо, не мала до завоювання Криму свого флоту на Чорному морі. На цьому посту постійно перебував загін запорозьких піхотинців в 1 тис. чол., в розпорядженні якого було 19 бойових човнів («чайок»)¹⁰.

Взимку сторожові загони Запорозького Війська головним чином перебували на так званих «малих форпостах», що знаходилися на найпереднішому краю усієї ланки форпостної служби і складали першу (тобто найнебезпечнішу) лінію охорони кордону. Далі вглиб була розташована вже друга лінія охорони, що складалася з так званих «головних форпостів». Останні комплектувалися здебільшого змішаними командами з усіх іррегулярних військ російської армії.

Отже, наведений матеріал засвідчує досить високий рівень військово-бойового мистецтва запорозького козацького війська. Разом з тим, слід підкреслити, що фактор частого перебування запорозьких загонів в складі тих чи інших підрозділів російської армії значно обмежував українське козацтво щодо вживання ним традиційних форм запорозького військового мистецтва. І особливо відчутно це позначилося на піхоті.

Остання все частіше почала застосовувати бойові порядки російської армії XVII ст, зокрема, колони і каре.

¹ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

² Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 3. — Одесса, 1846. — С. 94.

³ Центральний державний військово-історичний архів Росії (ЦДВІА Росії). — Ф. ВУА, спр. 1853, арк. 19 зв.

⁴ Скальковский А. Назв. праця. — Ч. 3. — С. 99.

⁵ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

⁶ Там же. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 4.

⁷ Апанович О. М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст.: Наукові записки Інституту історії. — Т. 5. — К., 1953. — С. 121.

⁸ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 255, арк. 54.

⁹ Апанович О. М. Назв. праця. — С. 122.

¹⁰ Там же. — С. 132.

О. А. Бачинська
(Одеса)

З ІСТОРІЇ ДУНАЙСЬКОГО КОЗАЦТВА (1828—1869 РР.)

Як відомо, Дунайське козацьке військо створено у 1828 р. в Південній Бессарабії. До його складу увійшли задунайські запорожці (які перейшли у Бессарабію до 1828 року), усть-дунайські буджацькі козаки, волонтери з сербів, болгар, греків, молдаван, волохів (які брали участь в російсько-турецьких війнах кінця XVIII — початку XIX ст.), відставні солдати, що оселились в краї та коронні цигани. Таким чином, переважна більшість козаків вже мала військову підготовку та бойовий досвід.

В середині 50-х рр. XIX ст. у війську було дев'ять станиць, розташованих в Акерманському повіті: Акмангіт, Старокозаче, Волонтирівка, Фараонівка, Каїри (зараз — Татарбунарський, Білгород-Дністровський, Саратський райони Одеської області та Суворівський район Республіки Молдова). В них мешкало близько 12000 осіб.

В 1828—1829 рр. у війську було сформовано два полки: кінний № 1 та № 2, що був перетворений у кінний в 1836 р. Кожен з них складався з шести сотен. Згідно з «Положенням про Дунайське козацьке військо» 1844 р. на діючу службу мали притягатися одночасно не більш третини служилих козаків, однак в строю весь час знаходилося біля половини. Служба тривала 30 років: 25 років — польова, 5 років — внутрішня, але козаки виконували її значно довше встановленого часу¹.

Дунайське військо входило до системи іррегулярних частин Російської імперії. В адміністративному та військовому відношенні воно підпорядковувалося новоросійському та бессарабському генерал-губернатору. Місцеве управління здійснювалося військовим правлінням на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд.

Дунайське військо мало нести прикордонну службу на Дунаї, Пруті та чорноморському узбережжі до Дніпра, внутрішню службу в Бессарабській та Херсонській губерніях, утримувати гарнізони в Ізмаїлі та Акермані. Притягувалися вони для виконання й інших завдань. Так, 1829 дунайські козаки входили до складу протичумних та протихолерних карантинів в Бессарабії, в 1831, 1838—1839 рр. — в Одесі; в 1830 р. супроводжували болгарських переселенців у Росію при переході їх із-за Дунаю та Прута; 1831 р. виконували охоронну службу в Балтському повіті Подільської губернії в зв'язку з повстанням в Польщі; в 1833 році — на Волощині в зв'язку із кризою в Туреччині².

З 1847 р. дві, а з 1853 р. ще дві сотні дунайців входили до складу Кавказського корпусу. Перебували вони в фортеці Грозній. В складі російських військ козаки брали участь у боях на лівому фланзі Кавказської лінії: біля Горячих Вод, у Старому Юрті, Великій Чечні, Ханкальському міжгір'ї, у пониззі Терека. Начальник штабу Кавказського корпусу генерал-лейтенант О. І. Барятинський відзначав, що не зважаючи на гірську місцевість, дунайські козаки воювали не гірше чеченців³. Лишались вони на Кавказі до 1856 р.

Під час Кримської війни з ініціативи наказного отамана І. Е. Гангардта у війську був сформований полк № 3, що проіснував до її закінчення. Він нараховував біля 1000 козаків, полки № 1 і № 2 — понад 2800 чоловік. Дунайські козаки несли аванпостну службу на Дунаї і по чорноморському узбережжю до Дніпра. Вони входили до складу гарнізонів Ізмаїла і Тульчі, здійснювали наскоки на турецькі позиції на Дунаї в районі островів дельти та на Бабадаг. Відзначилася в боях кінно-ракетна батарея дунайців, що діяла в складі загону генерала О. І. Ушакова за Дунаєм. Козаки полка № 2 захищали Одесу 10—11 квітня 1854 р. від нападу англо-французької ескадри, брали в полон екіпаж англійського фрегата «Тигр»⁴.

За мужність та героїзм, виявлені в боях, дунайські полки № 1 і № 2 були в 1855 р. нагороджені штандартами «За хоробрість» та прирівняні в правах з відторгненою від Росії за Паризьким миром дунайською частиною Бессарабії, (військо було переіменовано в Новоросійське). З цього часу воно несло кордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по чорноморському узбережжю.

У 1868—1869 рр. у зв'язку з загальною військовою реформою Новоросійське козацьке військо було ліквідовано.

¹ Положення о Дунайском казачьем войске. 13 декабря 1844 г. // Пролное собрание законов Российской империи. — Собр. 2, т. 19, № 18526. — СПб., 1845. —

² Зацук А. Военное обозрение Бессарабской области. — СПб., 1863. — С. 163.

³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12 т. — Т. 10. — Тифлис, 1893. — С. 541—543.

⁴ Державний архів Одеської області. — Ф. 3, оп. 1, спр. 55, арк. 27, 36—38.

В. О. Піржо
(Донецьк)

БОРОТЬБА НОВОЇ СІЧІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Нова Січ (1734—1775 рр.) була останнім форпостом української державності, створеної в ході Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького.

Її статус визначав договір, підписаний у м. Лубнах 1734 р. представниками Коша та царського уряду. В ньому перерахувалися не тільки обов'язки Війська Запорозького перед Росією, але й гарантії царського уряду Запорожжю.

Згідно другого пункту договору запорожцям дозволялося селитися на всій території, котра належала Старій Січі до 1709 р. Однак уже з перших днів після підписання цього договору зі сторони Росії ця умова порушувалася. Після переходу в 1732 р. до складу Російської імперії так званих «Заднепровських мест», тобто земель між Дніпром і Синюхою, царизм всіляко сприяв їх заселенню козаками Миргородського й Полтавського полків, а також вихідцями з Польщі. Під приводом необхідності зміцнення кордонів з Польщею та Туреччиною уже з початку 40-х рр. тут розпочалося будівництво прикордонних укріплень (Орлівського, Архангельського, Новомиргородського шанців) і розміщення в них військових гарнізонів. Неподалік Січі був споруджений Новосіченський шанець, у якому розмістився російський гарнізон.

У середині 40-х рр., під виглядом необхідності захисту поселень, що виникли на півден від Української лінії, царський уряд виношував плани спорудження укріпленої лінії від Дніпра, по Самарі, до м. Бахмуту й р. Лугані. Вона фактично розділила б східні володіння запорожців на дві частини. Якщо в той час від цієї ідеї під тиском різних обставин довелося відмовитися, то напередодні війни з Туреччиною в 1768—1774 рр. розпочалася її реалізація.

Перша від Дніпра фортеця на Самарі була зведена поруч з Новоселицею — центром Самарської паланки, дві інших на віддалі 100 верств одна від другої. На новозбудовану лінію передбачалося перевести артилерію та гарнізони з Української лінії. У ході війни визріла ідея побудови укріпленої лінії між Азовським морем і Дніпром, по Берді й Кінських Водах. Незважаючи на протести Війська Запорозького, ці укріплення будувалися на землях, що були закріплені за Січчю Лубенським договором.

Протягом цього часу за вказівкою царського уряду не тільки зводилися різного роду оборонні споруди на запорозьких землях і розміщалися в них військові гарнізони, але й велося поступове відторгнення їх і передача іншим володільцям. Першим таким актом було розмежування в 1746 р. земель Війська Запорозького і Донського. У 1752—1754 рр. на Правобережжі Дніпра, на південь від рр. Тясмину і Вісі, розмістили військово-землеробські поселення — Нову Сербію та Новослобідський козацький полк, а для їх прикриття від нападу татар звели фортецю св. Єлисавети. При потуранні царських властей на володіння запорожців більш активно розпочали наступ поміщики новоствореної в 1765 р. Слобідської губернії та офіцери Молдавського гусарського полку, розміщеного при Бузі й Синюсі. То ж не дивно, що запорожці з кінця 50-х рр. вимушені були застосовувати всі доступні їм методи боротьби, щоб захистити свої землі.

Однак не тільки внутрішня ситуація (відсутність злагоди між старшиною, виступи сіроми, нерідко спровоковані царськими чиновниками), але й ріст міжнародного впливу Росії у другій половині XVIII ст., не сприяли консолідації запорозького суспільства й протистоянню натиску царату.

Особливо зміцнив вплив уряду Катерини II після вдалої війни з Туреччиною й підписання Кучук-Кайнарджійського договору, згідно якого Кримське ханство потрапило у васальну залежність від Росії. Поки загроза нападів татар на південні рубежі Росії існувала, до цього часу царизм мирився з українською автономією та рахувався з Січчю. Як тільки вона зникла, він зважується на ліквідацію Війська Запорозького — останнього опорного пункту української державності, оскільки воно не тільки стояло на перешкоді в проведенні адміністративних реформ, що мали на меті подальшу централізацію влади в Росії, але й укріпленню її у Північному Причорномор'ї, без чого не мислилося розширення впливу на європейські справи.

**СПРАВА «ПРО НАМІРИ ТУРЕЦЬКИХ
ЗАПОРОЖЦІВ» 1804 Р.**

Відомості з історії Задунайської Січі кінця XVIII — початку XIX ст. вкрай обмежені. Знавець задунайського козацтва Федір Вовк зазначав, що «Історія його на протязі майже всього періоду лишається для нас темною». І хоча пройшло понад століття з часу висловлювання Ф. Вовка, ситуація на краще не змінилася. В цьому відношенні справа «Про наміри турецьких запорожців» 1804 р., що зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (фонд ВУА, спр. 348), містить чимало важливих матеріалів з тогочасної історії Задунайської Січі.

10 квітня 1804 р. предводитель дворянства Тираспільського повіту Туманов доносив херсонському військовому губернатору О. Г. Розенбергу про те, що задунайські запорожці почали роз'їжджати вздовж дністровського кордону в Бессарабії і переманювати на свій бік солдатів і селян. Втікачі знаходять до себе добре ставлення кошового. Поява задунайських запорожців в цьому районі, писав Туманов, зв'язується з наданням їм під заселення земель «по берегах Дунаю і по ордах татарських в округах Кілійському і Акерманському». Землі ці вони одержали за участь у боротьбі проти загонів відинського паші Османа Пазванд-огли. Зазначимо, що О. Пазванд-оглу очолював феодально-сепаратистський рух, спрямований проти реформ султана Селіма III.

Майже одночасно херсонський цивільний губернатор О. М. Окулов одержав листа російського консула в Яссах А. Жерве від 3 травня. Консул писав, що мав від драгомана П. Ренського з Галацу донесення «стосовно турецьких запорожців, що живуть біля гирл Дунаю. Від вірних людей, що були в цих місцях, він одержав звістку, що згадані запорожці почали гуртуватися. Їх зібралося вже на цей час до 1500 чоловік. Кожен день до них пристають нові втікачі з російських кордонів і навіть дівки переходять до них з того боку і одружуються з неодруженими. Як тих, так і інших, що втекли з Росії з жінками, оселяють вони в особливому місці на недалекій відстані від Коша. Крім того, начебто їхній кошовий повідомив в Молдавії і в Буджаку російських і з колишньої Польщі людей, що туди зайшли, щоб вони до них приєднувалися, обіцяючи їм різні користі».

Наводячи цей лист, донесений від 12 травня у міністерство внутрішніх справ, О. М. Окулов повідомляв, що вжив відповідних

заходів до посилення охорони кордонів. Він підкреслював, що «запорожці роблять роз'їзди на правому боці ріки Дністер, по всій Бессарабії і прилучають до себе дезертирів. Наміри свої здійснюють, як слід думати, через приятелів своїх, що в російських кордонах знаходяться».

Незабаром, в кінці травня 1804 року, тираспільський повітовий предводитель дворянства Туманов, що мав за розпорядженням херсонського військового губернатора стежити за задунайськими запорожцями, повідомив, що вони відійшли від дністровського кордону. «Запорожці турецькі, — писав він 30 травня, — які почали з весни заселятися в Кілійському і Акерманському округах, укомплектувавши свій Кош російськими дезертирами і різного звання бурлаками, повернулися знов на мешкання до берегів дунайських і займаються рибальством. Проте, щоб ховалися в них які-небудь наміри, що надалі вимагали б запобіжних заходів, як з боку приватної і володільців, так і загальної політичної, далі непомітно».

Через певний час Туманов відправив для розшуку російських втікачів в Бессарабії свого агента, який повинен був дізнатися і про наміри задунайського козацтва. 27 серпня 1804 року предводитель повідомляв херсонського військового губернатора О. Г. Розенберга про наслідки цих пошуків: «Під час відрядження на турецький бік для дізнання і спіймання російських дезертирів, на підставі попередніх і сучасних повелінь, поручика Косенкова, звелів я йому певно дізнатися про переселення тамтешніх козаків поблизу російських кордонів. Він мені доносить, що дійсно браїлівський начальник назир капітан Агмет, маючи їх під своєю орудою проти заколотника Позван-оглу, втратив значну їх частину, так що лишилося їх не більш шестисот чоловік. Але щоб відновити цю втрату і збільшити Кош, виклопотав у Порти під заселення їм місце нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, вигнав некрасівців і поселив запорожців. З тим, щоб допомогти йому мати успіх у цих намірах, йому сприяв каушанський воєвода Мемет-ага, небіж назиря. Збираючи в окрузі Каушанській російських дезертирів і втікачів, він відправляє їх у Татар-Бунари до кошового, а звідти в Кош запорозький. Запорожці ж, маючи від начальства свого браїлівського назиря дозвіл, розіжджають по кордонах російських і підмовляють дезертирів, спокушаючи нагородами. Через це у самий короткий час збільшився Кош понад двісті чоловік, окрім тих, що вже мешкають у інших слободах на тому ж острові. Кошовий

добродійнику своєму назирю обіцяє, що Кош їх час від часу збільшиться у великих тисячах».

Отже, зазначені матеріали дозволяють встановити чимало нових фактів з історії Задунайської Січі. Зокрема, чітко простежується місце в гирлі Дунаю і час переселення туди задунайських запорожців з Юртус Саймен, що знаходилися нижче Сухого Дунаю у 50 верствах вище фортеці Гирсови (тепер Констанцький повіт Румунії). Ця обставина в історичній літературі або не висвітлюється, або вирішується неоднозначно. Важливими є відомості про участь задунайських запорожців у боротьбі султанського уряду за збереженість територіальної цілісності Туреччини проти сепаратизму С. Пазванд-оглу, про втрати у цій війні, методи, за допомогою яких збільшувалася кількість козацтва.

В справі «Про наміри турецьких запорожців» містяться й інші важливі документи з історії Задунайської Січі. Вони зв'язані з переходом на бік Росії задунайського полковника Й. Білецького. Проте вони вимагають спеціального додаткового аналізу.

О. А. Крук
(Київ)

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ М. ДРАГОМАНОВА

Постать М. Драгоманова як публіциста, суспільного ідеолога та вченого-етнографа, як правило, закривала перед дослідниками його помітний внесок у розвиток української історіографії. Власне, праць, присвячених історії України безпосередньо, у Драгоманова небагато. Окрім того, натрапляємо на окремі зауваження з української історії у розвідках з історичної пісенності та етнографії. Тим не менше, Драгоманов створює свою періодизацію історії України, виділяючи наступні періоди:

- 1) княжо-городський;
- 2) феодално-литовський;
- 3) пансько-польський;
- 4) козацький;
- 5) царсько-російський.

Отже, маємо тяглість української історіографічної традиції вичленовувати окремий козацький період.

Загалом слід зауважити, що Драгоманов не займався історією козацтва спеціально та ґрунтовно, хоча мав щодо

цього деякі плани. Фактично він лише соціологізує, афішуючи своє особисте ставлення до цього неординарного і суперечливого стану українського суспільства. Відтак, не створено цільної і достатньо розробленої концепції історії козацтва. Має місце лише схема, щоправда, зі спробами докладно обґрунтувати те чи інше її положення.

Найбільш повно погляди Драгоманова на українське козацтво викладені у працях «Козаки» (Львів 1906), «Про українських козаків, татар, та турків» (Женева, 1876), «Пропаший час. Українці під Московським царством 1654—1876» (Женева, 1880), коментарях до збірок «Історичні пісні малоросійського народу» (Київ, 1874), «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» (Женева, 1883). Вони, без сумніву, формувались на базі блискучого звання історіографії питання. Саме так званий «історіографічний метод» відшукування істини і лежить з основи конструкцій мислителя.

Перш за все Драгоманов торкається питання етимології слова «козак» і вирішує його у руслі усталеної вже на той час точки зору про тюрське походження поняття. На цих же засадах розглядається проблема ролі козацтва в історії українського суспільства.

Поділяючи козаків на дві групи — українську та великоруську, Драгоманов слідом за В.Б. Антоновичем чітко наголошує на перетворенні козацтва з часом на виразника національних устремлінь українського етносу: «Одного часу стала історія українських козаків історією всього українського народу, який рідні хроністи навіть називали козацько-руською нацією»¹. У козащині Драгоманов слушно вбачає два визначальних моменти: 1) протест проти тяжких для основної маси людей суспільних порядків і 2) колонізаторський та оборони руської землі від чужинців. Обидві ці ознаки були і у великоруському козацтві, але у козацтві українському вони проявилися з особливою випуклістю та виливом назовні. Козаччина в Україні відіграла роль оборонця етносу. «Коли вища українська шляхта відпала від своєї народності і віри, то козаки лишилися найсильнішими репрезентантами обох, прийняли в себе і частину шляхти, що лишилася вірною народності і православію, і пристали до тісної спілки з літературно-релігійними представителями української народності»².

Цілком справедливо у «Передньому слові до громади» Драгоманов зауважував, що на козацький період припадає

швидкий розвиток національної свідомості українського народу. Значною мірою цьому сприяло те, що боротися козакам довелося проти чужої держави; історичні обставини визначили козацтву знищити польську державу³. На думку Драгоманова, «боротьба українського козацтва з Польською державою була «боротьбою принципів», тоді як бунти й виступи великоруського козацтва оставалися виключно «боротьбою інстинктів»»⁴.

Проте, Драгоманов не вдається до конкретного аналізу соціальної психології козацтва, тим більше у її еволюції. Розглядається вона у статичі. До того ж, чітко простежується потяг до ідеалізації козацтва у сенсі ступеня самоусвідомлення ним своєї історичної місії та його здатності до розуміння стратегічних потреб України. Драгоманов беззастережно приписує запорожцям глибоке розуміння потреби в цілісності України, соціальній рівності мас, тощо: «...показується, що Запорожжя ніколи не забувало думки: перше, про цільність усієї України, друге, про вільність її, третє, про рівність і добро черні»⁵.

З іншого боку, Драгоманов рішуче заперечує той погляд на козаччину, що визнає її за розбійницький елемент. Однак при цьому мислитель не зумів розгледіти справжнього, але добре замаскованого під патетичними антикозацькими заявами, П. Куліша, у котрого за вбивчими характеристиками ховався нав'язаний почуттям приреченості історичної долі України під московським ярмом гіркий докір козацтву за відрив України від хай асиміляційно налаштованої, проте таки цивілізованої європейської Польщі до дикої азіатської Москви. Драгоманов сприймав висловлювання Куліша безпосередньо, піддаючи їх обґрунтованій критиці. Зокрема, у статті «З приводу листування д. Куліша з Крашевським і Павликом» читаємо, щодо протиставлення «руйнівному» козацтву польського культуррегенства: «Але ж навіть само козацтво не було зовсім уже безкультурне. По крайній мірі з гадяцького договору 1658 р. видно, що серед нього були люди, котрі знали ціну й гімназіям, і академіям, і типографіям, і навіть вільності викладу»⁶.

Обґрунтовуючи свою теорію громадянства-соціалізму, Драгоманов також звертається до історії Запорозької Січі. В устрої Січі він вбачає прообраз майбутнього соціалістичного ладу суспільства, яке, на думку мислителя має бути вільною спількою

громад, що складаються з вільних осіб, і де панувала б рівність і спільне господарство «над усім, що потрібно людям». «Це діло не зовсім таке нечуване на нашій Україні. Наша Січ запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою і господарською, котра працювала спільно і вживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 куренів складали товариство січове...»⁷ Але на сучасному етапі, зазначає далі Драгоманов, перед суспільством стоять набагато складніші завдання, ніж ті, що були у січових товаришів, тому потрібно «більше науки і більше розуму», тіснішого зв'язку з передовою європейською громадською думкою, з метою досягти того, що «справити наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи».

Драгоманов планував продовжувати свої дослідження з історії Запорозької Січі. Так, у листі до О. Борковського від 23 лютого 1889 р. Драгоманов пише про свій намір «написати для "Б[атьківщи]ни" про Хмельницького й раду Переяславську 1654 р. Треба для тієї невеличкої статті багато переглянути документів, щоб "утерти" носа Москві, — та не по українофільському!»⁸ На жаль, складні життєві обставини не дали змоги втілити цей задум в життя. Але ті, хоч і незначні за обсягом, дослідження, що з'явилися з-під пера Драгоманова, залишили свій слід в українській історіографії. Нове розуміння українського історичного процесу входило через його наукові і публіцистичні праці у громадську свідомість українців, формуючи світогляд останніх відмінний від етнографічного українофільства.

¹ Драгоманов М.П. Козаки. — Львів, 1906. — С. 5.

² Збірник філологічної секції НТШ. — Т. 2. — Львів, 1901. — С. 27.

³ Драгоманов М.П. Козаки. — С. 10.

⁴ Там само.

⁵ Драгоманов М.П. Політичні пісні українського народу XIX—XX ст. — Ч. 1. — Женева, 1883. — С. XXX.

⁶ Народ. — 1895. — № 17. — С. 265.

⁷ Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991. — С. 309.

⁸ Михайло П. Драгоманов. Переписка. — Т. 1. — Львів, 1901. — С. 67.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ЛЮБЕЦЬКА ШЛЯХТА

Старовинний Любеч був важливим стратегічним форпостом на терені Північного Лівобережжя, яке впродовж століть небезпідставно вважалося «яблуком розбрату» в стосунках між Литвою, Польщею та Московщиною. Уряд Речі Посполитої прагнув перетворити Любецьку фортецю у свій надійний осередок на Подніпров'ї й залучити на військову службу тамтешню дрібну шляхту, здебільшого бояр та зем'ян, які здавна мешкали у цьому регіоні України. У першій половині ХVІІ ст. довкола Любеча виникла ціла мережа шляхетських «гнізд», соціальні відносини в яких відзначалися тісними родинними і корпоративними зв'язками. За своїм майновим становищем місцева шляхта майже не відрізнялась від звичайних селян або козаків. Її представники, які мали виконувати замкову службу, часом самотужки обробляли власну землю, якою володіли на засадах ленного права, а також займалися промислами.

Любецька шляхта брала активну участь у Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького. На думку В.Липинського, це було зумовлено спільністю її суспільно-політичних та економічних інтересів з козацькими. Важливе значення Любецького замку й неабиякий мілітарний потенціал тамтешньої шляхти не залишилися поза увагою Б.Хмельницького. Мабуть через це, саме тут влітку 1648 р. з'явився «конфідент» гетьмана — дрібний волинський шляхтич П. Головацький. Вірогідно, він мав на меті привернути місцевих вояків до української революції й, думається, успішно виконав поставлене перед ним завдання. Любецькі шляхтичі передусім воліли «з'ясувати відносини» із старостинською адміністрацією й згодні були «йти в погоню» за супротивниками «аж до Новогрудка». Річ у тім, що замкові «слуги» були підпорядковані безпосередньо старостам, які вимагали від них документального підтвердження «рицerstва» та прав на маєтки. Оскільки відповідних паперів більша частина бояр представити не могла, між ними й місцевою адміністрацією часто-густо виникали непорозуміння й спалахували конфлікти. За таких обставин любецька шляхта нерідко шукала захисту у королівській владі. Відомо, наприклад, що у 1641—1642 рр. Владислав IV видав її репрезентантам два охоронні універсали. Отож, на початку Визвольної війни шляхтичі дістали можливість

порахуватися із своїми давніми кривдниками і одночасно прислужитися власному народові. Відтак, у козацькому реєстрі Чернігівського і Ніжинського полків зустрічаємо чимало представників боярських та зем'янських родин, відомих з «довоєнних» люстрацій Любецького староства. Під корогвами Б. Хмельницького воювали, зокрема, Бакуринські, Борсуки, Бличі, Бобри, Гирі, Гладкі, Гутори, Даничі, Ждановичі, Забіли, Зінковичі, Красковські, Кушелі, Олешки, Толкачі, Шепелі та ін.

Свого часу генеалог й історик Чернігівщини Г. Милорадович вважав, що у вирі Хмельниччини любецька шляхта втратила свій соціальний статус і земельні володіння. Втім, це твердження здається занадто категоричним. Переважна більшість дрібних шляхтичів, які виступили на боці Б. Хмельницького, незабаром вдало «перевтілилась» у козацьку старшину, а сам гетьман у 1656—1657 рр. видав охоронні універсали С. Унучку та А. Красковському «зі всією шляхтою Любецькою» на маєтки (правда, їх права були дійсними за умови виконання ними військової служби). Такої тактики стосовно до любецької шляхти гетьманський уряд дотримувався й надалі. Схожі за змістом універсали видали 1660 р. Ю. Хмельницький і 1670 р. Д. Многогрішний. Це допомогло любецькій шляхті знайти своє місце в суспільній структурі українського населення й інтегруватися до складу нової еліти Гетьманщини.

В. П. Педич
(Івано-Франківськ)

ЗБИРАННЯ І ВИДАННЯ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ УЧНЯМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Незважаючи на складні умови, в яких перебувала українська наука в Галичині, М. Грушевському вдалося по приїзді до Львова (1894 р.) створити власну наукову історичну школу, яка виконувала двояку функцію: освітню (підготовка кадрів національних істориків-професіоналів) і дослідницьку (розробка широкого кола проблем історії України). Професорська посада давала можливість М. Грушевському залучати до дослідницької роботи найздібнішу українську молодь, що навчалася на філософському факультеті Львівського університету. Ці студенти (О. Тердецький, Д. Коренець, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький,

О. Целевич, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький, І. Крип'якевич та ін.) творили ядро його історичної школи¹. Львівський університет, номінальноавстрійський, а фактично — польський, не міг бути повновартісною науковою базою для української історичної школи. Це було причиною того, що львівська історична школа М. Грушевського опиралася перш за все на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, його історично-філософську секцію. М. Грушевський, як вихованець київської документальної школи В. Антоновича, з самого початку своєї роботи у Львові звернув особливу увагу на організацію збирання і видання історичних джерел. Уже в січні 1896 р. за його ініціативою на спільному засіданні історично-філософської та філологічної секції було утворено Археографічну Комісію², членами якої згодом було обрано і декотрих з учнів М. Грушевського: в 1900 р. — С. Томашівського, в 1906 р. — В. Герасимчука, І. Джиджору, І. Крип'якевича, І. Кревецького, Д. Коренця; в 1911 р. — М. Кордубу, О. Целевича та інш.³

Головою комісії весь час був М. Грушевський, заступником — І. Франко, секретарем — С. Томашівський, згодом — І. Джиджора⁴. На засіданні Комісії в листопаді 1905 р. М. Грушевський подав записку щодо систематичних видань корпусу документальних матеріалів до історії козащини, відзначивши «моральний обов'язок археографічної комісії зайнятися цією справою»⁵. Основний тягар реалізації цього завдання лягав на плечі професора і його учнів, що перейняли від свого вчителя пошану до джерел і набули ґрунтовну археографічну підготовку.

Публікація документальних матеріалів мала охопити час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст. Для неї мали бути опрацьовані всі найважливіші архіви, а саме: бібліотеки Чарторийських та Університету і Академії у Кракові, Красінських і Генштабу у Варшаві, Публічної бібліотеки й архіву Сенату і Генштабу в Петербурзі, архіви Міністерства справедливості і закордонних справ та Рум'янцівської бібліотеки в Москві, архіви в Харкові, Чернігові, Києві та ін. Згідно з цим планом (не дивлячись на обмежені фінансові можливості) в різні центри були вислані учні М. Грушевського для збирання матеріалів до певних періодів. Зокрема, І. Крип'якевич збирав джерела від початків козащини до 1640 р. у Кракові, Варшаві та Москві, В. Герасимчук займався періодом 1657—1668 рр. в архівах Кракова, Варшави та Петербургу, І. Кревецький досліджував період

П.Дорошенка у Кракові, С.Томашівський займався епохою Хмельниччини в архівах Львова, Кракова і Відня, І.Джиджора студіював період 1720—1740 рр. в архівах Харкова та Москви⁶.

Знання іноземних мов (практично всі учні М.Грушевського володіли декількома європейськими мовами, зокрема, С.Томашівський знав 15 мов) давало їм можливість вільно орієнтуватись в каталогах джерел та матеріалів зарубіжних бібліотек і архівних сховищ. Їх організованість, дисципліна та працелюбність дозволили за короткий час опрацювати величезну кількість документальних матеріалів з історії України, що значно поповнило її джерельну базу. До 1914 р. було видано 11 томів спеціального видання «Жерела до історії України-Руси» та 14 томів «Україно-руського архіву», в яких учні М.Грушевського друкували результати своїх наукових пошуків, більшість з яких була присвячена козаччині, що «стала немов їх спеціалізацією»⁷.

В 1897 р. Степан Томашівський надрукував «Матеріали до історії Хмельниччини», які мали один спільний характер—це були універсали польських гетьманів, воєвод і самого короля Яна-Казимира з приводу повстання Б.Хмельницького або пов'язаних з ним рухів⁸. Тоді ж, під час роботи в львівських архівах, молодий історик виявив рукописні записки львівського райці С.Кушевича про облогу Б.Хмельницьким міста Львова. На їх основі та раніш зібраних документах він видав велику збірку (в 3-х томах) джерел до історії Галицької Русі з часів Хмельниччини⁹. Пізніше він надрукував документальні матеріали з Ватиканських архівів до історії України 1648—1657 рр.¹⁰

Інший учень М.Грушевського Мирон Кордуба детально опрацював у Відні матеріали венецького посольства до козаків. Результатом цієї продуктивної роботи була надзвичайно цінна збірка першоджерел, що стосувалася в основному дипломатичної історії періоду Хмельниччини¹¹.

Іван Крип'якевич підготував велику збірку матеріалів до історії козаччини, яка також склала окремий том «Жерел до історії України-Руси»¹². До нього увійшло 233 документи, перший з яких датовано 1531 роком. З усіх тих актів найбільш цінною була грамота короля Стефана Баторія від квітня 1582 р., в якій згадуються славні козацькі вольності.

Велику збірку документів до історії Гетьманщини для «Жерел...» підготував І.Джиджора, яку, на жаль, не встиг надрукувати і яка потім зовсім загинула у воєнне лихоліття.

Складною була доля і збірки матеріалів до історії козаччини XVII ст., що підготував В. Герасимчук. Вона також була втрачена під час війни 1914—1918 рр. Сьогодні частину матеріалів з цієї збірки, що віднайшлася в Інституті рукописів ЦНБ НАН України, підготував і видав співробітник Львівського відділення Інституту української археографії НАН України Ярослав Федорчук¹³.

Таким чином, в учнях М. Грушевського українська історична наука отримала дослідників-професіоналів, які зробили значний внесок у розвиток національної історіографії. На основі власноруч зібраного документального матеріалу вони підготували цілу низку наукових праць з історії української козаччини, цим значно розширили тематичні рамки, вийшовши при цьому на нові межі в її історично-філософському осмисленні.

¹ Грушевський М. Автобіографія // Великий українець. — К., 1992. — С. 204.

² Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) України у м. Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 12.

³ Там же. — Арк. 29, 63 зв., 108 зв.

⁴ Там же. — Арк. 29.

⁵ Хроніка НТШ. — 1905. — Ч. 24. — С. 19.

⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 60 зв., 63 зв., 66, 71.

⁷ Крип'якевич І. З історії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка // Записки НТШ, 1991. — Т. 222. — С. 397.

⁸ Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини // ЗНТШ. — 1897. — Т. 14.

⁹ Томашівський С. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини // Жерела до історії України-Руси. — Т. 4—6. — Львів, 1898, 1901, 1913.

¹⁰ Томашівський С. Ватиканські матеріали до історії України. Донесення римських нунційів про Україну 1648—1657 рр. // Жерела до історії України-Руси. — Т. 16. — Львів, 1919.

¹¹ Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648—1657 рр.): Матеріали до історії козаччини. — Т. 5 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911.

¹² Крип'якевич І. Матеріали до історії козаччини. — Т. 1 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908.

¹³ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Львівські історичні праці. Джерела. — Вип. 1. — Львів, 1994.

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Багатотисячний козацький рух в Україні покликав до життя унікальне явище не лише східнослов'янської, а й світової культури — козацьку педагогіку. Вона якнайтісніше пов'язана з матеріальною і духовною сферами, творцем яких було українське козацтво.

Козацька педагогіка — це частина народної педагогіки, яка формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині. Це народна виховна мудрість, що основною метою мала формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю.

Основні завдання козацької педагогіки — готувати фізично загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів — захисників рідного народу від чужоземного поневолення; прищеплювати молоді національні і загальнолюдські цінності; формувати високі лицарські якості, пошану до старих людей, милосердя.

Провідні ідеї козацького руху (свобода і незалежність України, непорушність прав людини і народу, свобода особистості, народовладдя та ін.) були найважливішими в національній системі освіти і виховання. Педагогічна мудрість козаків сприяла зміцненню української системи виховання: виникали перші українські академії (Острозька — 1576 р., Києво-Могилянська — 1615 р.), що стали визначними центрами розвитку вищої освіти, науки і культури України, усіх східнослов'янських земель. Чимало козацьких лідерів (гетьманів, полковників, сотників, кошових атаманів та ін.) отримали вищу освіту, вивчали українську народну і світову філософію, логіку, психологію, історію, риторику, поезію, оволодівали латинською, грецькою, старослов'янською, польською, німецькою та іншими мовами.

Українська козацька система виховання глибоко самобутня. Вона мала кілька ступенів. Передусім — дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської народної педагогіки. Вже в цей період специфічною була роль батька: він цілеспрямовано займався загартовуванням своїх дітей, формував у них лицарську честь і гідність, готував їх до життєвих труднощів, до захисту рідної землі, вільного життя.

Другий ступінь козацького виховання найдоцільніше назвати родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл

найвищий статус мали родинні, національні духовні цінності. Потім молодь, яка прагнула знань, навчалась у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи, отримувала підвищену і вищу освіту (третій ступінь).

Характерною особливістю козацького родинного виховання був його високий рівень, який забезпечувався реалізацією ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки, багатющих національних традицій, звичаїв та обрядів, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу.

Козацька педагогіка дає самобутнє трактування статусу і ролі насамперед батька в навчанні і вихованні дітей. Батько — це захисник сім'ї, роду, творець історії, державності. У козацькому фольклорі, педагогіці він символізує для дитини високий і незаперечний взірць стійкості, мужності і звитяги, непорушний авторитет у ставленні до родини, громадських справ, потреб народу.

Батько формував у сина твердість, витривалість, уміння долати будь-які життєві труднощі, незламність, цілеспрямовано загартовував його тіло, виховував мужній характер, лицарські якості.

Козацька сім'я відзначалась глибоким демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, духовними традиціями. Керуючись лицарськими чеснотами, чоловік, як правило, робив поступки дружині у розв'язанні багатьох сімейно-побутових питань, створював їй психологічний комфорт. Це благотворно впливало на виховання дітей. Усвідомлення матір'ю необхідності захисту України від чужоземних загарбників, виживання у важких, почасти екстремальних умовах обумовлювало те, що вона формувала у своїх синів мужність, твердість і рішучість, інші вольові якості характеру.

Січові школи реалізовували право особистості на навчання, задовольняли як культурні, духовні, так і оборонні потреби козацтва. Тут вихованці оволодівали читанням, письмом, хором співом та музикою. Їх привчали до національного способу життя і поведінки, оборонно-військової справи.

По закінченні січової школи найздібніші хлопці вступали, як правило, до Києво-Могилянської академії. Частина випускників працювала церковнослужителями і вчителями в козацьких школах. Інші залишалися у своїх куренях, продовжували вдосконалювати бойове мистецтво.

Козацькій педагогіці було притаманне родинно-шкільне виховання як вияв глибокої єдності впливу на особистість

найважливіших соціально-педагогічних факторів — сім'ї і школи — при збереженні пріоритетності у вихованні батьків, родинного оточення. Це, у свою чергу, сприяло зміцненню сім'ї, підвищенню відповідальності батьків перед громадою, державою за виховання своїх дітей.

У центрі козацької педагогіки — ідеал вільної і незламної в своїх прагненнях до свободи людини, яка на вітчизняних традиціях громадського і політичного життя розвиває рідну культуру й економіку, будує назалежну державу.

В. О. Харламов
(Київ)

МЕЖИГІРСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ МОНАСТІР^О (за матеріалами археологічних досліджень)

Час виникнення Межигірського монастиря губиться в глибині століть. Поки немає можливості точно встановити його першопочаток, яке церковні перекази відносять до епохи Андрія Боголюбського, а то навіть й до часу Хрещення Русі. У всякому разі, в XV ст. існування Межигірського монастиря безсумнівно: в 1482 р. він був знищений кримським ханом Менглі Гереем і став відновлюватись лише в першій половині XVI ст. при підтримці литовського уряду. Часом історичного існування старого Межигірського монастиря визначають два з половиною століття: від дарування «привілея» — відомчої грамоти короля Сигизмунда I (1523 р.) до урядового указу імператриці Катерини II про скасування (1786 р.).

Спасо-Преображенський собор — головна будівля архітектурного комплексу (та ще 4 церкви) — був збудований у 1690 р.; на стінах його були зображення багатьох українських ктиторів, починаючи від Андрія Боголюбського.

Життя межигірських затворників відзначалось великою суворістю. Чорноризці славились своїм духовним подвижництвом, а печера з церквою в «Пскарській» горі була місцем виявлення вищих проявів аскетизму. Про високу набожність межигірців знали і в Іерусалимі та на Синаї, на всій Україні. Сам Петро Могила, відомий захисник православ'я, даючи відсіч своїм опонентам, згадував більш ніж 150 межигірців, які жили за прикладом Антонія Печерського.

Спільність віроісповідування та національних інтересів пояснює виникнення між Межигір'ям та Запорозькою Січчю тісного

зв'язку. Гетьманські універсали Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького давали привілеї й робили Межигір'є другим після Києво-Печерської лаври по значимості монастирем. Він користувався правом московської ставропігії, в чому було відмовлено навіть Києво-Печерській лаврі.

Кожний запорозький козак вважав своїм обов'язком хоч раз в житті поклонитися тутешнім святиням.

Межигір'є формувалось впродовж віків як національний некрополь та пантеон видатних представників козацтва (Євстафій Гоголь, Палій, Самусь).

Коли 1934 р. український радянський уряд переїхав з Харкова до Києва, місцем заміської резиденції для Петровського, Косіора, Постишева було вибране Межигір'є. Давній монастир було знесено. Від унікального монастирського комплексу нічого не залишилось.

На протязі багатьох літ не вщухає інтерес до цієї території з приводу пошуків загадкової бібліотеки Ярослава Мудрого. І якщо питання про знаходження книг давньоруського великокняжого періоду можна ще поставити під сумнів, то наявність книг більш пізнього періоду базується на реальній основі. Приймаючи до уваги довгі архівні дослідження в цьому напрямі, можна припустити, що на території був Межигірський монастир, сховані давні книги.

Зважаючи на велику історичну цінність місцевості, а також згідно розхожої версії про місцезнаходження тут бібліотеки Ярослава Мудрого, в Інституті археології була створена спеціалізована експедиція. Спеціальним рішенням українського уряду 18.02.1990 р. була створена урядова комісія для вивчення версії про місцезнаходження древньої бібліотеки.

В результаті археологічних розкопок у 1990 р. була відкрита площа близько 500 м². Виявлено рештки стін фундаментів кам'яних монументальних будівель XVII—XX ст., а також залишки підземних ходів та приміщень.

У 1991 р. експедицією велась науково-технічна та теоретична робота, збір інформації, робота з очевидцями та свідками щодо версії знаходження книгозбірні на території Межигірських дач.

У 1992 р. експедиція працювала за проектом «Бібліотека Ярослава Мудрого: археологічні розвідки та бібліографічні дослідження» Державної наукової програми «Наукові засади національно-культурного відродження України».

Польові дослідження 1992 року велись із застосуванням науково-технічних приладів та устаткування, які дозволили

виявити у товщі землі присутність кераміки, металу, цегли та ін. В результаті робіт був зібраний цікавий археологічний матеріал щодо історії цієї місцевості. Особлива увага приділялася дослідженню території з метою виявлення пустот та перекопів. Завдяки цьому методу вдалося знайти та локалізувати стародавнє кладовище, а також намітити перспективні ділянки подальших пошуків.

Розмірковуючи над подальшою долею цієї національної перлини і майбутнього її використання, на нашу думку, потрібно передати її Українській православній церкві під заміську резиденцію Патріарха України та представництво УПЦКП. Це дозволить тримати цю територію в належному стані, відкрити її для людей, провадити постійні архітектурно-археологічні дослідження, відбудувати архітектурний ансамбль, відновити чернече життя, відкривши невеликий монастир, використовуючи для цього існуючі древні печери. Необхідно відновити козацький цвинтар, а також започаткувати національний церковно-археологічний кабінет (музей) України, де можна зібрати археологічні матеріали та знахідки, давні книги, ікони, предмети декоративно-прикладного мистецтва, а також козацькі клейноди — знамена, хоругви, перначі тощо.

П. А. Горішний
(Київ)

РОЗКОПКИ НИЖНЬОГО МІСТА У ЧИГИРИНІ

В польовому сезоні 1994 р. продовжувались археологічні дослідження в Чигирині. Зокрема, було закладено три нових розкопа на будівельному майданчику, де споруджується музейний комплекс. Фактично це було продовження досліджень на древньому козацькому цвинтарі, розпочатих у 1993 р. Тут відкрито й досліджено ще 125 зруйнованих поховань. Отримано нові матеріали, зокрема, рештки жіночого головного убору, залишки кружевної блузки, фрагменти тканини з чоловічого пояса, намисто, монети XVI—XVII ст. та ін.

Проведемо попереднє вивчення етнічного складу населення України XVI—XVII ст. Відзначена кількість дитячих поховань, а також поховань підлітків та жінок. На кісткових рештках простежено сліди від холодної і вогнепальної зброї, що стало причиною смерті цих людей. На окремих кістках виявлено осколки від ядер, що, ймовірно, також було причиною їх смерті.

Очевидно, переважна кількість похованих загинула чи померла від ран внаслідок бойових дій під час двох турецьких походів на Чигирин у 1677—1678 рр. Не виключено також, що частина цих людей загинула від набігів татар, польських каральних загонів, а також внаслідок міжусобних воєн на Україні в XVII ст.

Одночасно велись розкопки на будівельних майданчиках нижнього міста, де споруджувались житловий будинок та приміщення суду.

В котловані поблизу аптеки та заводу продтоварів виявлено залишки оборонного рову та два засипаних стародавніх колодязі. Один з цих колодязів мав в плані шестикутник і був з середини обкладений тесаними дошками, інший був викладений в середині грубо обробленими брилами піщаника.

В засипці рову було знайдене чавунне ядро. Очевидно, цей рів є залишком оборонних споруд Чигирини XVI—XVII ст. Раніше тут було виявлено також залишки оборонних валів, що входили в систему стародавніх укріплень міста. Значна частина валів і ровів збереглася до наших днів, що добре прослідковується нагородах мешканців Чигирини у південно-східній частині міста.

В культурному шарі, який вже був сильно порушений будівельниками, були знайдені фрагменти кераміки XVI—XVII ст., вироби із скла та металу.

Ще один розкоп в нижньому місті був закладений на розі вулиць Леніна та Грушевського. Тут будівельники без погодження з археологами відкопали великий котлован для спорудження будинку суду, знищивши майже повністю культурний шар. Розкоп був розбитий на невеликі площі навколо котловану. Тут відкрито залишки наземного житла та кілька господарських ям. У заповненнях знайдено кераміку XVII—XVIII ст. — фрагменти кахлів, горщиків, мисок, козацьких люльок тощо. Трапилося кілька фрагментів скляних виробів, зокрема ручка келиха з гутного скла зеленого кольору. Тут знайдено глиняне прясло біконічної форми, свинцеву кулю від козацької рушниці, ковані цвяхи та інше.

Одночасно з розкопками в нижньому місті проводились археологічні розвідки. Зокрема, на вулиці Радянській № 1

знайдено залишки наземного житла XVII ст., де зібрано археологічний матеріал — кераміку, вироби із скла, заліза тощо.

На городах мешканців Чигирини по вул. Мічуріна знайдено нескінченний список та залишки окремих людських поховань. Розкопки тут не проводились через відсутність коштів та незавершені польові роботи на городах.

Було ще раз детально обстежено залишки фундаментів церкви Петра і Павла під горою в Чигирині, де був похований видатний діяч української православної церкви, соратник гетьмана Петра Дорошенка митрополит Київський — Йосип Нелюбович-Тукальський. Ці дослідження проводились з метою відтворення цього храму або виведення його фундаментів та увічнення цього місця як видатної історичної та духовної пам'ятки українського народу.

Під час досліджень нижнього міста траплявся матеріал більш ранніх археологічних культур. Так, в північній частині цвинтаря в квадраті ІБ на глибині 1 м 60 см було відкрито залишки зруйнованого вогнища доби бронзи. Тут зафіксовано сильно перепалений шар спеченої землі, можливо, черіня печі, на якому лежали крупні фрагменти двох великих ліпних горщиків. Кераміка груба, ліпна, товстостінна, черепки сильно обпалені ззовні й зсередини, коричнево-чорного кольору, що свідчить про їх тривале використання. Кераміка виготовлена з тістоподібної суміші з глини, піску, товченої черепашки і має грубий орнамент. Слід відзначити, що окремі дрібні фрагменти ліпної кераміки доби бронзи траплялись і в інших місцях розкопів, що свідчить про заселення цієї території ще в II тисячолітті до н. е.

С. В. Корновенко
(Черкаси)

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ВІДРОДЖЕНА СИЛА ТРАДИЦІЙ

Найвищою формою прояву консолідації етносу є утворення національної держави. Саме в ній в повній мірі знаходить своє вираження ментальність її творця.

Кінець XVI—поч. XVII ст. — час, коли козацтво позбавляється первісної стихійності і неупорядкованості та перетво-

рюється на значну військово-політичну силу, яка піднімає на якісно вищий щабель ідею української державності. Чисельні письмові джерела того періоду констатували величезну роль козацтва та Січі в житті українського народу, його визвольній боротьбі. Європа вважала українське козацтво могутньою національною силою, провідною верствою суспільства України. Вже за Сагайдачного козацтво перетворюється на військово-політичну силу, спроможну відстоювати інтереси не лише своєї нації. Воно остаточно позбавляється рис стихійності. На відміну від старокіївської боярської аристократії, козацтво стало носієм демократичних інституцій — нових для Європи XVI—XVII ст. Це знайшло своє найяскравіше вираження в організаційно-політичних засадах, на ґрунті яких формувалась Українська козацька держава доби Хмельниччини. Тоді ж у Речі Посполитій набирали силу діаметрально протилежні процеси. Стара коронна шляхта з її лицарськими чеснотами занепадала і вироджувалась. Великі магнати були охоплені «золотою лихоманкою» і боротьбою за вищі двірцеві посади. Шляхетські кола витрачали шглені гроші на безперервні банкети і прийоми, в той час, коли державна скарбниця знаходилась у жалюгідному стані. Недалекоглядна магнатська верхівка Речі Посполитої прийняттям цілого ряду державно-правових постанов намагалась повністю покінчити не лише з розвитком, але й з самим існуванням української культури. Ситуація, яка склалася на середину XVII ст. в Речі Посполитій, фактично межувала з духовним геноцидом українського народу.

Не визнаючи залежності від Речі Посполитої, на визволених землях українці почали розбудовувати нову державно-політичну та військово-адміністративну систему у формі національної державності. Слід особливо підкреслити ту актуальність, яку мала державотворча ідея у даний період. Вона зумовлювала конкретні кроки політичних діячів козацької держави другої половини XVII ст. Державотворчі традиції, які впливали на конкретні дії політиків Української держави, мали міцне історико-правове підґрунтя. Незважаючи на складність суспільно-політичного розвитку української нації, вони весь час продовжували існувати, проявляючись у різноманітних формах державності українців. Тому поява на політичній арені Східної Європи у другій половині XVII ст. Української козацької держави

була цілковито закономірним і логічним явищем, результатом еволюційного процесу розвитку українського народу.

Крім державотворчої ідеї, на формування та існування держави доби Хмельниччини мали вплив й інші фактори.

Перш за все слід відзначити всю історичну вагу політичної постаті Богдана Хмельницького. Незважаючи на деяку непослідовність у діях, Хмельницький першим із політичних діячів України доби феодалізму не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні землі українців, а й зробив усе можливе для його практичного розв'язання. Геній гетьмана, як політика, державного діяча проявився у тому, що він зумів не лише очолити національно-визвольну боротьбу за незалежність, а й за допомогою гнучкої, ретельно продуманої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних верств українського суспільства, пом'якшити гостроту соціальних протиріч, запобігти спалаху громадянської війни. Завдяки цьому були створені сприятливі умови для завершення (в основному) процесу формування державно-політичної та військово-адміністративної системи.

За короткий час гетьман зумів налагодити дипломатичні стосунки з провідними країнами того часу, які грали суттєву роль у політичному житті Європи: Кримом, Портою, Швецією, Австрією. Більш того, він зумів добитися від них дотримання нейтралітету, що було надзвичайно великим здобутком гетьманської дипломатії, враховуючи відношення до повсталих у феодальній Європі.

До одного з важливих чинників державотворчого процесу слід віднести також і усвідомлення переважною більшістю українського народу загрози втрати своєї самобутності. Піднесення національної самосвідомості, в кінцевому результаті сприяло порозумінню гетьманської адміністрації з народом, злиттю їх в єдине ціле перед обличчям загального ворога.

Таким чином, Хмельниччина стала переломним етапом в історії українського народу, корінним образом змінила його подальшу долю: вона обумовила справжній злет його суспільної енергії та творчих сил, що проявилися у створенні Української національної держави, життєздатність якої не згасла протягом століть, навіть за найтяжчих обставин.

Н. Т. Нікітченко
(Черкаси)

ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ НА ЧЕРКАЩИНІ

На Черкащині немало місць, пов'язаних з історичним минулим українського народу, його боротьбою проти соціального і національного гніту. Однією з таких сторінок була Визвольна війна середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький — визначний державний діяч, полководець і дипломат народився на Черкащині. Його світогляд, військові здібності гартувало оточення, в якому мужнів козак разом з побратимами Чигиринського полку, де Хмельницький проходив службу; козацькі походи, в яких він брав участь разом з батьком. Його політичні та дипломатичні здібності формувалися у козацьких місіях до королівського двору, Сейму, в яких Б. Хмельницький, що мав вищу освіту, володів кількома мовами, брав активну участь. Проте найважливішим учителем було саме життя.

Козацько-селянські повстання, які були реакцією народу на соціальне, національне та релігійне гноблення з боку польської шляхти, відбувалися на очах Богдана Хмельницького. Ретельно аналізуючи наслідки цих повстань, він робив певні висновки. Сама Визвольна війна підняла його на новий ґребінь соціально-політичної хвилі, яка допомогла блискуче втілитися його державним, військовим та дипломатичним здібностям.

Багато пам'яток козацької слави на Черкащині залишились тільки в описах, але немала кількість тих, які й сьогодні відвідуються екскурсантами.

Так, в Корсунь-Шевченківському районі біля села Виграїв на 238 гектарах розкинувся лісовий масив, який носить назву «Різаний Яр». Урочище Різаний Яр є історично пам'яткою, що нагадує сьогодинішньому поколінню про боротьбу українського народу за своє визволення. Масив має хвилястий з горбами та долинами рельєф. Ростуть тут дуби-гіганти різного віку, поширена береза, дуб, граб, клен та ін. Струнки вічнозелені сосни розкидані місцями серед листяних порід. Серед дубів виділяється могутнє вікове дерево, яке народ називає дубом Богдана Хмельницького, або козацьким дубом, пов'язуючи з ним події визвольної боротьби українського народу XVII ст. Вік цього багатиря обчислюється 800 роками. Висота його досягає 30 м, в обхваті стовбур має 5,5 м.

Свідком багатьох історичних подій є найбільший за розмірами і віком дуб на Черкащині біля хутора Буди. Рoste гігант на узліссі Грушівського лісництва. Вік його обчислюється в тисячу років. Могутнє дерево підняло свою крону на тридцятиметрову висоту. Обхват стовбура в основі дорівнює 12 м., а на висоті зросту людини — 8 м. Недалеко від нього росте «молодий» дуб, якому близько 400 років. Свідками різних подій були ці дуби-гіганти: і тяжкого життя кріпаків, і страждань українського народу, і його визвольної боротьби.

Серед пам'яток природи Черкащини слід також відмітити «Три криниці» в с. Суботіві Чигиринського району. Три криниці зв'язані між собою руслом невеликої річки, а тому рівень води в кожній з них завжди однаковий. За переказами, вони викопані за наказом Богдана Хмельницького на честь спільної боротьби трьох народів — українського, російського і білоруського — проти польської шляхти.

В селі Суботіві стоїть Іллінська церква, збудована у 1653 р., в якій поховано Богдана Хмельницького, де встановлено надгробну плиту з написом: «Тут похований у 1657 році великий син українського народу, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький».

Як і Суботів, Чигирин був осередком гетьманської влади і дипломатії. Тут Богдан Хмельницький приймав іноземних послів, звідси писав універсали до народу. Це була перша столиця вільної України. Тут, у районі Кам'яної, або Замкової, тепер Богданової, гори знаходилась резиденція Б. Хмельницького.

Свідком успіхів визвольної боротьби українського народу є Мотронинський монастир. В серпні 1657 р. його дзвони сумно заридали, скликаючи селян і козаків віддати останню шану найславнішому гетьманові України Богдану Хмельницькому.

Пам'ятки природи та історії Черкащини, які відображають героїчне минуле нашого народу, слід зберегти для прийдешніх поколінь.

У 1989 р. з метою збереження слави українського козацтва уряд України прийняв постанову про створення Чигиринського історико-культурного заповідника. У 1991 р. Кабінет міністрів прийняв постанову, у якій намічено заходи по соціальному розвитку Чигирини і району, охороні пам'яток культури та природи, пов'язаних з Визвольною війною українського народу та у зв'язку з 400-річчям від дня народження Богдана Хмельницького.

О. І. Гуржій
(Київ)

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА
І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ СТОСУНКИ
1654—1657 РР. У СПРИЙНЯТТІ
НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ**

Останні роки життя і діяльності Б. Хмельницького були складними і тривожними. Багато в чому обумовлювали це неоднозначні, напружені міжнародні відносини і, в першу чергу, між Україною, Росією й Річчю Посполитою. Більшість з оточення гетьмана так чи інакше підтримувала і його зовнішню та внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення союзу України з Росією. Його прибічники справедливо вбачали в ньому порятунок від поневолення українців шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване закріплення економічних, політичних і культурних зв'язків українського та російського народів, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створеної в ході Визвольної війни середини XVII ст. старшинської адміністрації й місцевого православного духовенства небезпідставно сподівалися на поліпшення власного благополуччя, одержання значних станових та економічних привілеїв.

Проте існувала і сильна опозиція союзу Чигирини і Москви: деякі вищі духовні особи, старшини, козаки, простолюдини. Так, калницький (вінницький) полковник Іван Богун, про якого, до речі, в радянській історіографії, як правило, однозначно писали як «палкого прихильника возз'єднання України з Росією», взагалі відмовився присягати на вірність царю. До нього пристала і більшість «молодих» (нововписаних) козаків. У 1654 р. козацьке населення Кропивнянського і Полтавського полків побило прибулих для прийняття присяги царських урядовців. Тоді ж у Луцьку місцеве духовенство висловило особливий протест проти акту об'єднання. А київський митрополит та «иние духовного чину люди» висловили думку, «что им с московскими людьми быти в соединении невозможно, и они того *николи не хотели*, а се де Москва хотят их перекрещивать...» Проти союзу з царем виступив майбутній кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Фактично не пішло на формальне визнання угоди і все «низове товариство», хоча протягом тривалого часу в його

середовищі висловлювалося бажання такого союзу й всіляко підтримувалися дії Б. Хмельницького в цьому напрямі.

Самодержавна політика, яка запанувала на українських землях вже після Переяславської ради, нерідко викликала відверте невдоволення з боку тутешніх опозиційних сил, часто-густо доводила до гострих конфліктів між різного роду групами населення і верховною владою. Не залишились осторонь і широкі маси корінних жителів. Час від часу вони змушені були втягуватися в політичну боротьбу, нерідко зпровоковану царатом. Траплялось, що за поразку в ній доводилося розплачуватися власним життям. У 1656 р. один з очевидців таких подій повідомляв: мешканці багатьох міст України вже не хочуть «под государевою високою рукою быть», а запорожці відверто загрожують цареві збройним виступом у союзі з кримськими татарами. «Да і во всех де черкасских (українських. — О. Г.) городех, — констатував він, — полковники и сотники и черкасы и мешчане в разговорах говорят те ж речи».

Неабияку настороженість, різноманітні чутки та домисли в тогочасному українському суспільстві викликали вже перші непродумані, а часто й зухвалі вчинки московського посольства. Крім того, недостатня поінформованість, не усвідомлені до кінця суть і значення події в Переяславі та й сама форма приведення до присяги на місцях породжували численні нарікання людей. В умах багатьох «гуляла», краяла душу і серце думка про те, що великий гетьман від імені всього народу малоросійського особисто присягнув на вірність цареві, а той у свою чергу, відмовився зробити подібне Б. Хмельницькому, чим образив усе Військо Запорозьке. Государеві ж «дворяни», прибувши до якогось населеного пункту в супроводі добре озброєних охоронців — стрільців і козацьких старшин, для прийняття присяги зганяли, «як стадо», мешканців на майдан. При цьому не обходилося без грубоців, відвертих залякувань, чи, навпаки, «солодких» обіцянок (з метою привернення до «служби государевой» застосовувалися навіть гроші, відрізи сукна, хутро і т. д.). Тому, хто відмовлявся складати присягу, погрожували висланням за «Зборівську лінію», тобто, за межі приєднаної до російських земель української території. Мабуть, тому царських слуг характеризували тоді, як урядовців, «породою своею спесивых и необычайных ко всякому делу понеже в государстве своем никакого доброго не имеют і не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды». Царські сановники без

належних пояснень на очах у простих людей складали реєстри, переписували міські укріплення, церкви, припаси тощо, чим, на думку М.С.Грушевського, наробили «переполоху вище всякої міри». Жителі не завжди могли своїм розумом осягнути все те, що навколо них чи за їх безпосередньою участю діялося. Коли ж ніяких непорозумінь не виникало, українське населення радо приймало представників російського народу, підносило їм хліб-сіль, складаючи присягу.

*Л. І. Виноградська
(Київ)*

ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ МІСЦЯ ПИЛЯВСЬКОЇ БИТВИ

У 1990—1991 рр. в с.Пилява Хмельницької області проводилися археологічні роботи, метою яких були пошуки місця битви військ Богдана Хмельницького з поляками восени 1648 р. та дослідження залишків замку, в якому зупинявся Б.Хмельницький під час цих подій.

Село Пилява зараз розташоване по обидва береги річки Ікви. Замок, збудований у 1640 р., знаходився на правому березі. З писемних джерел відомо, що основний табір козаків був на правому березі р.Ікви понад греблею, через яку проходила дорога на Староконстантинів. Табір М.Кривоноса знаходився на лівому березі річки навпроти замку. Поляки рушили зі Староконстантинова на Пиляву по лівому березі Ікви і зупинилися табором за милою до греблі навпроти козацького табору. Звернемося до мапи місцевості, де, за нашим уявленням, відбувалася битва. Місцевість ця на сьогодні значно змінилася. Збереглася гравюра XIX ст., на якій зображено краєвид місця битви з боку села. На ньому бачимо достатньо високі горби на лівому березі р.Ікви. Зараз висота їх тільки за останні десятиріччя знизилася на 1,3—1,6 м, і вони перетворилися у пологі пагорби і долини. Але ж збереглися історичні назви, що пов'язані з Пилявською битвою. На правому березі р.Ікви за 1,5 км від замку вверх за течією річки знаходиться височина, що має назву «Бутова». Тут, за переказами, був табір козаків. Ця височина розташована на відстані біля 1,0 км від старої греблі, яка існує, за свідченням мешканців, з давніх давнин. Місцеположення височини (найбільш висока точка) дає можливість огляду околиці і лівого берега р.Ікви, що мало велике значення у стратегічному плані. У той

же час, з табору розташованому на ній, обстрілювалася гребля через; яку могли почати наступ поляки, а також контролювалася дорога з Староконстантинова, що прямувала до замку. З боку замка височина оточувалася водою, а з протилежного боку відділялася широкою долиною, яка і досі має назву «Богданівка», і відкілья почало наступ, за народними переказами, козацьке військо. З тилу височини проходить дорога на села Пилявка і Карпівка, яка існувала і в ті часи. Вона мала напрям на Меджибіж, і нею мусила прибути татарська орда. Як бачимо, місце для розташування табору було ідеальним і, мабуть, Б.Хмельницький це побачив. Крім цього, розташування таборів, основного і М.Кривоноса, контролювало підступи до замку, де знаходилася ставка Б.Хмельницького.

За 3 км від греблі вверх по течії р.Ікви знаходилися відомі ікавські болота і брід, що охоронявся селянськими загонами. Зараз тут збудовано нову греблю і ставки для розведення риби. Напередодні Великої Вітчизняної війни на цих болотах здобували торф. Очевидці розповідають, що з глибини 3—4 м разом з торфом витягували людські кістки, залишки одягу та залізні речі. У 80-ті р., коли будували котлован під став, теж знаходили багато речей і кісток. Саме в цьому місці в р.Ікву впадала Пилявка, що бере початок під с.Пилявою. Тому в деяких джерелах виникає плутанина з назвою річок. Стара гребля теж неодноразово перебудовувалася. У XVIII—XIX ст. над нею стояла корчма; й досі у ставку знаходять фрагменти скляного посуду. Біля греблі був знайдений кістяк людини зі стрілою у грудях. Довгий час поруч з греблею знаходився курган, в якому були поховані загиблі під час битви поляки. Але з перебудовою греблі це місце розоране, і зроблено кар'єр для здобуття глини.

Напроти греблі на лівому березі р.Ікви знаходиться височина (біля с.Кантівка, що виникло у XVIII ст.), на якій, мабуть, був розташований табір поляків, а ближче до греблі стояли їх передові шанці. Берега річки в цьому місці болотяні і важкопрохідні і зараз. По околицях височини ще досі багато балок і рівчаків, заповнених водою.

Таким чином, спираючись на письмові джерела і зв'язуючи відомості з них з мапою місцевості і свідченням мешканців, можливо визначити згодом місце битви, що відбувалася восени 1648 р. під Пилявою.

ТРАХТЕМИРІВ І КОЗАЦЬКА РЕФОРМА СТЕФАНА БАТОРІЯ

Серед пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з козацтвом, особливе місце належить Трахтемирову. Ця назва якось губиться поряд з назвами таких козацьких центрів, як Чигирин, Черкаси, Канів. Однак губиться незаслужено і, можливо, тому, що свого часу був «загублений», неодноразово руйнований, врешті-решт, затоплений сам Трахтемирів.

Між тим, саме Трахтемирову належить право називатись першою козацькою столицею, або, якщо вживати більш зважену наукову термінологію, першим офіційно визнаним осередком козацтва. І вже за ним маємо розташувати такі козацькі резиденції, як Чигирин, Батурин, Глухів. Чи випадково Трахтемирів заслужив таку честь? На з'ясуванні цього питання варто зупинитись окремо, тим більше, що нині робляться спроби повернути його з небуття.

Як відомо, перші згадки про козацтво відносяться до кінця XV ст. Вони прямо вказують на території формування козацтва — Східне Поділля і Південну Київщину (Канів, Черкаси, Переяслав). Трахтемирів же вперше згадується значно пізніше і поза контекстом козацтва. Свідчення про нього знаходимо в описі Канівського замку 1552 року. Опис подає сумну картину становища Південної Київщини в умовах постійної татарської небезпеки. Села навколо Канева невеликі. Їхні офіційні мешканці насправді «зимують і літують при замку», тобто у Канєві, і лише обробляють поля навколо власних сіл.

І тут випадає у вічі перша особливість Трахтемирова. Тільки щодо трахтемирівців немає згадки, що вони живуть у Канєві. Михайло Грушевський вважав, що ревізор просто упустив такий запис. Однак, і про це мова йтиме далі, видається, що ревізор був точним. А це означає, що Трахтемирів був єдиним селищем на Канівщині, у якому, незважаючи на татарську небезпеку, населення мешкало постійно. У Трахтемирові офіційно проживало всього дев'ять сімей. Це родини Якіма Отамана, Івашка Отамановича, Макара, Павла, Власка Опанасовича, Семенця Катуніна, Гната, Івана Кононовича, Мацькова. Якщо виходити із загальноприйнятих способів підрахунку населення того часу (рахувати, що в родинах було принаймні по шість чоловік), то кількість мешканців Трахтемирова складала біля п'ятидесяти чоловік.

Опис подає також дані про приналежність Трахтемирова. Свого часу він знаходився в руках черкаського і канівського старости Остафія Дашкевича. Після його смерті село було передане Печерському (Миколи Пустинського?) монастирю, а потім повернулось у державну власність («у руки господарские ку замку»). Маємо згадку і про «церкву Зарубську Трахтемирівську». Щодо монастиря, то ситуація з ним не зовсім ясна. Адже в одному місці згадується, що село належало Печерському, а в іншому — Миколи-Пустинському монастирю. Незрозуміло також, чи належала зарубська церква котромусь із цих монастирів, чи вона існувала окремо і була осередком самостійного монастиря. Тобто, тут залишається широке поле для припущень. Але, у будь-якому випадку, для нас важливим є те, що Трахтемирів був найпівденнішим на Придніпров'ї місцем, тісно пов'язаним із церковним життям.

Ще одна особливість Трахтемирова — приналежність йому уходів на віддаленій від нього річці Самарі («а на низу устьи Самары к тому Телехътемирову уходъ на бобры, на рыбу, на мясо»). Це вже можна сприймати не просто як натяк, а як пряму вказівку на зв'язок Трахтемирова з козацтвом. Адже в середині XVI ст. козацтво, у значній мірі, виростало з уходницьких промислів у степах і на степових річках. А Самара вважалась найбагатішою серед степових річок і пізніше входила до території Війська Запорозького. Трахтемировці, як власники уходів на Самарі, якимось чином мали регулювати свої стосунки з прийшлими уходниками, тобто знаходитись у постійному контакті з ними. Отже, перед нами опосередковано вимальовується логічний ряд: Трахтемирів — уходи на Самарі — козацтво. Згадаємо також, що колишній власник Трахтемирова Остафій Дашкевич був одним із знаменитих «козакующих» українських старост XVI ст. За козацькою літописною традицією він навіть називається серед перших козацьких гетьманів. А трахтемировці, власне, як і черкашани, і канівці, були козаками при цьому «гетьмані».

Поза описом залишилась ще одна особливість Трахтемирова, ніколи не згадувана і в історичній літературі, але далеко не другорядна. Мова йде про надзвичайно зручне географічне розташування так званого Трахтемирівського кута. Це висока гориста місцевість, яку з трьох боків омиває Дніпро. Стрімкі кручі, глибокі яри і лісові хащі служили прекрасним прикриттям для місцевих жителів і всіх, хто шукав безпечного місця у неспокійному краї. Крім природи, цю місцевість захищали і

штучні укріплення — вали одного з найбільших городищ скіфської доби і залишки оборонних споруд давньоруського Заруба. І природа, і прашури зробили цей куточок Придніпров'я майже недосяжним для несподіваних наскоків татар. А церква (монастир) освячувала його і робила особливо притягальним місцем для населення прикордоння.

Поряд з цим, Трахтемирів знаходився між Києвом, з одного боку, і всіма південними придніпровськими містами (Переяславом, Каневом, Черкасами) та низовими уходами, з іншого. Він нібито замикав собою весь дніпровський низ. Виправляючись на промисли або повертаючись з них, уходники обов'язково пропливали повз Трахтемирів. Тут вони могли відпочити, зібратись із силами, при потребі підлікувати рани, а заодно і помолитись Богovi. Мало приваблювало уходників і те, що, на відміну від названих міст-замків, у Трахтемирові не було державних урядовців. Тому тут можна було спокійно накопичувати, зберігати, перепродувати здобуте добро, а, можливо, і залишати знаряддя промислу до наступного сезону. Тут могли формуватись і самі уходницькі ватаги. Тобто, ця місцевість мала всі географічні передумови для перетворення в осідок вільного люду українського прикордоння, насамперед згадуваних у документах «козаків неосілих». А наявність добрих укріплень дає підстави розглядати Трахтемирів як один з прообразів Запорозької Січі.

У зв'язку з цими міркуваннями раптова поява Трахтемирова в контексті козацької реформи Стефана Баторія вже не виглядає такою випадковою. У 1578 році, у грамоті, присвяченій впорядкуванню козацтва, Трахтемирів з монастирем надавався у власність козацькому війську. Монастир мав виконувати роль шпиталю для німечних козаків. У традиційному феодальному суспільстві привілеї монархів часто мали підтверджувальний характер, тобто фіксували уже усталений стан речей. Тому можна досить впевнено твердити, що вказівка на призначення монастиря є лише свідченням його дійсної ролі.

Відомо, що готуючи набір козацького війська, Стефан Баторій надіслав на Придніпров'я свого дворянина Янчі Бегера. Той мав з'ясувати ситуацію на місцях і знайти рішення, взаємоприйнятні як для уряду, так і для козацтва, бодай для його верхівки. Очевидно, що одним із результатів такої розвідки стало і уясування особливого значення Трахтемирова для уже вкоріненого на цих землях козацтва. Щоб здобути прихильність козаків і не понести при цьому особливих витрат, ініціатори козацької

реформи і вирішили узаконити приналежність Трахтемирова низовому товариству. Можливо, що це рішення було ініційоване провідниками козацтва. У будь-якому випадку, це було вигідним для козаків. Адже вони діставали узаконену земельну власність у зручному місці на дніпровському шляху. Про розміри надання в грамоті не мовиться нічого. Очевидно, мова йшла про весь згаданий Трахтемирівський кут, тим більше, що монастир знаходився за декілька кілометрів від самого Трахтемирова. Користуючись же повним незнанням варшавськими урядовцями земель Придніпров'я, козацтво могло трактувати територію надання ще більш широко.

Офіційне призначення Трахтемирова аж ніяк не заперечувало його неофіційні ролі. Пізніші сучасники відзначали роль Трахтемирова як військово-політичного осередку козацтва, їхнього збірного пункту, місцезнаходження арсеналу та ін.

Надання Трахтемирова козацтву було чи не єдиним реальним кроком уряду назустріч козацтву. І тому воно набрало символічного значення. Не випадково Михайло Грушевський вважав, що саме завдяки цьому кроку, козацька реформа Стефана Баторія стала важливою віхою в історії українського козацтва. Подальша доля Трахтемирова була нерозривно пов'язаною з козацтвом. У критичні моменти боротьба козацтва за свої права і вільності була і боротьбою за Трахтемирів. Зростання потужності козацтва у першій половині XVII ст. піднесло і значення Трахтемирова. Вершиною політичного життя Трахтемирова була доба Петра Сагайдачного. А загибель козацтва на Правобережній Україні в часи Руїни привела і до занепаду Трахтемирова.

В. М. Гром
(Рівне)

СОЦІОПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Після десяти років «золотого спокою» повстання під керівництвом Б. Хмельницького стало для польської держави великим випробуванням. Однак не можна думати, що воно було цілковитою несподіванкою. Для вдумливих спостерігачів не складало таємниці, що в українських землях Речі Посполитої на соціально-економічному і політичному ґрунті визрівав небезпечний конфлікт.

Як і раніше, основною рушійною силою тут виступало козацтво, яке ще перед 1648 роком виношувало плани антипольського повстання і робило певні практичні кроки в цьому напрямі.

Історики не сумніваються щодо провідної ролі Богдана Хмельницького серед незадоволених, але не всі звертають особливу увагу на особисті переживання майбутнього гетьмана, що виявилися, як пише І.Рибчин, дуже важливими з точки зору соціопсихологічної динаміки. До 1647 р. це був цілком лояльний до польського керівництва сотник, який користувався пошаною не лише в Україні, але й за її межами. Більше половини свого життя він провів у козацькому стані, не піднімаючись ніколи на повстання проти Речі Посполитової, про що сам заявляв у 1648 р. Ось чому перетворення його з месника не тільки за власні кривди, але й за гноблення всього українського народу, а з часом і у видатного державного діяча, становить надзвичайно цікавий сюжет для дослідників історії Визвольної війни середини XVII ст.

Яким чином Богдану вдалося поєднати особисте і загальнонародне, направити велику енергію народних мас в один могутній потік? Або ж, як запитує В. Липинський, «в який спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єдану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави?» Відповіді на ці питання не такі прості, як це видається на перший погляд. Адже, за висловом Є.Маланюка, момент очолювання, провідництва в нашій історії майже ніколи не мав характеру органічно-закономірного. Народне тіло народжувало «голову» тільки спорадично, винятково, — чи то був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко.

Цікаві спостереження на цю тему знаходимо у працях тих українських дослідників — істориків, філософів, психологів, політологів, культурологів, — які протягом значного періоду міжвоєнних і післявоєнних років змушені були працювати в умовах еміграції (І.Боршак, Д.Дорошенко, М.Кордуба, В.Крупницький, В.Липинський, Є.Маланюк, І.Мірчук, О.Оглоблин, І.Рибчин, М.Шлемкевич, В.Янів та ін.).

Як правило, праці названих авторів ґрунтуються на широкій джерелознавчій та історіографічній основі, підготовлені на солідному науковому рівні з врахуванням висновків і кращих досягнень тогочасної європейської і світової науки. Тому і сьогодні вони викликають значний інтерес у читачів.

Насамперед відзначимо деякі відмінності у розумінні дослідниками взаємозв'язку діяльності видатних осіб із конкретною

історичною епохою, в якій вони жили і діяли. Так, якщо в радянській історіографії на перше місце незаперечно висувався як єдиновірний класовий підхід з наголосом на соціально-економічних аспектах, то українські учені в еміграції широко аргументували важливість політичних, національно-релігійних, духовних і навіть географічних аспектів. Найчастіше вони віддавали перевагу аналізу тих національно-релігійних і соціопсихологічних чинників, які й визначають «взаємовідносини між вагою особистості і маси». При цьому, як зауважує Б. Крупницький, поява геніального історичного діяча дуже часто визначається, як «ласка Бога, що завжди має в собі щось несподіване, таємне, чудесне».

З іншого боку, Б. Крупницький підкреслює необхідність існування співзвучності, пов'язаності такого діяча з конкретною епохою, яка створює підґрунтя для провідництва. Без підготовленого ґрунту сила генія залишиться безплідною, пропаде, бо не тільки діяч має визнати добу, але й доба визнати діяча. У випадку з Богданом Хмельницьким, пише вчений, геніальний діяч і героїчна доба знайшли себе.

Блискуча постать козацького гетьмана становить значний інтерес і з точки зору української ментальності та етнопсихології. Це найкраще помітно у порівнянні його з відомим попередником, виходцем із західноукраїнських земель Петром Сагайдачним. Такий порівняльний екскурс здійснив український публіцист і мислитель М. Шлемкевич. Гетьман П. Сагайдачний, зауважує він, будучи раціональним організатором запорозької військової сили, в своїй обережності не відважився кинути її у боротьбу проти Польщі і ціле своє життя пив кумис, подаваний йому польською рукою. Натомість, Богдан Хмельницький — це типова персоніфікація українського сходу, і по життєвій поставі і по душевному складу. Вже сама поява його на державно-політичних верхах українського життя засвідчила не шлях свідомого і розумного зусилля, але шлях раптових пробуджень, несподіваних вітхень, чудесних осяянь. В цілому у постаті Богдана є щось барокково-стихійне, щось із потужності внутрішнього, ще не збагнутого багатства української душі. Його кипучий, пристрасний темперамент іноді ламає межі звичайної пристойності, прийнятої міри і виходить далеко за межі тільки розумної пересічності, в сфери, доступній тільки для генія.

Знайомлячись із характеристичними оцінками обох козацьких гетьманів, доречно нагадати і про дослідження в українській зарубіжній історіографії особливостей історичного розвитку

цього «українського сходу». Очевидно, у розрізі нашої теми мова йде, насамперед, про козацьку Україну, що знаходилася на межі із «Диким полем», або ж на Великому кордоні (Я. Дашкевич). Українське суспільство тут розвивалося в особливих умовах, і це не могло не позначитися як на його ментальності в цілому, так і на формуванні і розвитку козацтва — «соціальної групи з виразно динамічним характером», що виникла на основі прагнення до особистої свободи. «Україна — ця таємнича, загадкова країна чорнозему й урожайних степів, була географічною базою виникнення незвичайних соціопсихічних явищ, що відзначаються незбагненною динамікою» (І. Рибчин).

Взагалі для української західної історіографії та політології розробка проблеми «Україна між Сходом і Заходом» є однією із найважливіших. Ідучи за історіографічною традицією, яку заклав ще М. Драгоманов, українські учені в еміграції плідно розробляють теоретико-методологічні, історичні, історико-церковні та геополітичні аспекти цієї проблеми (В. Липинський, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та інші).

Отже, приглядаючись до Богдана, як до типового представника українського козацтва, дослідники виділяють у нього характерні риси справді «людини надзвичайного формату».

Як відомо, неординарність постаті козацького гетьмана відзначалася уже сучасниками. У новіші часи його глибокий психологічний опис як людини та діяча в українській історіографії здійснив М. Грушевський, у польській — Л. Кубаля. До речі, подану цим польським істориком характеристику Б. Хмельницького М. Грушевський вважав «дуже проникливою». «Сей незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізу. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне прив'язання до влади як догмат життя», — все це «вхоплене дуже вірно».

Подібні характеристики, що підкреслюють геніальність керівника Хмельниччини, знаходимо і у публікаціях українських учених в еміграції. Зокрема, з точки зору соціопсихології викликає певний інтерес монографія І. Рибчина «Динаміка українського козацтва» (Мюнхен, 1970). Із сторінок цієї книги перед читачем постає образ вождя, якому судилося здобути визначні перемоги і зазнати великих розчарувань та душевних потрясінь. Коротко основні аторські висновки можна звести до наступної схеми.

На початковому етапі Визвольної війни «престиж і сугестивний вплив тієї незвичайної особистості були такі великі, що народні маси схвалили всі політичні і мілітарні ходи гетьмана», у тому числі, згодом зненавиджений союз із татарами. Перші козацькі перемоги під Жовтими Водами і Корсунем засвідчили «велику динаміку зусиль козацького гетьмана і надхненої нею козацької і народної маси». Однак, влітку 1648 р. гетьман проявив нерішучість і зволікання, причину яких автор вбачає у тих почуваннях пошани, що їх Хмельницький мав до особи польського короля під виховними впливами ранньої молодості. Та й пізніше в гетьмана «емоційні переживання, ненависть і взагалі ресантимент переважав раціональні елементи». А з 1651 р., внаслідок трагічного особистого переживання, «агресивний гін і енергія гетьмана значно послабили, його сила волі захиталася». (Подібне твердить і англійський історик К. Бікфорд О'Брайен, який пише, що «особиста трагедія була важким ударом для Хмельницького» і мала «дуже некорисний вплив на здатність гетьмана керувати воєнними операціями»).

На окрему згадку заслуговує психологічний аналіз Переяславської Ради 1654 р. І.Рибчин виразно вбачає у перебігу переяславських подій занепад у козаків «почуття лицарської честі», динаміка якого «значно послабла в примусовому політичному положенні».

У наступних дипломатичних акціях Хмельницького з володарями сусідніх держав виявляється намагання гетьмана серед тодішніх несприятливих обставин утримати новозасновану козацьку державу. «Проте надто часте змінювання партнера, ухиляння від узятих на себе зобов'язань, стосування інтриг і недотримання засад у політиці за західноєвропейським зразком — бо тільки така політика могла увінчатися успіхом у тодішніх відносинах — все це привело до невдачі всіх тих політично-дипломатичних зусиль гетьмана».

Взагалі «динаміка козацького зав'язання, яка досягнула такі знамениті успіхи на початку повстання в 1648 р., хилилася тепер, дев'ять років пізніше, до занепаду».

Як бачимо, спроби пояснення тих чи інших моментів у діяльності Б.Хмельницького з точки зору соціо- та етнопсихології є популярними у зарубіжних публікаціях. Бех сумніву, розуміння складності і неординарності постаті великого гетьмана є необхідною передумовою для створення повномасштабної картини Хмельниччини. Однак питання про те, в якій мірі

особистості переживання, настрої та емоції Богдана впливали на перебіг тих чи інших подій, має бути підпорядковане ретельному аналізу усієї сукупності обставин соціального, політичного, військового і міжнародного характеру, з врахуванням яких і доводилося приймати відповідні рішення козацькому гетьману.

Наприклад, необхідність майже трьохмісячної перерви у військових діях влітку 1648 р. глибоко аргументувалася українськими ученими в еміграції ще у міжвоєнний період (праці М. Кордуби, В. Петріва та ін.). У післявоєнний період на підтвердження реальності політики Богдана Хмельницького виступив Б. Крупницький, добрий знавець історіографічних та методологічних аспектів історії козацької України, О. Оглоблин, автор цікавих досліджень з Хмельниччини та інші дослідники. Сучасні західноєвропейські та американські історики українського походження (С. Величенко, Ф. Сисин, О. Субтельний та ін.) теж не стоять осторонь від обговорення актуальних питань історії Хмельниччини, життя та діяльності її керівника. Великі зміни в цьому напрямі відбулися і в Україні.

Усе це дає підстави стверджувати, що реальний, а не спотворений образ «козацького батька Богдана» може бути створений лише завдяки об'єднаним зусиллям дослідників різних поколінь, наукових шкіл і напрямів.

Д. Веденєєв
(Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВІДУВАЛЬНО-ДОЗОРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Історична доля відвела українському козацтву почесну місію бути збройним форпостом Східної Європи перед загрозою турецько-татарської агресії. В умовах знаходження на передньому краї українське козацтво запровадило оригінальну систему організації розвідувально-дозornoї служби з метою охорони прикордонної смуги «Дикого Поля» й раннього попередження про татарсько-турецькі навали.

Згадану систему можна характеризувати як розвідувально-дозорну систему стаціонарно-мобільного типу. Вона почала складатися ще у період пізнього середньовіччя і проіснувала аж до знищення Запорозької Січі російським царем у 1775 р. Головними її функціями були збір розвідувальної інформації про наміри і маневри противника, позбавлення його нападів

елементу неочікуваності, інформування головних сил й місцевого населення про пересування ворога, протидія невеликим загонам власними силами і здійснення активних диверсійно-терористичних заходів зі свого боку.

До стаціонарного елемента системи, що розглядається, слід віднести мережу козацьких форпостів, котрі виставлялися на потенційно небезпечних, з точки зору татарських нападів, напрямках й тактично-зручних місцях (переправи, броди тощо). Дистанція між форпостами складала 3—12 км. Вони мали, як правило, дерево-земляні укріплення та житлові приміщення на залозу у 20—30 осіб. Від форпостів для несення чергувальної дозорної служби в степу висилалися вартові команди по 3—4 козака, які перебували на постах — вежах. Вежі майструвалися з підручного матеріалу, з використанням природної рослинності. При постах знаходилися спеціальні пристрої для попередження про пересування противника «фігури». Пости мали по три «фігури» — вежі з просмолених діжок або стовпи, обкручені соломною. При нападі ворога вони підпалювалися й служили світовою естафетою для передачі інформації сусіднім постам і далі. Кількість підпалених «фігур» означала відомості про характер маневрів ворога, його кількісний склад.

Мобільний елемент козацької розвідувально-дозорної служби становили кінні роз'їзди. За ступенями заглиблення на територію кримців ці роз'їзди поділялися на ближні і дальні. Перші патрулювали смугу уздовж кордону, інколи переходили його на декілька кілометрів. Дальні роз'їзди заглиблювалися у володіння кочових орд на 50—60 і більше км. Важливість дій дальніх роз'їздів полягала у можливості своєчасно викривати місця концентрації чисельних сил татар для подальшого нападу на українські та південноросійські землі.

Крім того, застосовувалися й активні розвідувально-диверсійні акції. Широко застосовувалися розвідка боєм проти невеликих загонів татар і захоплення «язиків» у засадах. Переконливим свідченням розвідувального хисту козаків служать хоча б такі факти. У 1723 р. імєнним наказом російського імператора зі складу Київського і Миргородського полків було відібрано для подальшої розвідувальної служби 10 козаків, що володіли вільно турецькою і татарською мовами. Щоб централізовано збирати інформацію від козацької прикордонної варти під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., Київська губерньська канцелярія розробила для козаків спеціальну форму

допиту полонених з 18 пунктів для вилучення відомостей про дислокацію, чисельний склад, озброєння, постачання і плани турецько-татарських сил.

На території ворога мобільні загони козаків здійснювали напади на кочев'я татар, окремі татарські загони, що поверталися з рейдів, і відбивали у них полонених і займану худобу.

Рейдові групи козаків проводили і диверсійні заходи: засипали або отруювали колодці, влаштовували степові пожежі, розкидували на бродях металеві шипи — «якирці» — у формі лапи птаха, що виводило зі строю коней переслідувачів.

В ході існування розвідувально-дозornoї системи відокремилась особлива категорія командного складу козацтва — т. зв. «польові ватажки», котрі очолювали козацькі роз'їзди або диверсійно-розвідувальні загони. Вони були висококваліфікованими командирами, чудово могли орієнтуватися на місцевості, в тому числі і в ночі, маскуватися в степних умовах, вести бій з переважаючими силами ворога, знали його мови і тактику дій в умовах степового театру війни.

Козацька розвідувально-дозorna служба стала одним з головних внесків українського козацтва у вдосконалення вітчизняного військового й оперативного мистецтва. Навички, що їх набували козаки при несенні згаданої служби, знайшли ефективне використання у війнах XVI—XVII ст., які вів український народ за своє визволення і право будувати власну державність.

С. Казанлик
(Київ)

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ І КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

Церква в Українській козацькій державі займала привілейоване становище. Під захистом військової та економічної сили козацтва православ'я стало офіційною ідеологією з вираженням національно-політичним характером, поскільки в ті часи перехід з одного віросповідання в інше прирівнювався до переходу з однієї народності в іншу.

Становище православної церкви в Українській козацькій державі можна простежити на прикладі монастирів, які акумулювали в собі величезний духовний і соціально-економічний потенціал нації. Серед останніх помітно вирізнялась Києво-Печерська лавра, що була духовною цитаделлю для православного

населення всіх українських земель. Лавра опиралася на військову силу запорозького козацтва, яке з початку виходу на історичну арену взяло монастир під свій захист. З допомогою козаків і міщан печерська братія на чолі з архімандритами відстояла володіння монастиря від спроб захопити його прибічниками унії в 1596, 1598 і 1614 рр.

З утворенням козацької гетьманської держави для Києво-Печерської лаври відкрились нові можливості для здійснення широкої духовної і культурно-освітньої діяльності. Гетьмани взяли під свою охорону правовий статус монастиря, його маєтки, надавали значну матеріальну підтримку. Прихильне ставлення гетьманів до Києво-Печерського монастиря обумовлювалося і тим, що в своєму адміністративному устрої, побуті і характері діяльності він свято беріг традиції вільної України. В лаврському чернецтві гуртувалися вихідці з усіх українських земель різного станового походження. В складі печерської братії було чимало козацтва, в тому числі й вихідців з козацької старшини. Представники української соціальної еліти йшли в монастир як з бажання вести почесний морально-чеснотний спосіб життя, так і з метою досягнення духовної кар'єри, на той час досить престижної. З козацьких сімей вийшло багато вихованців Києво-Могилянської академії, які по закінченні навчання приймали в Києво-Печерській лаврі чернецький постриг і ставали пізніше відомими освітніми діячами, як, наприклад, С. Тернавіот, М. Косач, Г. Краснопольський та ін.

Характеризуючи становище української православної церкви і її духовних інституцій в козацькій державі, потрібно мати на увазі, що воно відображало особливу форму взаємовідносин між світською і церковною владою, притаманною Україні з її традиційним демократичним устроєм. При повній незалежності церкви від державної влади мав місце значний вплив світського елементу — гетьмана і козацької старшини — на вирішення церковних справ, що спостерігалось, наприклад, при виборах печерських архімандритів. З іншого боку, характерна значна політична активність української православної церкви, яка мала офіційний характер, поскільки відбувалась за дорученням і згодою гетьманів і козацької старшини. Часті поїздки представників лаврського вищого духовенства до Москви і Петербургу, визнання переваг українського, зокрема печерського, вченого чернецтва в Росії разом з значним авторитетом монастиря на

Україні давали змогу керівництву Лаври впливати на хід політичних подій в козацькій державі.

Яскравим свідченням участі лаврського чернецтва в державотворчих процесах Української козацької держави була їх діяльність в упорядкуванні системи українського права. На прохання гетьмана Данила Апостола направити для роботи в новоствореній Комісії для перекладу і зводу «правних» книг здібних освічених ченців, Києво-Печерська лавра відправила в 1729 р. в Глухів колишніх вихованців Могилянської академії — Н. Савицького, М. Лобача і Г. Онискевича. Пізніше, у 1738 і 1743 рр. в Комісії працювали М. Косач і В. Старжицький.

Розуміючи величезне духовне й культурне, а також і політичне значення церкви, гетьмани виступали могутніми охоронцями її давніх прав і привілеїв. Вже в часи гетьманування Богдана Хмельницького значно зріс правовий статус української православної церкви, що засвідчують численні листи до польських коронних осіб і російського царя з вимогами затвердити права православної церкви. 4 червня 1654 р. Богдан Хмельницький звернувся до російського царя Олексія Михайловича з проханням підтвердити одвічні права Києво-Печерського монастиря. Важливою для Лаври була підтримка в збереженні її прав і з боку гетьмана Івана Мазепи. Його діяльність прийшлася на часи, коли київська митрополія була виведена з-під юрисдикції Царгородського патріарха і переведена під юрисдикцію Московського. Не маючи змоги змінити загальний статус церкви, Мазепа допомагає Лаврі повернути свій найцінніший привілей — ставропігію, якої вона була позбавлена актом 1786 р. Клопотання гетьмана важили для Лаври і тоді, коли їй потрібно було відстояти ще один свій привілей — право вибору власного архімандрита, якого затверджував гетьман.

Якщо гетьманам не завжди вдавалося відстояти інтереси церкви, зокрема Києво-Печерської лаври, супроти рішучого наступу російського царизму на церковну і політичну незалежність України, то у них були значно ширші можливості в наданні монастиреві матеріальної підтримки. Своїми численними універсалами гетьмани підтверджують давні і закріплюють нові земельні володіння Печерського монастиря, беруть їх під свою охорону. Наприклад, Богдан Хмельницький наказував своїм універсалом від 5 грудня 1651 р. не чинити шкоди в хуторі Печерського монастиря Бузукові. Гетьман Петро Дорошенко підтвердив у 1668 р. права власності Лаври на села Радичів,

Іванкове і Мезіно. Особливо щедрими були для монастиря благодійницькі пожертви Івана Мазепи, про що свідчить ціла низка його універсалів в архівному фонді Києво-Печерської лаври. Крім надання земельних володінь, гетьман не раз підтверджував право Лаври на володіння млинами і винокурнями тощо. За гетьмана Данила Апостола, який у 1728 р. заборонив монастирям й духовенству набувати нерухоме майно через купівлю, дар та ін., дозволяючи натомість лише грошові пожертвування, ріст земельних володінь Печерського монастиря дещо скорочується.

Таким чином, наведені дані свідчать про тісну і гармонійну співпрацю церкви і держави в другій половині XVII—XVIII ст. У взаємовідносинах з гетьманами і козацькою старшиною Печерський монастир одержував правову і матеріальну підтримку, необхідну для проведення широкої духовної і культурно-просвітницької діяльності.

О. Б. Коваленко
(Чернігів)

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Переважна більшість наукових праць В. Л. Модзалевського (1882—1920), як відомо, присвячена історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Однак витoki політичних та соціально-економічних процесів, які зумовили особливості історичного розвитку Гетьманщини, дослідник цілком слушно вбачав у подіях Визвольної війни. Почати з того, що перу В. Л. Модзалевського належить кілька нарисів про сподвижників Б. Хмельницького — А. Ждановича, М. Пушкаря, М. Небабу, опублікованих в «Русском биографическом словаре». Доля останнього з них, чернігівського полковника М. Небаби, здається, особливо зацікавила В. Л. Модзалевського. На одному із засідань історичної секції Українського наукового товариства у Києві в 1918 р. він виступив з доповіддю «Мартин Небаба, полковник чернігівський: Біографічні відомості». Рукопис студії було підготовлено до друку, але сліди його згодом загубилися, і розшукати рукопис, на жаль, не поталанило. Значний фактичний матеріал про діячів Хмельниччини наведено і у

чотиритомному «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського (заключний п'ятий том цієї капітальної праці залишився неопублікованим). Персоніфікований підхід ученого до історії Визвольної війни цілком відповідав його поглядам на минувшину. У життєпису будь-якої людини, на думку В. Л. Модзалевського, немовби сфокусовані колізії епохи, тому її справже студіювання «тільки і можливе шляхом детального вивчення біографій окремих... діячів».

Відомий археограф, В. Л. Модзалевський ввів у науковий обіг багато джерел з історії Визвольної війни. Насамперед, це два універсали Б. Хмельницького 1649 і 1651 рр., що мали захистити від «сваволі» лубенських козаків маєтності Мгарського монастиря. Вони опубліковані на сторінках «Киевской старины» (1906. — № 3—4). Невелику за обсягом добірку документів тієї буремної доби В. Л. Модзалевський видрукував у «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» (Чернигов, 1913. — Вып. 10). До неї увійшли два універсали Б. Хмельницького, надані шляхтичеві С. Снетинському 29 грудня 1648 р. та чернігівському війну І. Скіндеру 8 листопада 1649 р., а також кілька купчих на земельні угіддя та млини 1652—1657 рр. Зауважимо, що опубліковані В. Л. Модзалевським документи характеризували принципові заходи політики гетьманського уряду й свідчили про його ставлення до православної української шляхти, духівництва й міщанства. Відбір саме цих документів до друку не можна вважати випадковим. Особливу увагу В. Л. Модзалевський, як правило, зосереджував на «внутрішній» історії Визвольної війни, тобто на соціально-економічних зрушеннях, які сталися за часів Хмельниччини й вплинули на подальший розвиток українського суспільства.

Слідом за своїм видатним попередником О. М. Лазаревським, «ранній» В. Л. Модзалевський упевнено стверджував: натоді були цілковито знищені не тільки велика земельна власність, але і «соціальні перетинки, що розбивали народ на стани». Старий лад, за його словами, було «скасовано козацькою шаблею», усі суспільні верстви злилися у єдину «демократичну» спільноту, а земля фактично перейшла у власність тих, хто її обробляв. Але факти далеко не завжди підтверджували проголошені положення. Тому В. Л. Модзалевський змушений був визнати, що монастирі й православна українська шляхта, які підтримали Б. Хмельницького, в багатьох випадках зберегли в ході військових подій

власні володіння. Очевидно, це змусило дослідника більш критично підійти до поглядів О. М. Лазаревського з цього питання. Згодом він стверджував: «...У північній частині Гетьманщини (полки Стародубський, Чернігівський, Ніжинський) буря, яку підняв Хмельницький, не змела колишні порядки остаточно, і на їхньому ґрунті швидко народилася з козацтва, колишньої шляхти і землян родова старшина, яка утримала за собою свої маєтності». Натомість на півдні Лівобережної України, як гадав В. Л. Модзалевський, аналогічний процес відбувався набагато повільніше внаслідок відсутності — з огляду на постійну татарську небезпеку — «особливого економічного сенсу володіння землею», слабого контролю з боку гетьманського уряду на цих віддалених теренах і значного впливу сусіднього, завше «бунтівного» Запорожжя.

Однією з ключових проблем історії Гетьманщини В. Л. Модзалевський вважав утворення «нового правлячого стану» або нової соціальної та політичної еліти (згідно сучасної термінології). Користуючись традиційним інструментарієм генеалогічних досліджень і новітнім для того часу просопографічним методом, учений на великому фактичному матеріалі виявив початок цього тривалого процесу. Ретельно дослідивши «коріння» старшинсько-дворянських родоводів, В. Л. Модзалевський дійшов висновку: панівна верства «повоєнного» українського суспільства сформувалася в результаті диференціації чи «переродження» козацтва, а також з представників православної шляхти і заможного міщанства. Саме це мав на увазі історик, коли доводив походження нової суспільної еліти з глибин «народної маси у найширшому розумінні цього слова». Одним з перших в українській історіографії В. Л. Модзалевський порушив питання про необхідність вивчення соціально-психологічних чинників історичного процесу. Дослідити повсякденне життя «наших предків, — наголошував він, — їхню психологію, коло інтересів, взаємовідносини, боротьбу між собою... значить вивчити епоху повною мірою, зрозуміти її й осмислити».

Отже, численні праці В. Л. Модзалевського містять важливі факти і тлумачення з різних, часом малодосліджених аспектів історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Тому поглиблене вивчення наукової спадщини В. Л. Модзалевського, без сумніву, значно розширить наші уявлення про цю справді вікопомну подію вітчизняної минувшини.

Алфавітний покажчик авторів

Бачинська О. А. 170	Морозов А. Г. 102
Бачинський А. Д. 174	Муляр А. М. 147
Борисенко Н. С. 185	Нікітченко Н. Т. 194
Борисенко П. А. 185	Оляшин М. В. 111
Брехуненко В. А. 39	Палієнко В. І. 154
Бутенко Р. К. 97	Панащенко В. В. 157
Верба І. В. 73	Педич В. П. 181
Верменич Я. В. 118	Перехрест О. Г. 148
Веденєєв Д. 208	Перехрест О. О. 148
Виноградська Л. І. 198	Піянчук Ю. А. 66
Газін В. В. 129	Пірко В. О. 172
Герасименко В. М. 21	Поліщук В. Т. 79
Головата Н. А. 50	Путро О. І. 166
Гурбик А. О. 88	Ричка В. М. 99
Горішний П. А. 189	Савенок Л. А. 46
Горобець В. М. 138	Сас П. М. 132
Горошко С. 23	Смолій В. А. 3
Гоцуляк В. В. 25	Станіславський В. В. 143
Гром В. М. 203	Статі Л. Д. 97
Гуржій О. І. 196	Степанков В. С. 5
Давидок А. Т. 70	Стороженко І. С. 30
Дмитрієнко С. В. 125	Стрішенець М. М. 135
Лько В. І. 111	Струкевич О. К. 161
Кагамлик С. 210	Трофанчук Г. І. 21
Кисіль С. А. 105	Федорук Я. О. 27
Коваленко О. Б. 213	Харишин М. В. 33
Кондратьєв І. В. 180	Харламов В. О. 187
Корновенко С. В. 191	Цибульський В. І. 107
Кравець М. В. 58	Чабан А. Ю. 44
Крук О. А. 176	Чухліб Т. В. 120
Кулинич І. М. 83	Шама О. І. 91
Леп'явко С. А. 200	Шевченко Н. В. 55
Любченко В. Г. 16	Шевченко О. М. 151
Масненко В. В. 75	Щербак В. О. 93
Матях В. М. 62	Яременко В. І. 81
Мельник Л. Г. 114	
Мельниченко В. М. 19	
Мицик Ю. А. 58	
Мойсієнко В. М. 11	

ЗМІСТ

<i>Смолій В. А.</i> Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності	3
<i>Степанков В. С.</i> Роль Богдана Хмельницького в історичній долі України	5
<i>Мойсієнко В. М.</i> Деякі аспекти становлення державності за часів Хмельниччини	11
<i>Любченко В. Г.</i> Формування національної державності в Україні у 1648—1649 рр.	16
<i>Мельниченко В. М.</i> Політика Богдана Хмельницького у господарській сфері	19
<i>Герасименко В. М., Трофанчук Г. І.</i> Держава Богдана Хмельницького на міжнародній арені	21
<i>Горошко С.</i> Суспільно-політичні та особисті інтереси Богдана Хмельницького напередодні та у ході Визвольної війни	23
<i>Гоцуляк В. В.</i> Чи помстився Богдан Хмельницький Д. Чаплинському?	25
<i>Федорук Я. О.</i> Молдавська політика Богдана Хмельницького 1654 р. і Габсбурги	27
<i>Стороженко І. С.</i> Волинь і Поділля у стратегічних планах Богдана Хмельницького	30
<i>Харишин М. В.</i> Заходи гетьманського уряду Богдана Хмельницького щодо збереження та розширення монастирських володінь Київської митрополії	33
<i>Брехуненко В. А.</i> Донський фактор у політиці Богдана Хмельницького	39
<i>Чабан А. Ю.</i> Геополітичне становище Середнього Подніпров'я напередодні Хмельниччини	44
<i>Савенок Л. А.</i> Південна Україна часів Хмельниччини як предмет наукового вивчення	46
<i>Головата Н. А.</i> Церква у політиці Богдана Хмельницького	50
<i>Шевченко Н. В.</i> Політична спадщина Богдана Хмельницького в українському суспільно-політичному русі 60—70-х рр. XVIII ст.	55

<i>Мицик Ю. А., Кравець М. В.</i> Статейний список І. Желябузького як джерело до історії останнього періоду гетьманства Богдана Хмельницького	58
<i>Матях В. М.</i> Український державотворчий процес XVII—XVIII ст.: до питання історіографічного вивчення проблеми . .	62
<i>Пінчук Ю. А.</i> Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького	66
<i>Давид'юк А. Т.</i> Богдан Хмельницький: образ державотворця самостійної України у творчості Д. Донцова	70
<i>Верба І. В.</i> Хмельниччина в оцінці Олександра Оглоблина .	73
<i>Масненко В. В.</i> Міф і реальність харизми Богдана Хмельницького з погляду М. Грушевського (до постановки проблеми)	75
<i>Поліщук В. Т.</i> «...А Богдан ест даний од Бога...» (постать Богдана Хмельницького в українській літературі XVII століття) .	79
<i>Яременко В. І.</i> Богдан Хмельницький за поемою-містерією Тараса Шевченка «Великий льох» у художньо-історіософському висвітленні	81
<i>Кулинич І. М.</i> Богдан Хмельницький та Визвольна війна українського народу у дзеркалі німецькомовної літератури .	83
<i>Гурбик А. О.</i> Типологізація селянського сімейного ладу в Україні XIV—XVI ст.	88
<i>Шама О. І.</i> Польський «екзекуційний рух» та виникнення ідеї єдиної Речі Посполитої	91
<i>Щербак В. О.</i> Чинники становлення козацької самосвідомості	93
<i>Статі Л. Д., Бутенко Р. К.</i> Православ'я та український визвольний рух кінця XVI—першої половини XVII ст. . . .	97
<i>Ричка В. М.</i> Козаки на Афоні	99
<i>Морозов А. Г.</i> Посилення визвольної боротьби українського народу у кінці XVI—першій половині XVII ст.	102
<i>Кисіль С. А.</i> Про поширення гуманістичного руху в Україні .	105
<i>Цибульський В. І.</i> Зборівський похід та угода 1649 р. у зарубіжній історіографії	107

<i>Ілько В. І., Оляшин М. В.</i> Історик В. О. Мякотін про українсько-російський союз 1654 р.	III
<i>Мельник Л. Г.</i> Політичні прерогативи гетьманської влади та їх обмеження царизмом у Переяславських статтях 1659 р. . .	114
<i>Верменич Я. В.</i> Гадяцький трактат і його оцінки в українській історіографії ХІХ — початку ХХ ст.	118
<i>Чухліб Т. В.</i> Джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті ХVІІ ст. в архівосховищах Польщі	120
<i>Дмитрієнко С. В.</i> Українська козацька держава доби Хмельниччини у науковому доробку М. Н. Петровського . . .	125
<i>Газін В. В.</i> Концепція Української держави Павла Тетері (1663—1665 рр.)	129
<i>Сас П. М.</i> Політична культура України нового часу (теоретичний аспект)	132
<i>Стрішенець М. М.</i> Діяльність гетьманського уряду по розвитку залізоробних промислів у Лівобережній Україні у 1648—1764 рр.	135
<i>Горобець В. М.</i> Українська політика Петра І (спроба структурно-функціонального аналізу)	138
<i>Станіславський В. В.</i> Запорозька Січ і Кримське Ханство: по дві сторони Великого кордону	143
<i>Муляр А. М.</i> Організація господарства Фастівського полку у 80—90-х рр. ХVІІ ст.	147
<i>Перехрест О. Г., Перехрест О. О.</i> До питання формування козацько-старшинської еліти	148
<i>Шевченко О. М.</i> Українські релігійно-культурні впливи на Московську державу у другій половині ХVІІ—ХVІІІ ст. . . .	151
<i>Палієнко В. І.</i> Козацька артилерія за часів гетьмана Івана Мазепи	154
<i>Панащенко В. В.</i> Сімейний побут і вбрання козацької старшини ХVІІІ ст.	157
<i>Струкевич О. К.</i> Кирило Розумовський: усталені стереотипи та історичні реалії	161
<i>Путро О. І.</i> Воєнне мистецтво запорозького козацького війська у роки російсько-турецької війни 1768—1774 рр.	166

<i>Бачинська О. А.</i> З історії Дунайського козацтва (1828—1869 рр.)	170
<i>Пірко В. О.</i> Боротьба Нової Січі за збереження української державності	172
<i>Бачинський А. Д.</i> Справа «Про наміри турецьких запорожців» 1804 р.	174
<i>Крук О. А.</i> Українське козацтво в історичній концепції М. Драгоманова	176
<i>Кондратьєв І. В.</i> Богдан Хмельницький та любецька шляхта	180
<i>Педич В. П.</i> Збирання і видання матеріалів з історії козаччини учнями М. Грушевського	181
<i>Борисенко П. А., Борисенко Н. С.</i> Козацька педагогіка: сутність та особливості	185
<i>Харламов В. О.</i> Межигірський козацький монастир (за матеріалами археологічних досліджень)	187
<i>Горішний П. А.</i> Розкопки Нижнього міста у Чигирині	189
<i>Корновенко С. В.</i> Українська козацька держава другої половини XVII ст.: відроджена сила традицій	191
<i>Нікітченко Н. Т.</i> Пам'ятки козацької слави на Черкащині	194
<i>Гуржій О. І.</i> Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654—1657 рр. у сприйнятті народних мас України	196
<i>Виноградська Л. І.</i> Про локалізацію місця Пилявської битви	198
<i>Леп'яко С. А.</i> Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія	200
<i>Гром В. М.</i> Соціопсихологічна характеристика Богдана Хмельницького в українській зарубіжній історіографії	203
<i>Веденєєв Д.</i> Організація розвідувально-дозornoї служби українського козацтва	208
<i>Кагамлик С.</i> Українські гетьмани і Києво-Печерська лавра	210
<i>Коваленко О. Б.</i> Визвольна війна українського народу XVII ст. у науковій спадщині В. Л. Модзалевського	213
Алфавітний покажчик авторів	216

